

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1980

A TARTALOMBÓL

Téglásy Imre: Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez
Kovács Sándor Iván: Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódája
Korompay H. János: A „népköltészet”-től a népiességig (Terminológiai kérdések
Petőfi és Arany levelezésében)

✱
Nemeskürty István: Schallenberg, Vadianus és Balassi
Köpeczi Béla: Gracián Magyarországon

✱
*Szili József: Az esztétikum igazsága (Az Illúzió és valóság és Az esztétikum sajátos-
sága ismeretelméleti összevetése)*

Szemle

Sötér István: Félkör (Kecskés András)
Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai (Szajbély Mihály)
József Farkas: Írók, eszmék, forradalmak (Botka Ferenc)
Vajda György Mihály: Összefüggések (Fried István)
A magyar sajtó története I. 1705–1848 (Kilián István)

✱

Komlós Aladár	(Németh G. Béla)
Bálint Sándor	(Holl Béla)
Csóka János Lajos	(V. Kovács Sándor)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1980. LXXXIV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Tverdota György
Varga József
Veres András

Téglásy Imre: Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez 245
Kovács Sándor Iván: Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódája 266
Korompay H. János: A „népköltészet”-től a népiességig (Terminológiai kérdések Petőfi és Arany levelezésében) 285

Kisebb közlemények

Nemeskürty István: Schallenberg, Vadianus és Balassi 310
Köpeczi Béla: Gracián Magyarországon 315
Kiss József: Petőfi izlandi fordítója 321
Botka Ferenc: Illés Béla két ismeretlen kisregénye 322

Adattár

Gömöri György: Adam Czahrowski kérvénye Ernő főherceghez 1590-ből 332
Vásárhelyi Judit: Molnár Albert és Johann Joachim von Rusdorf 335
Enyedí Sándor: Aranka György levelei Döbrentei Gáborhoz és egy Döbrentei-levél Arankához 343
Lengyel András: Ady Endre és Hollós József 348

Műhely

Szili József: Az esztétikum igazsága (Az Illúzió és valóság és Az esztétikum sajátossága ismeretelméleti összevetése) 351

Szemle

Sőtér István: Félkör (Kecskés András) 360
Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai (Szajbély Mihály) 365
József Farkas: Írók, eszmék, forradalmak (Botka Ferenc) 369
Vajda György Mihály: Összefüggések (Fried István) 371
A magyar sajtó története I. 1705–1848 (Kilián István) 373

*

Thomas Antonii de Senis „Caffarini”: Libellus de supplemento legende proluxe virginis beate Catherine de Senis. — Die heiligen Könige. — Melius Péter: Herbárium. — Katona Imre: Bruegel és a Batthyányak — Földi János — Emlékkönyv. — Vezér Erzsébet: Lesznai Anna élete. — Remenyik Zsigmond: A képzelgő lámpagyújtogató. — Sükösd Mihály: Közelitések. — Csapláros István: A felvilágosodástól a felszabadulásig — Domokos Mátyás: Ugyanarról másképpen. (Klaniczay Tibor, Vásárhelyi Judit, Hübner Ildikó, Uray Piroška, Poór János, Szántó Ágnes, Tasi József, Lőrinczy Huba, Lőkös István, Rónay László) 377

Krónika

Komlós Aladár	(1892–1980) (Németh G. Béla)	389
Bálint Sándor	(1904–1980) (Holl Béla)	390
Csóka János Lajos	(1904–1980) (V. Kovács Sándor)	391

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13,
1118

ZSÁMBOKY JÁNOS (SAMBUCUS) NYELV- ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETÉHEZ

I.

A XVI. század e híres magyar humanistájának¹ munkásságát kitevő csaknem félszáz auktorkiadás és önálló mű közül feltűnően hiányoznak a vulgáris nyelvű alkotások.² Naplóját³ latinul írta, emblémái,⁴ versei⁵ között is csak latin, illetve görög nyelvű anyagot találhat a kutató. Levelezésében van ugyan néhány magyar, német és olasz nyelvű levél, ezekben azonban gazdasági, peres vagy családi ügyeit intézi; nem művészi igénnyel készített művek.⁶ Az európai és a magyar humanizmus történetében egyaránt jelentős szerepet játszó Zsámboky esetében azért is kiálló ez a hiány, mert vándorévei során két olyan jelentős európai kultúrközpontban is hosszabb időt töltött, ahol a nemzeti nyelvek kérdése szinte állandóan napirenden volt. Párizs és Padova mind elmélet, mind gyakorlat szempontjából mértékadó mintául szolgálhatott a XVI. századi Európa számára. Zsámboky nyelvfelfogásának vizsgálatát azért is fontos feladatnak tekintjük, mert a magyarországi humanisták körében is nagy tekintélynek örvendő író ezek munkásságát is alapvetően befolyásolhatta.

Minthogy nyelvszemlélete elválaszthatatlanul összefonódik történetiszemléletével, ezért e kettő együttes feltárását kell megkísérelnünk.

Könyvtára

Könyvtárának szerencsésen fennmaradt jegyzéke⁷ bizonyítja, hogy Zsámboky élénk figyelemmel kísérte a nemzeti nyelv körül kibontakozó vitákat és beszerezte a legjelentősebb vulgáris nyelvű alkotásokat is. A 3327 kötetből álló nyomtatott és kéziratos anyag 10 százaléka nemzeti nyelven íródott. Ebből a legtöbb olasz (5,15%) és francia nyelvű (3,5%). Feltűnő a német és a magyar⁸ anyag viszonylagos szegénysége (0,75% és 0,3%). (1. ábra)

¹ Nevét helytelenül írjuk Sámbocki, Sámbocky vagy Zsámbocki formában. Mivel ő maga magyar és német nyelvű leveleinek túlnyomó részében *Sambokynak* írta magát, s az *s* betű *zs* hangértékű, a *Zsámboky* formát kell elfogadnunk.

² VARGA László: Sámbocky (Sambucus) János filológiai munkássága. *Acta Classica Universitatis Debrecensis* I. 1965. 77–103.

³ GERSTINGER, H.: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584.) *Sitzungsberichte*, 248. Band, 2. Abhandlung, Wien–Graz–Köln, 1965.

⁴ SAMBUCUS, J.: *Emblemata*. Antverpiae, 1564. A továbbiakban: *Emblemata*...

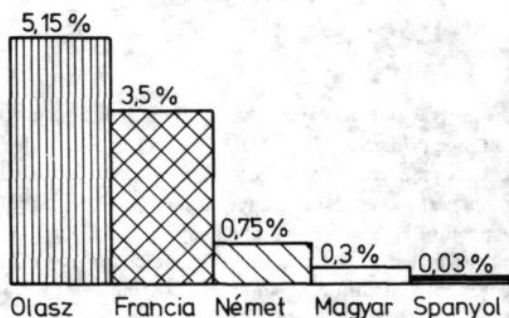
⁵ VARGA László: Sámbocky (Sambucus) János filológiai és költői munkássága. *Kézirat*. Debrecen, 1963. 142–222.

⁶ GERSTINGER, H.: *Die Briefe des Johannes Sambucus*. 1554–1584. Wien–Graz–Köln, 1968.

⁷ GULYÁS Pál: Sámbocky János könyvtára. Bp. 1941.

⁸ Magyar könyveiről HOLL Béla: Sámbocki János könyvtárának magyar könyveiről. *MKsz* 1964. 344–348. Gulyás feltételezte, hogy Zsámboky könyvei az akkor szokásos szakcsoportokban voltak föllállítva. Hozzátehetjük, hogy a *vulgáris nyelvű anyag nagyjából külön csoportokban foglalt helyet, tehát bizonyos nyelvi csoportosítási szándék* is megfigyelhető nála. Erre utal a leltári számok csekély

Az *olasz* nyelvű könyvek között találjuk például Dante, Petrarca, Castiglione, Bembo, Aretino, Guevara, Boccaccio, valamint Ariosto műveit s a közelebből sajnos nem részletezett olasz nyelvű kantilénákat. Beszerezte a legnevesebb *francia* írók műveit is. Megtaláljuk nála Th. Bèze, Cl. Marot és Ronsard verseit. Az olaszon kívül franciául is olvashatta az eredetileg spanyol nyelvű lovagregényt, az *Amadis de Gaulat*. A latin-német és az olasz eredeti mellett franciául is ismerte a *Dekameront*. A *német* nyelvű anyagból egy Sebastian Brandt-mű és egy udvari életéről szóló illemkódex emelkedik ki. A *magyar* nyelvű nyomtatványok között szerepelt például Heltai Újtestamentum-fordítása, Tinódi krónikája és Hahóti Tőke Ferenc Szigetvár ostromáról szóló műve.

1. ábra

Az Európa-szerzte híres bibliotékából nem hiányoztak a *nyelvelméleti* munkák sem. Ismerte Bembo Prosejét, melyben a szerző a toszkán és a latin nyelv egyenjogusítását veti fel, Sperone Speroni nyelvekről szóló dialógusát, melyben a klasszikus nyelveket pusztá tintának és papírnak titulálják. Szerepel nála Joachim Perionnak az a műve, melyben a francia nyelv és a görög rokonságáról esik szó, Charles Bouellesnek a latint a francia rovására dicsőítő munkája, ismerte Konrad Gesner *Mithridatesét*, melyben a magyar irodalmi nyelvről is szó esik, s bár könyvtárának jegyzékén nem szerepel, ismernie kellett Du Bellay *Deffenceát* is. Ezeken kívül több vulgáris nyelvű retorika és grammatika is volt birtokában.

Zsámboky és Párizs

Zsámboky meglehetősen fiatalon, 11 esztendősen kezdte hellénista alapismereteinek gyarapítását a bécsi Georg Riethamernél. (1542–1543).⁹ A voltaképpen hellénistának induló Zsámboky lehetőség szerint később is a legkitűnőbb grécistákat igyekezett felkeresni. Ilyen volt számára Lipcsében Joachim Camerarius (1543–1545?), Wittenbergben Melanchthon (1545), Ingolstadtban Veit Amerbach (1549), Strassburgban Johannes Sturm (1550). Valószínűleg ez utóbbi ajánlatára került Párizs azon kollégiumába, ahol a kor leghíresebb hellénistája, Jean Dorat tanított (1551).¹⁰ A párizsi tudós körökben bizonyára nem csengett már idegenül a 20 esztendősen ifjú tudós neve, hiszen

szórása, az azonos nyelvű műveket jelző tételszámok szoros összetartozása. Ilyen például az olaszban a 2486–2532-ig tartó sorozat. Az eredetileg *szakrend, formátum és nyelv* szerint rendezett állomány egyrészt szállítást, másrészt leltározás közben bomolhatott szét. Gulyás utalt arra, hogy Zsámboky könyveinek, kéziratának nagy részét kiselejtezték, sőt el is loptak belőle. A Blotius-féle leltár így nem adhat pontos képet a gyűjtemény nemzeti nyelvű anyagáról sem. (Vö: GULYAS: i. m. 30.)

⁹ Zsámboky vándoréveinek kronológiájához: VANTUCH, A.: Ján Sambucus. Život a dielo renesančného učenca. Bratislava, 1975. 108–210.

¹⁰ Johannes Sturm (1507–1589) Párizsban tanított mielőtt Strasszburba került volna (1537).

ekkor már rendelkezett némi publikációs múlttal¹¹ addigi neves tanárai pedig egyben pártfogói is lehettek. Mindkettő könnyíthette számára a jelentősebb párizsi tudósokkal való kapcsolatteremtést. Párizsban Guillaume Budé¹² inspirációjára Adrien Turnèbe¹³ alakított ki magasan képzett grécisták-ból álló társaságot, melynek magvát Pierre Danès¹⁴, Denys Lambin¹⁵, Robert és fia Henri Étienne¹⁶, Étienne Dolet¹⁷, Pierre de la Ramée¹⁸ és a már említett Dorat alkották. Valamennyien szoros kapcsolatban álltak a kor legnevesebb itáliai humanistáival is.¹⁹

¹¹ 1551-ig az alábbi műveket jelentette meg: Tabellae dialect[icae] in usum Hefflmari. Vienn[ae], 1547., Homeri opera correxit, novis indicibus expediit. Argent[orati], 1550., Luciani opera scholis (!), artificii notatione illustravit. Argent[orati], Basil[ae], 1550. (BORSA, G. – WALSH, J.: Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus, MKsz. 1965. 128–133.)

¹² Guillaume Budé (1467–1540) híres művét, a *Commentarii linguae graecae* három példányban és két különféle kiadásban is birtokolta. *De asse* című munkáját említi Horatius-kommentárjában. (SAMBUCUS, J.: Ars poetica Horatii et in ean paraphrasis, et *παρεκβολαι* sive commentariolum. Antverpiae, 1564. 163. A továbbiakban: Ars poetica Horatii . . .)

¹³ Adrien Turnèbe (1512–1565) Cicero, Philo, Plutarkhosz, Aiszkhülosz, Szophoklész műveinek kiadója, a királyi nyomda görög szekciójának igazgatója. (Vö: SILVER, I.: The intellectual evolution of Ronsard. I. The formative influences. St. Luis, 1969. 51.) Turnèbe jó barátságban van Du Bellayvel és Ronsarddal, egymás iránt érzett tiszteletüket nem zavarja, hogy Turnèbe a latinizálók álláspontján van. Egyik levelében azt fejtegeti, hogy a francia nyelv sokkal alávalóbb, semhogy nemesebb alkotásokat fogadjon magába. (Vö: ZOLNAI B.: Nyelvek harca. 1926. 101.) Turnèbe igen jó barátságban van Zsámbokyval is. 1559-ben elégikus versben gyászolja Zsámboky tanítványa, Bóna György halálát. A *De immaturo Bonae obitu* című vers P. Manuzio, P. Vettori, Fr. Robortello és mások gyászverseinek társaságában két alkalommal is megjelent: Epistolae aliquot, et epigrammata funebria doctissimorum aetatis virorum, de obitu Georgij Bonae, Patavii, 1559., valamint a SAMBUCUS, J.: De imitatione ciceroniana. Parisiis, 1561. függelékében. E versgyűjtemény alkalmat adott arra, hogy Bóna halálával együtt gyászolhassák a török iga alatt szenvedő keresztény Magyarországot. (Vö: BACH, E.: Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551–1584). Szeged, 1932. 24–26. Zsámboky 1564-ben emblémával köszöntötte Turnèbet. (Emblemata . . . 130.) Zsámboky könyvtárában szerepel Turnèbe számos autor-kiadása, kommentárja és önálló műve, valamint egy Doratval közös epitaphium-gyűjtemény. „Turnèbe érdeme, hogy Párizs a XVI. században a klasszikus nyelvek és irodalmak világközpontjává lett.” (SCHMITT, C.: Platon dans les universités du XVIe siècle. In Platon et Aristote. XVIe Colloque internationale de Tours. Paris, 1976. 96–97.) Turnèbe magyar tanítványa volt Dudith András is. (FALUDI J.: Dudith és a francia humanisták. Minerva, 1928. 80.)

¹⁴ Pierre Danès (1497–1577) Janus Lascaris és Budé neveltje. 1530-tól a Collège Royal vezető görög professzoraként főleg Arisztotelészt népszerűsíti. V. Károlyt támadó irata érthetően nincs meg Zsámboky hagyatékában.

¹⁵ Denys Lambin (1519–1572) Arisztotelész, Cicero, Horatius és Lucretius kiadója, kommentátora. Ez utóbbi a leghíresebb, a XVI. században háromszor is megjelent (Parisiis, 1563, 1565, 1570), ma is nélkülözhetetlen. E művének egyes könyveit Ronsardnak, Muretnek, Turnèbenek és Doratnak ajánlotta. (MARTY-LAVEAUX, CH.: Oeuvres poetiques de Jean Dorat. Genève, 1966. Slatkin Reprints. XXIV–XXV.) Lambin jó kapcsolatban áll Zsámbokyval, aki 1564-ben emblémával köszöntötte. (Emblemata . . . 50.) Zsámboky grécista érdeklődésű barátját, Nicasius Ellebodiust is ismerte. (WAGNER, D.: Zur Biographie des Nicasius Ellebodius und zu seinen „Notae” zu den aristotelischen Magna Moralis. Heidelberg, 1973. 14.)

¹⁶ Robert és fia Henri Étienne (1528–1598) a legnevesebb francia nyomdász-filológus személyiségek. Henri a Cicero-szakértőnek tartott Zsámbokynak ajánlotta 1567-ben megjelent *Pseudo-Cicero*ját, melyben a hamisítványok filológiai kérdéseivel foglalkozik.

¹⁷ Étienne Dolet (1509–1546) harcos ciceróniánus, ezért Erasmus nagy ellenfele. Franciára fordította Platont. *De imitatione ciceroniana* (Parisiis, 1535, Lyon, 1540) című dialógusából sokat merített Zsámboky. Ennek vizsgálatát más alkalommal végezzük el.

¹⁸ Pierre de la Ramée-t (1515–1572) főként újfajta logikája alapján tartják számon, bár sokat tett a francia nyelv helyes alkalmazása, a latintól való függetlenítése érdekében is. Franciául publikált nyelv-tanának (Parisiis, 1562, 1572.) előszavában állapítja meg, hogy a francia kellemes és szelíd hangzású, úgy hat a külföldre, mint a franciára a görög és a latin.

¹⁹ Du Bellay 1549–1553-ig tartó római tartózkodása során például éppen annak a nemzetközi tudományos kapcsolatokkal büszkélkedő Pinellinek a könyvtárát látogatta, akivel később a németalföldi származású, de főként Pozsonyban tevékenykedő Ellebodius került szoros kapcsolatba. (DICKINSON, Gl.: Du Bellay in Rom. Leiden, 1960. 19.)

Zsámboky a fent említett humanisták közül először a humanista néven Auratusként ismert Doratval került kapcsolatba.²⁰ Dorat a Collège de Coqueret-ben Homéroszt²¹, Kallimakhoszt²², „Orpheusz”-t²³, Szophoklész²⁴, Euripidész²⁵, Pindaroszt²⁶, Hésziodoszt, Anakreont, Apolloniosz Rhodioszt, Theokritoszt tanította. A latinok közül Vergiliust, Horatiust, Tibullust, Propertiuszt, Ovidiuszt²⁷, valamint az újlatin Marullust²⁸ és Macrinust²⁹ (Jean Salmon) interpretálta tanítványainak. A görög költők közül Pindaroszt, a latinok közül Horatiust állította legfőbb példaként tanítványai elé. Hihetetlenül népszerű előadásain a kor legnagyobb költőit és filológusait nevelő Dorat a latin irodalmi jelenségeket mindig a görög mintákkal összhangban magyarázta.³⁰ A francia komparatív nyelvészet és irodalom atyjának nevezett Dorat szerint a görög kultúra összességében magasabb rendű a latinnál.³¹ Dorat koncepcióját legnevesebb tanítványai (Ronsard, Du Bellay és Baif) fejlesztették tovább, amikor szakítottak a szolgai imitáció tanával, a latin nyelv elsődlegességével s helyettük az aemulatio, a versengés és a francia nyelv fontosságára helyeztek nagyobb hangsúlyt. Ezzel beteljesülést nyert Budének az a jóslata, mely szerint a nem túl távoli jövőben az ókoriakat a franciák nem utánozni fogják majd, hanem vetélytársaik, 'aemuli' lesznek.³²

Dorat az első francia humanista, akihez Zsámboky verset intézett. A *barátság* című vers 1552-ben jelent meg s arról tanúskodik, hogy Zsámboky jól ismerte és nagyra tartotta Dorat Horatiust utánzó

²⁰ Jean Dorat (1508–1588) újlatin költő, görög professzorként De Baif, Ronsard, Du Bellay tanára a Collège de Coqueretben. Ronsard 1544-ben kezdi meg nála grécistá tanulmányait, Turnèbe-bel együtt „lumières de nostre age”-nek nevezi Dorat-t. (SILVER: i. m. 57., 51.) Más tanítványai és tisztelői is lelkes szavakkal emlékeztek meg róla. *Lucas Fruytier* azt állítja, hogy Dorat-t hallgatva már nem kell irigyelni a franciáknak Itália robortelloit és sigonioit. (CHAMARD, H.: *Historie de la Pléiade*. Paris, 1961. 102.) *Marc-Antoin Muret* szerint Ronsard Doratnak köszönhette elsőségét abban, hogy nemzeti nyelvű költészetével nemcsak az unatkozó dámák, hanem a művelt férfiak figyelmét is felkeltette, tehát a tudós jelleget. (SILVER: i. m. 70–71.) *Papire Masson* szerint Dorat hírnevét kitűnő görög tudása és poétikai ismeretei alapozták meg, s hogy Ronsard is e tanára Homéroszt és a többi görög költőt elemző szemináriumainak köszönhette poétikai és tudományos tájékozottságát. Említi, hogy egész Franciaország és a közeli népek legkiválóbbjai látogatták iskoláját. (SILVER: i. m. 36.) Dorat magyar tanítványai közé tartozott *Berzeviczy Márton*, akinek Dorat 1565-ben verset írt. Feltételezhetően tanította az erdélyi *Uncius Lénártot* és a magyarországi *Braun Jánost* is. (BAUMGARTEN Sándor: Adalékok magyar humanisták francia kapcsolataihoz. EPHK 1943. 80.) Dorat tanítványa lehetett *Dudith András*, akihez *G. E. Imbert*, Dorat neveltje írt verseket. (FALUDI: i. m. 64.) *Dudith* valószínűleg előbb Doratnál tanult s csak később került át a Collège Royalba, ahol Turnèbe előadásait hallgatta. Maga Dorat nem írt szerelmi költeményeket, alkalmi verselőként tartják számon. A szonettnek azonban mestere volt, ebben elsőként az ő tanítványai remelkedtek. (WITTSCHIER, H.–W.: *Die Lyrik der Pléiade*. Frankfurt am Main, 1971. 14–15.) Filológiai és pedagógiai tevékenységének alapját a görög nyelv és irodalom képezte. Ezt a latinnal komparatív módon tanította. (WITTSCHIER: i. m. 12.)

²¹ Lásd a 20. jegyzetben *Papire Masson* nyilatkozatát!

²² WITTSCHIER: i. m. 79.

²³ Uo.

²⁴ CHAMARD: i. m. 108.

²⁵ U. o.

²⁶ SILVER: i. m. 255.

²⁷ Uo.

²⁸ Marulluson kívül szó eshetett előadásain a kor másik divatos költője, Johannes Secundus verseiről is. E kettő hatását mutatják az ugyancsak Dorat-tanítvány Baif és Jodelle versei. (WITTSCHIER: i. m. 79., 119., 160.)

²⁹ Salmon *Naeniae de Gelonide Borsala uxore carissima* (Lutetiae, 1550.) c. műve Zsámboky könyvtárában is szerepel.

³⁰ WITTSCHIER: i. m. 12.

³¹ CHAMARD: i. m. 103.

³² BUCK, A.: *Die humanistische Tradition in Romania*. Berlin–Zürich, 1968. 48.

latin költeményeit.³³ Ez a barátság, melynek első dokumentuma az említett vers, Zsámboky első párizsi útja során, 1551-ben szövődhetett. Ez év szeptemberében ugyanis Zsámboky nyilvános előadást tartott Párizs egyik közelebről meg nem nevezett kollégiumában.³⁴ Minthogy ekkor még csak Doratval állt szorosabb kapcsolatban, feltételezhető, hogy ez épp a Collège de Coqueret, Dorat kollégiuma volt.³⁵ Dorat 1555-ben elhagyta ugyan a Coqueret-t s „lecteur de grec”-ként a Collège Royalba került³⁶, Zsámbokyval kialakult barátsága azonban később sem szakadt meg. 1560. decemberében Zsámboky ismét Dorat társaságában van,³⁷ 1564-ben pedig emblémával kedveskedik tanár-barátjának.³⁸ Dorat költői tevékenységéről és poétikai kommentárjairól Horatius-magyarázatában emlékezik meg: „Dorat felől nagy remény van, ő nemcsak egyezteteti a görögök és a latinok tudományát, de azt is meg szokta mutatni, hogy ezen kívül még mit lehet kezdeni a latin példakkal.”³⁹

A görög példák követésére, a görög művészet és tudomány nélkülözhetetlen voltára Zsámboky többször is felhívja a figyelmet: „Ne bízza el magát tudásában az, aki semmibe veszi a görögök tudományát, mert hiszen innét ered a bölcsesség és enélkül lehetetlen megfejteni az antik szerzők titkos értelmét.”⁴⁰ Dorat hatásáról tanúskodhat az, hogy vele összhangban eredetibbnek, értékesebbnek tartja a görög kultúrát a latinnál.⁴¹ Ezért tartja őket imitálás szempontjából is a legjobbaknak: „... a görögöktől kell vennünk a legjobb példákat.”⁴² Drámákat is kiválóbbnak tartja.⁴³ A Dorat-előadásokon alaposan elemzett Arisztophanészt, Pindaroszt, Homéroszt, Aiszkhüloszt, Szophoklész is messze a latinok fölé helyezi.⁴⁴ S jóllehet Zsámboky magát a görög nyelvet is harcosan védelmezi támadói ellen,⁴⁵ ezen a téren mégis a latinnak nyújtja a pálmát. Ennek azonban nem egyedüli oka az, hogy „... a latin nyelv gazdagabb a görögnél.”⁴⁶ A „szűziesen tiszta, áradó” latin⁴⁷ követelése mélyebb okokkal függ össze.

³³ SAMBUCUS, J.: *Διηγητορίαι*... Basileae, 1552. 121. Marty-Laveaux közli Robert Breton 1540-ben Doratról tett elismerő nyilatkozatát, majd így értékeli: „Robert Breton bizonyára elfogult, vagy Doratnak olyan kéziratát látta, ami azóta elveszett.” (MARTY-LAVEAUX: i. m. XI.) Marty-Laveaux talán megfeleldeznek arról, hogy a humanisták nem a mi ízlésünk kielégítésére törekedtek, így Ronsard, Zsámboky és a többiek a maguk sajátos esztétikája szerint dicsérik Dorat Horatiust imitáló költészetét.

³⁴ Oratio quod oratores ante poetas a pueris cognoscendi sint. In *Διηγητορίαι*...

³⁵ Zsámboky sajnos nem közli a kollégium nevét, melyet *societas scholastica, puerorum sanctissima communio* és *coetus clarissimus* néven emleget. (Ua.: 86.)

³⁶ WITTSCHIER: i. m. 14–15.

³⁷ GERSTINGER: Die Briefe... 51.

³⁸ Emblemata... 87–88.

³⁹ Ars poetica Horatii... 146–147.

⁴⁰ SAMBUCUS, J.: *Poemata quaedam*. Patavii, 1555. 11. Lukiánosz-kiadásának (1550.) Sebastian Heydentől származó verses előszavában már felfedezhető a komparatív szemlélet nyoma: „Aki a görög példákat nem kapcsolja össze egyszersmind a latinokkal, az valójában nem érdemli meg a tudós nevet.”

⁴¹ A görög minták elsődlegessége és a komparatív módszer alkalmazása Dorat pedagógiájának lényege.

⁴² Ars poetica Horatii... 34.

⁴³ Ars poetica Horatii... 38.

⁴⁴ Ars poetica Horatii... 146.

⁴⁵ Ars poetica Horatii... 86.

⁴⁶ SAMBUCUS, J.: *De imitatione ciceroniana*. Parisiis, 1561. 31a. A továbbiakban: *De imitatione*...

⁴⁷ *De imitatione*... 8a. A nyelvi purizmushoz. LAUSBERG, H.: *Elemente der literarischen Rhetorik*. München. 1971. 44–45.

Zsámboky nyelvszemléletének alapját e kettő viszonyáról alkotott felfogásában kell keresnünk. Ide vágó nyilatkozatainak összegyűjtésével viszonylag világos képet alkothatunk magunknak erről. A *De imitatione ciceronianában* írja:⁴⁸ „A természet mindennek anyja, mely minden dolgot létrehoz és befejez, melyből minden arányos és alkalmas változatossággal részesül, ez annyira termékeny, hogy olykor úgy tűnik, mintha önnönmagával küzdene és ezért néhány dolgot mintegy nagyobb igyekezettel és gonddal hoz létre és jobban kicsiszol, másokat viszont – mintha kimerült volna s elfelejtkezett volna önmagáról is – hanyagabban lát el: mintha egyszerre küzdene a hiánnyal és a bőség zavarával is. Megnyilvánul ez más dolgokban is, melyek a föld mélyében születnek s onnét törnek elő, sőt az értelem nélküli élőlényekben is. Magában az áhított ékesszólás dicsőségében is épp ennyire különbözöen, ennyire változatos módon bontakozik ki a természet, amikor magát a lelkekbe oltja, úgyhogy abban a talán legfőbb adományában, amellyel minket a többi élőlénytől megkülönböztetett, ugyanannyi változat jelenik meg, ahány fő és ahány személyiség van. E változatosság vagy fokozatosság, bár némi hiányosságot és nehézséget is jelent, mégis nem csekély mértékben csábít minket a tanulásra és a pályadíj megszerzésére a hírnév örökkévalóságával és az utókor ítéletével kecsegtetve. Ha minden emberben mind az ékesszólásból, mind pedig a többi dolgokból származó legfőbb érdem, minden egyaránt tökéletes lenne, nem maradna semmi fokozatosság törekvésünknek és fáradozásunknak: a természet ilyen állapotában ez az egyenlőség sok kellemetlen dolgot hozna magával.”

Az idézet értelmezésénél óvakodnunk kell, nehogy azt állítsuk, hogy írónk a természetet Lucretius felidéző (*De rerum naturae*, II. 1150–53 és V. 826–27) meggondolásból kimerültnek vagy meddőnek tartotta. Ha így lenne, éppen úgy a minták elsődlegességét hirdető szélsőséges arisztotelianusokhoz kellene őt sorolnunk, mint a természet meddőségét hangoztató Melanchthon-tanítványt, a Zsámboky számára is jól ismert Christophorus Preyss Pannoniust.⁴⁹ Zsámboky a természet szeszélyes teremtetési folyamatáról sehol sem állítja, hogy kimerült vagy meddő. A természet Zsámboky szerint éppen nem terméketlen, sőt azért hoz létre olykor torzszülötteket is, mert túlságosan is termékeny, túlságosan is sok mindent szül egyszerre, ezért nem jut ereje, ideje arra, hogy mindent a kíváncsok tökéletességig fejlesszen. Nézetével egyezik barátjának, Lambinnek véleménye is, aki híres Lucretius-kommentárjában írja: „... bizony úgy tűnik, megviselt a föld, de még nem meddő.”⁵⁰

Mindezt azért tartottuk szükségesnek elmondani, mert Zsámboky – mint a továbbiakban látni fogjuk – éppen a természet olykor hibás vagy hiányos működése miatt tartja fontosnak az ember, a művész beavatkozását a teremtetési folyamatba.

Az arisztotelészi φῶσις-ről szóló tan – ζῶν λόγον ἔχον – gerincét az a kérdés képezi, hogy a nyelvet vajon isten adta-e az embernek, s így mennyiben φύσει, vagy az emberi értelem termékeként, θέσει-ként kell-e kezelni.⁵¹ Zsámboky Dante⁵² felfogását követi, amely szerint a nyelv isten adománya, a lélekkel együtt nyerte az ember, ugyanakkor ki is bővíti ezt a gondolatot. A nyelv és az ész a lélekkel együtt istentől származik ugyan (φύσει), ezt azonban még magasabb szintre kell fejlesztenünk, eszközként kell bánni vele (θέσει): „Justinianus mondja valahol a *Királyságokban*, hogy ... égből való isteni ajándék az a mindennél fontosabb, egy és fő dolog (ti. a tökéletes ékesszólás ideája), melynek csodálata és ereje irányítja tollunkat és életünket, de nem azért, hogy ezt elsajátítsuk és ennek ellenére visszaéljünk ezzel, hanem hogy az ékesszólás teljes és tökéletes formáját műveljük és tiszteljük, melyet munka végzésére kaptunk. Így tanítja Platon és Arisztotelész ...”⁵³

⁴⁸ *De imitatione*¹ ... 4b.

⁴⁹ Vö: VÁSÁRHELYI Judit: Két XVI. századi magyar ciceronianus. ItK 1978. 279.

⁵⁰ LUCRETIVS: *De rerum natura*. Parisiis, 1563. 188.

⁵¹ APEL, H.: *Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico*. Habilitationsschrift. Bonn, 1975. 108.

⁵² DANTIS ALAGHERII: *De vulgari eloquentia*. In *Opera omnia*. II. Leipzig, 1921. 389.

⁵³ *De imitatione*¹ ... 16a.

Platon és Arisztotelész egyeztetését tanúsítja a Dorathoz címzett embléma is: „Bármilyen bennünk, a magas mennyből származik és mind téged segít, csak kedvesen fogadd! (...) Jó tudni az igazságot, hogy ki teremtett semmiből mindent, hogy az embert arccal és értelemmel ajándékozta meg, hogy szemlélje a csillagokat.”⁵⁴ Az *arc* és *értelem* a nyelv fogalmával rokon itt s éppen olyan teleologikus jellegű, mint az előző idézetben az ékesszólás.

A természet kevésbé fejlett, rosszul sikerült, alaktalan vagy összezavarodott dolgai között maguk a nyelvek is elvadultak, elkorcsosultak várnak mértékre, szabályozóra. A nyelvi zűrzavarban a természetet, a kezdeti káoszt (χάος) magas fokú stilizálással (θέσει) kell megformálni. Ezt a feladatot az alkotó művész, a poéta hajtja végre. A természetnek ez a kicsiszolása jelenti a művészetet. Az arisztotelianus-ként ismert, valójában talán inkább averroista Pomponazzi-tanítvány Sperone Speroninak⁵⁵ ezt a gondolatát átveszi Du Bellay és Zsámboky is. Du Bellay szerint bár a természet maga is gondoskodik a nyelvek létrehozásáról, ezek azonban saját erejükből nem fejlődnek úgy, mintha az ember segíti őket és művészi ügyességgel bánik velük.⁵⁶ Zsámboky szerint „(a vulgáris) nyelvek zűrzavarában”⁵⁷ gyakorlással és stílussal kell „a gyakran faragatlan természetet kifinomítani és kicsiszolni.”⁵⁸ Ars poetica-interpretációja szerint ugyanis „... a szépség a nagy dolgokból és a rendből ered, a dolgok jeles mivolta éppúgy nem hoz hasznót, mint az összezagyválódottnak bőség vagy a formátlan és rendszertelen összevisszaság (chaos).”⁵⁹ A Egy másik emblémájában szintén a *θέσει*-oldalt, a gyakorlás (exercitatio) és fáradozás (labor) fontosságát hangsúlyozza: „Nincs oly nyers és durva hiba a természetben, amit ne volna képes kicsiszolni szorgalmával a fáradozás.”⁶⁰ De beszédes az a kép (2. ábra) is, amely a Lambinhez intézett embléma tartozéka.⁶¹ Itt a költészetet jelképező alak fején babérkoszorú, Apollo szoláris jelképe,⁶² a felé isteni kisugárzás, *enthesma divinum* árad. A figura bal kezében mérőrudd és olló: a természetet mérték segítségével megformáló művész attribútumai.⁶³ Jobbra tőle az istentől teremtett, tökéletes formákból álló természeti világ, ahol „a természet formák által nyer különbözőzést.”⁶⁴ (A paletta és az ecsetek a horatiusi *ut picta poesis*re utalnak.) Balra látható mindaz, amit az isteni munkát folytató alkotónak, vagyis a poétának alaktalan állapotából ki kell emelnie, szabályok és mértékadó norma segítségével meg kell formálnia, artikulálttá kell tennie: a ΧΑΟΣ.

Zsámboky tehát egyfelől átveszi az alkotó isteni adottságáról, ihletettségéről szóló neoplatonikus tanítást, másfelől azonban ugyanezt arisztotelianus módon ötvözi azzal a gondolattal, hogy csak

⁵⁴ Emblemata ... 87–88.

⁵⁵ Sperone SPERONI: Dialogo delle lingue. In Dialogi. In Vinegia, 1542. 117.

⁵⁶ Du BELLAY, J.: La Deffence et Illustration de la Langue Francoyse. Ed.: H. Chamard, Paris, 1966. 26.

⁵⁷ Ars poetica Horatii ... 106.

⁵⁸ De imitatione¹ ... 49b.

— ⁵⁹ Ars poetica Horatii ... 100.

⁶⁰ Jellemző már az embléma címe is: „A szorgalom helyrehozza a természetet.” Emblemata ... 52. Bach Endre Zsámboky emblémájának Jacques Grevintől való francia fordítását Boileau Ars poétique-jével veti össze, majd megállapítja, hogy bár kettejük között nem lehet kimutatni konkrét kapcsolatot, az azonban összeköti őket, hogy poétikai felfogásuk a Pléiad tanításaiban gyökerezik. (BACH: i. m. 39–40.) A Pléiade természetfelfogásához CASTOR, G.: Pléiade Poetics. Cambridge, 1964. 37–62.

⁶¹ Emblemata ... 50. Lásd a tanulmány 255. oldalán levő ábrát!

⁶² Vö.: CLEMENTS, R. J.: Renaissance Emblems Literature. PMLA LXX (1955) 789–790.

⁶³ Ezek voltaképpen a grammatika jelvényei. Róla írja Turocz-Trostler: „Királynő, a tudás fája alatt pihen, fején korona, baljában fenyítő ostor, jobbájában kés, amellyel kiirtja a nyelvi hibákat...” TUROCZI-TROSTLER József: A magyar nyelv felfedezése. In Uő.: Magyar irodalom – világirodalom. Bp., 1961. 20.

⁶⁴ Ars poetica Horatii ... 28.

gyakorlással, fáradozással *együtt* lehet igazi alkotást létrehozni. Jól érzékelteti ezt az alábbi idézet: „... a legkevésbé sem szabad elhanyagolni ama bizonyos lángocska (ti. az isteni eredetű kisugárzás) töredékét, ami lelkünkben megmaradt, hanem szorgalommal és igyekezettel fel kell azt szítanunk.”⁶³

A latin mint oszlop, mérőrud és olló

Szabályt alkotni, fölmérni, rendet teremteni – ez a poeta doctus célja. Ezt azonban csak normatív értékű minta (exemplum) segítségével lehet elérni. Ez – vagy hogy Zsámboky motívumainál maradjunk, a mérőrud és az olló – csak akkor töltheti be maradéktalanul szerepét, ha eleget tesz a változatlanlanság, az állandóság követelményének.⁶⁴ Zsámboky ennek kapcsán is egy Dante⁶⁵ nyomán elterjedt és általánossá vált felfogást követ, amikor magáévá teszi a vulgáris nyelv „nem maradandó és romlékony” és a latin „örök és nem romlékony” voltáról szóló tanítást. Másrészt azonban tudomásul veszi azt is, hogy a latin azért mégsem annyira változatlan, s legfeljebb a vulgárisssal szembeállítva, viszonylagosan tűnik annak. A kérdés felmerülése során így elkerülhetetlenül szembe kell néznie a történetileg élő nyelv fogalmával. Ezt a tárgyi és emberi világ (res) és a jelölésére használt nyelvi eszközök (verba) vonatkozásában teszi.⁶⁶ Átveszi azt a közismert tételt, mely szerint a nyelv valóságtükröző szerepe kettős. Egyrészt a külső, vagy más néven tárgyi, másrészt a belső, vagy lelki valóság tükrözésére, leírására szolgál. Egy helyütt azt írja erről, hogy „... az igék ... mintegy a dolgok árnyékai és képmásai.”⁶⁷ Máshol ilyeneket ír: „... az igék a dolgok formái és mintegy árnyékai,”⁶⁸ a jelek „... a dolgok és tudattartalmak szolgálói és kimutatói.”⁶⁹ „Ahogy a szemek az intellektus, úgy a beszéd a tudattartalmak kifejezésére adatott.”⁷⁰ Hosszasan lehetne még sorolni a nyelvi eszközök és a valóság összefüggésére utaló nyilatkozatait.⁷¹ Zsámboky jól tudja, hogy a valóság (res) állandó változásnak van kitéve, tehát szükségszerűen követnie kell ezt a valóságot leíró nyelvnek is: „Bizony, ahogy magukban a dolgokban sincs semmi örök, semmi, ami elkerülhetné a pusztulást, épp úgy a szóhasználatban sincs semmi állandó és a beszéd is úgy változik, ahogy az emberek erkölcei és ezek összességének gyakorlata szerint alakul ki a jogos és a megítélhető.”⁷² Ez a gondolata kétségtelenül erős impulzust kapott az általa kommentált Horatiustól: „Ut silvae foliis pronos mutantur in annos; / prima cadunt, ita verborum interit aetas.” (Horatius: De arte poetica. 60–61).⁷³ Idézett megállapítását épp ehhez a sorhoz fűzte. Máshol a Vergilius-magyarázó késő ókori Serviusra hivatkozva tárgyal ehhez hasonló, egyébként Varrónál, Cicerónál és egy egész sor grammatikusknál is fellelhető gondolatokat: „... miért tulajdonítasz előnyösebb helyzetet azoknak a jeleknek, melyek a dolgok és

⁶³ SAMBUCUS, J.: De imitatione ciceroniana. Antverpiae, 1563. A7^a A továbbiakban: De imitatione² ...

⁶⁴ A latin grammatika szabályozó szerepéről BALÁZS János: A nemzeti nyelvek nyelvtaniródmának kialakulása. MTud 1956. 7–12. sz. 313–322.

⁶⁵ DANTIS ALAGHERII: Il Convivio. In Opera omnia, Leipzig, 1921. 80. Apel mutat rá, hogy a XVI. század olasz nyelvelméleti írói túlnyomórészt Dantét ismétlik, vagy közvetlenül belőle indulnak ki. (APEL: i. m. 125–126.) A nominalista és a logoszmisztikán alapuló nyelvfilozófia mellett a Dantéhez köthető irányt teszi meg az újkori beszédelfogás harmadik tipikus kiindulópontjává. (Uő.: i. m. 1–97.)

⁶⁶ A nyelvi humanizmus alapját képező fogalom-pár filozófiai vonatkozásait vizsgálja WESSELER, M.: Die Einheit von Wort und Sache. Der Entwurf einer rhetorischen Philosophie bei Marius Nizolius. München, 1974.

⁶⁷ Ars poetica Horatii ... 100.

⁶⁸ Ars poetica Horatii ... 104.

⁶⁹ Ars poetica Horatii ... 28.

⁷⁰ De imitatione¹ ... 20b.

⁷¹ De imitatione¹ ... 9b, etc.

⁷² Ars poetica Horatii ... 111.

⁷³ BRINK, C. O.: Horace on Poetry. The 'Ars poetica'. Cambridge, 1971. 57.

tudattartalmak szolgálai és kifejezői, és amelyeket a tömeg megítélése és bizonyos beszédgyakorlat szabálya szerint szerettek? Sok olyan ma bevett és szokásban levő fordulat van, amit a jövő kor majd elvet és régen sem volt hallható. A háborúk is meg a népek vándorlásai is sokat változtatnak, sokat alakítanak...⁷⁴ Mindezek alapján végül arra a következtetésre jut, hogy a beszéd egyszerre „változékony és állandó”.⁷⁵ Úgy véli, hogy a változékonyosság inkább a vulgáris nyelvekre jellemző, míg az állandóság inkább a latin sajátossága. Ez az állandóság nyilván összefügg a latin holt nyelv voltával. Zsámboky szerint a latin állandósága a latin grammatikájában ölt testet, ez a latin humanizmus alapja. Kitűnően szemlélteti ezt a Carlo Sigoniohoz intézett embléma.⁷⁶ (3. ábra) A képen négy, a grammatikát, dialektikát, retorikát és történetírást szimbolizáló nőalakot látunk. A Dialektika, Retorika és a Történetírás jelképes alakjai közös oszlopon, a súlyuk alatt roskadozó, „szűz” Grammatika vállain állnak. Zsámboky egy sor más humanistával összhangban a latin nyelvvel azonosított grammatikát magával a humanizmussal azonosítja, ennek feltételét látja benne. A grammatika-humanitas⁷⁷ összefüggése alapján mondja ki véleményét nélkülözhetetlen szerepéről: „... nem mégy sokra velük (ti. az előző hárommal) a grammatika nélkül. Ez jelenti ugyanis az igazán kemény munka alapját, semmit nem tesz örökvérnyűen az, aki gyenge a grammatikában.”⁷⁸ Felveti ugyan a görög nyelv lehetőségét is, de végül mégis elveti, mert szerinte a görögök ékesszólását a latinok „termékenyebbé és jobbá”⁷⁹ tették. Termékenység alatt a nyelvi kifejezőeszközök gazdagságát (*copia verborum*) érti, s ezt azért tartja fontosnak, mert tisztában van azzal, hogy az emberi lélek és a tárgyi valóság ismeretlen mélységeit csakis egy hajlékony, árnyalatokkal rendelkező, differenciált nyelv segítségével lehet eredményesen kifejezni: „Ha a szavak a dolgok jelei, elengedhetetlen, hogy a tárgyi ismerethez társuljon a szóbeli kifejtés. Minél csiszoltabb és választékosabb ez utóbbi, annál kedvezőbb az értelemnek és egyszersmind felfoghatóbb is.”⁸⁰ Ezek alapján igazi humanista módjára a nyelvek ismeretét, művelését tekinti a legfontosabb kultúrfeladatnak. A tudomány legegésőbb gondjait is a nyelvi tudatlanságra és a választékosság hiányára vezeti vissza: „... ha bármiben is csorbát szenved értelmünk, az nem annyira a dolgok homálya, mint a nyelvi tudatlanság és a választékosság elvetése miatt történik.”⁸¹ Zsámboky ebben a helyzetben a latin nyelvet tekinti a megoldás biztosítékának, a latint látja legmegfelelőbb eszköznek arra, hogy segítségével pontosan ki lehessen fejezni a valóságot, amellet a latint tartja egyedül alkalmasnak a többi nyelv megnevesítésére, kicsiszolására.⁸² Mivel pedig Quintilianus⁸³ és a humanista írók többsége szerint a latin írók közül Cicero volt az, aki egyesítette művészetében a legkiválóbb görög szerzők erényét, számára is Cicero a legjobb prózaíró, maga a megtestesült *latinitas*,⁸⁴ a nyelvi tisztaság és gazdagság, a stílus egyedüli eszménye, ideája: „... Cicero a latin nyelv egyedüli és vitathatatlan fedelme, vagy ha úgy tetszik, minden nyelv közös, legfőbb és legtökéletesebb szónoka.”⁸⁵ E felfogás alapján tartották Cicerot nélkülözhetetlen mércének

⁷⁴ *Ars poetica* Horatii ... 28.

⁷⁵ *De imitatione*¹ ... 9b.

⁷⁶ *Emblemata* ... 142–143. Lásd a tanulmány 255. oldalán levő ábrát!

⁷⁷ Quintilianus (*Inst. or. II. 15. 33.*) alapján írja Apel: „*A rhetorica = humanitas = sapientia = civilitas* sorból nőtt ki az itáliai humanizmus valamennyi elmélete Petrarca és Salutati óta. Ezen alapul Valla és Poliziano összefoglaló koncepciója a grammatika, illetve a filológia szerepéről.” (APEL: i. m. 147.)

⁷⁸ *Emblemata* ... 143.

⁷⁹ *De imitatione*¹ ... 8b.

⁸⁰ *De imitatione*¹ ... 19b.

⁸¹ *De imitatione*¹ ... 8b.

⁸² *De imitatione*¹ ... 8b.

⁸³ QUINTILIANUS' *Institutio oratoria*. X. 1. 108. Zsámboky (*De imitatione*² ... B1^b.) és a cicerónianusok kedvelt hivatkozási helye.

⁸⁴ A *latinitas* a *sermo purus* társfogalma, egy adott nyelv természetéből fakadó nyelvhelyesség kifejezője egyes szavak és szókapcsolatok esetében. (LAUSBERG: i. m. 44.)

⁸⁵ *De imitatione*¹ ... 17b.

Európa-szerte a XVI. században, ezért tekintették követésre, utánzásra szolgáló példának a neolatin prózában és a feltörekvő, nemzeti nyelvű irodalmakban is.⁸⁶ A humanisták többsége a XVI. század folyamán még nem is jut ennél tovább. Továbbra is a latin nyelv vitathatatlan tekintélye és a vulgárisal szembeni elsőbbsége, vagyis a latin imitációja mellett törnek lándzsát. Zsámboky maga is közéjük tartozik. A távoli jövőben tudja csak elképzelni azt az állapotot, amelyről tanítványa, Bóna György beszél: „Nekem is az a véleményem, hogy amikor már eléggé kiműveltük anyanyelvünket, nem fogunk majd a latinításra szorulni. (...) úgy kell *saját hazai nyelvünket védelmeznünk*,⁸⁷ hogy ne kelljen a régi szolgaság (ti. az imitáció) valamiféle bélyegeként saját nyelvünket elhanyagolva idegen nyelv mellett elkötelezni magunkat.”⁸⁸ Laminhez intézett embléma (2. ábra) is tanúsítja, hogy Zsámboky még karonülő gyermeknek tartja a nemzeti nyelvet, mely még fegyelemre, nevelésre szorul. Éppen ezért veszedelmes jelenségnek tartja a vulgáris nyelv táborának túlzó törekvéseit: „Egyesek túlságos önimádatból, vagy mert csődött mond a tehetségük, annyira dédelgetik a velük született nyelvet, hogy közben azt akarják, pusztuljon az anya, melytől többségük származott. Sőt azt akarják, hogy oly sok évszázadon át megőrzött kincseitől, méltóságától megfosztva heverjen, hogy a tudatlanok észre ne vegyék a tudományok lábnymait és az ő tolvajlásukat. Szükséges ezért, hogy *megvédelmezzük őt*!”⁸⁹ Zsámboky amellett, hogy világosan utal a neolatin nyelvek eredetére, a vulgáris nyelvvel szemben egyelőre még a latin védelmét tartja időszerűnek. Rámutat, hogy bár a nemzeti nyelven író szerzők tudománya is a latinból származik, tehát a latint imitálják, a latin irodalomban járatlan és filológiai műveletlen tömeg azonban hajlamos mindezt egyedül a vulgáris erényének tartani és vele szemben háttérbe szorítani a számukra érthetetlen, tudós latin nyelvet. Tévedés lenne azt hinnünk, hogy Zsámboky egyedül volt ezzel a véleményével. Romolo Amaseo, akinek kiterjedt magyarországi kapcsolatai voltak,⁹⁰ és akit Zsámboky is ismert,⁹¹ már 1529-es nyilvános bolognai előadásában fellépett a latin további irodalmi használata és tanulmányozása mellett visszautasítva a túlzott népnyelvi követeléseket.⁹² Amaseo a latint kiművelt, nemzetközi nyelvként védi és a latin gazdaságában megtestesülő szellemi hagyományokat hangsúlyozza, melyeket a nemzeti nyelv kizárólagosságának szószólói és ezek tanítványai el szeretnének rabolni.⁹³ Vele együtt utasítja vissza a vulgárist Francesco Bellafini,⁹⁴ Francesco Florido Sabino,⁹⁵ néhány évtizeddel később Bartolomeo Ricci,⁹⁶ valamint a Zsámbokyval jó összeköttetésben levő Carlo Sigonio⁹⁷ és még

⁸⁶ Ciceró nemzeti nyelven történő imitálására már a 15. században történt kísérlet. Ennek kéziratban maradt, tudomásunk szerint feldolgozatlan dokumentuma Georgius Vallagusa olasz munkája: „Elegantiae Ciceronianae materna lingua in quotidianum usum expositae ad Jo. Ant. Girardis.” (Biblioteca Marciana, Cod. 262 (4719)). A XVI. századra számtalan Zsámbokyhoz és spanyol kortársához, A. Matamorohoz hasonló nyilatkozat születik erről: „Minden szónok elé Cicerót állítom, mert őt bármely nyelven, mindenki utánozhatja. A vulgáris nyelvekről mondom ezt, közhasználatú nyelveinkről, s azt ajánlom, hogy ezeket Ciceró művészetével képezzük ki.” (NORDEN, E.: Die antike Kunstprosa. Leipzig, 1909. 732.)

⁸⁷ Du Bellay *La Deffence*-ának „védelem”-motívuma!

⁸⁸ De imitatione¹. . . 8a.

⁸⁹ De imitatione¹. . . 6b.

⁹⁰ Vö: RÉVÉSZ Mária: Romulus Amasaeus. Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején. Szeged, 1933.

⁹¹ Amaseot Zsámboky a latin nyelv elismert harcosai között tartja számon. (De imitatione¹. . . 18a.)

⁹² KRISTELLER, P.-c.: Ursprung und Entwicklung der italienischen Prosasprache. In Uő.: Humanismus und Renaissance. II. München, 1976. 146.

⁹³ Szónoklatát ismerteti RAJNA, P.: La data di una lettera di Claudio Tolomei ad Agnolo Firenzuola. La Rassegna, 1916. Ser. III. fasc. I. 7.

⁹⁴ CIAN, V.: Contro il volgare. In Studi letterari e linguistici dedicati a Pio Rajna. Milano, 1911. 252–297.

⁹⁵ SABBADINI, R.: Storia del Ciceronianismo. Torino, 1885. 127–136.

⁹⁶ B. Riccinek a latin felsőbbrendűségéről szóló műve Zsámboky könyvtárában: (25) Bartholomaei Riccij de imitatione lib[ri] 3. Paris[iis], 1557. in 16° 35^a–37^b

2. ábra

3. ábra

sokan mások. Sokkal kevésbé élezzik ki a vulgáris és a latin közötti ellentétet a francia humanisták, aminek okát – anélkül, hogy itt most részletesebben fejtegetnénk – abban látjuk, hogy a franciák sokkal inkább a göröghöz kapcsolódtak az olaszoktól eltérően semmiféle nemzeti jelleggel nem ruházták fel a latint.⁹⁸

„Cicero és minden műveltebb nép példájára”

„Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven s ezt a nyelvet nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról napra fontosodó okból teljes erőnkkel művelnünk és gazdagítanunk kell” – írja 1558-ban Bornemisza Péter Szophoklész-fordításának méltán híressé vált utószavában.⁹⁹ Ezt a nyilatkozatát így értékeli Nemeskürty István: „Úgy látszik, az volt a véleménye, hogy a stílus akkor igazán szép, akkor igazán cicerói, ha a szó legszorosabb értelmében közhírhely. Ehhez a nézethez a lutheri tanács segíthette Bornemiszát.”¹⁰⁰ Bornemisza azonban nem annyira a „lutheri tanács”, mint inkább mestere, a Wittenbergben, Párizsban és Padovában¹⁰¹ is járt Georg Tanner útmutatásai alapján választhatja nyelvművelő szándékai megvalósítására a fordítás eszközét. Tanner görög filológiai tudásának gyarapítására 1545/46-ban Zsámbokyval együtt hallgathatta Melanchthont,¹⁰² épp akkor, amikor a „praeceptor” a görög tragédiákat elemezte. Talán közös studiumokra¹⁰³ utal Zsámbokynak az az 1551-ből való előszava, melyben Tannert régi barátként és olyan emberként mutatja be, akinek érdeklődési köre is igen közel áll az övéhez. Zsámboky nemcsak Tannerrel, hanem annak tanítványaival is jó kapcsolatban állt. Ezt tanúsítja a Tanner tanítási gyakorlatát megvilágító előszó, amit barátja két bécsi tanítványához, Wolfgang és Georg Kremerhez intézett: „Kérlek benneteket, hogy Cicero mindenki másnál jobban csodáljátok, és kezeskedhetek előttetek, hogy ő az, aki nemcsak a művészet elméletét adta át pontosan, hanem azt is, hogy e szónoki művészetet milyen gyakorlatokkal sajátíthatja el az ember, ... nem kétlem, hogy minderről nap mint nap hallotok tanítótoktól, Georg Tannertől e tudományos és irodalmi ismeretekkel egyaránt megáldott embertől, akit bensőséges baráti kapcsolat fűz hozzám.”¹⁰⁴ A Zsámbokyval azonos irodalmi nézeteket valló, Párizsban és Padovában iskolázott Tanner a magyar nyelv művelése, szókincsének bővítése érdekében Bornemiszának sem tanácsolt mást, mint amit a kor többi pedagógusa, nyelvművelője tett: idegen nyelvű művet adott tanítványának imitációs gyakorlatként. Jóllehet Bornemisza fordításában a szerkesztés terén megfigyelhető némi önállóság, ez azonban még nem minősül aemulationnak, hiszen ahhoz inkább önálló, újszerű alkotással kellett volna előlépni. Bornemisza változtatásai nem nyelvi, stilisztikai, hanem dramaturgiai természetűek. Munkájáról ő maga ismeri el, hogy „nagyobb részre fordított.” A *Tragédia* imitációs termékként való felfogását ő maga támasztja alá, amikor a fordítást *gyakorlatként* említi: „... ezzel a gyakorlattal nemcsak a görögben, hanem anyanyelvünkben is szert teszek majd némi (nyelvi) gazda-

⁹⁸ Sigonio 1556-ban Velencében tartott szónoklatából (De latinae linguae usus retinendo) csaknem szó szerint veszi át Zsámboky ezt a részt: „Vannak, (...) akik vagy azért, mert túlságosan bíznak tehetségükben, vagy mert netán elijeszti őket a rájuk váró hatalmas munka, mostanában úgy viselkednek irodalmi köreinkben, hogy ezt a – hogy úgy mondjam – vulgáris nyelvet dédelgetik, méghozzá annyira, hogy eközben gyökeresen megtagadják az ősi latint. Úgy gondolom, hogy veszélyes és hamis nézet vezérli őket.” (SIGONIUS, C.: *Orationes septem. Coloniae, 1592. 51–52.*) Vö: a 89. jegyzethez tartozó, idézett szöveggel!

⁹⁹ A nemzeti nyelvek polémijában megnyilvánuló „prénacionalista” jellegre később még visszatérünk.

¹⁰⁰ BORNEMISZA Péter: *Tragoedia magyar nyelvén*. Bécs, 1558. Utószó. In *Régi magyar drámai emlékek*. 1. köt. Kiad. és bev.: KARDOS Tibor. Bp., 1960.

¹⁰¹ NEMESKÜRTY István: Bornemisza Péter, az ember és az író. Bp., 1959. 65.

¹⁰² Allgemeine deutsche Biographie. Leipzig, 1894. 37. köt. 382–383.

¹⁰³ FOERSTEMANN, C. E.: *Album Academiae Vitebergensis*. Lipsiae, 1841. 204.

¹⁰⁴ 1551-ben Strassburgban van együtt Tannerrel. (ASCHBACH, J. R.: *Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565*. III. Wien, 1888. 280.

¹⁰⁵ SAMBUCUS, J.: *Epistolarum conscribendarum methodus*. Basileae, 1552. 4.

ságra.”¹⁰⁵ A fordítás imitációs gyakorlathént való szerepeltetését Quintilianus (Inst. or. X, 5, 3) nyomán kanonizálták. elmélete – mint majd látni fogjuk – kizárja az anyanyelvi önállóságot feltételező *aemulatio*.¹⁰⁶

„Valahányszor a humanisták nemzeti nyelvhez fordulnak, csak azért, teszik, hogy megkönnyítsék vele a latin, görög, héber megértését, elsajátítását”-írja Turoczi-Trostler József.¹⁰⁷ Észrevétele bizonyos fokig Zsámbokya is áll, aki többször hoz fel nemzeti nyelvű példákat mondandója, vagyis a latin nyelv imitálása fontosságának szemléltetésére. A Dorat-tanítvány Zsámbokyt alább ismertetésre kerülő összehasonlító nyelvészeti és irodalmi megfigyelései alapján joggal nevezhetjük a magyar komparatiztika ősenek.

Különösen szívesen bizonyítja, hogy az irodalmi szintre fejlődött vulgáris nyelvek és a híres nemzeti nyelvű alkotások voltaképpen utánzásnak, illetve a latin szülő szabályozó szerepének köszönhetik érdemeiket: „*A franciák és a spanyolok . . . napról napra gazdagabbá és csiszoltabbá teszik nyelvüket a görög és a latin segítségével.*”¹⁰⁸ Nemcsak egyes különálló szavakat vettek át, hanem a mondatszerkezetek módzatait, a szónoklatok alkatát, fényét és jellegét is utánozzák.”

A XVI. századi olasz próza normatív művének számító Dekameronról írja: „Éjt nappallá téve búják manapság Boccaccio történeteit, hát nem latin módra ír? Ezen kívül a szavak, kifejezések, mondások, áthelyezések, záróritmusok annyira hasonlítanak néhány latinra, hogy azt mondhatná az ember, Cicero elbeszéléseit olvassa. Bár azt a fenséget és higgadtságot, amit a szónoki vitatkozás és fórum megkíván, nem tudta megőrizni történeteiben.”¹⁰⁹ Istvánfi Pál, Ráskay Gáspár, Enyedi György és Szegedi Veres Gáspár¹¹⁰ XVI. századi Dekameron-fordításai után Zsámboky¹¹¹ idézett soraiban a korabeli magyar Boccaccio-kritika kezdetét üdvözölhetjük. „A nemzeti nyelvek antikizálódása már Boccaccio Dekameronjának bevezetésében feltűnik, amikor anyanyelvén »*parla grec et latin*« ”-állapítja meg Borinski.¹¹² Herczeg Gyula írja, hogy Boccaccionál „a legnagyobb bőségben találjuk meg az előző korszak előkészítése folytán a latinizáló, humanista stílus minden ismertetőjegyét”.¹¹³ Zsámbokyt megelőzően Bembo¹¹⁴ és Speroni¹¹⁵ is vizsgálat tárgyává tette Boccaccio stílusát, amit ők is az olasz próza humanista megnevesüléseként magasztaltak fel.

¹⁰⁵ BORNEMISZA: i. m. RMK. I. 35. (I iii^b.)

¹⁰⁶ Vö: LAUSBERG, H.: Handbuch der literarischen Rhetorik. München, 1973. 528–529.

¹⁰⁷ TUROCZI-TROSTLER: i. m. 19.

¹⁰⁸ Ars poetica Horatii . . . 107. Vö: „Se compose donq' celuy qui voudra enrichir sa Langue, à l'imitation des meilleurs auteurs Grez & Latins . . .” (DU BELLAY: i. m. 45.) *Illustration*-motivum!

¹⁰⁹ Ars poetica Horatii . . . 120.

¹¹⁰ Zoltán RÓZSA: Boccaccio nella vita letteraria ungherese. In Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali, a cura di Fr. Mazzoni. Firenze, 1978. 429–432.

¹¹¹ Zsámboky könyvtára az alábbi Boccaccio-műveket tartalmazta: (989.) L'Amoraza [= Amorosa] Fiametta D. M. Giouanni Boccacio // In Venegia. Gab[riel] Giolitto (!) De Ferrarij 1558. 8°. (1046.) Joan[nis] Boccacij de casibus viror[um] Illustrium lib[ri] 9. latine et germanice, cum priuilegio Caes[areo] // Augustae Vindelicorum. [Philippus Ulhardus.] 1544. in fol., (1271:) Le Decameron de M. Joan. (!) Bocaij (!) Florentin // . à Lyon. Guillaume Rouille. 155[6. in 16°], (1658.) Il Decamerone Dim [=Di, M.] Giouan Boccaccio alla sua intera p(er)fettione ridotto, & con dichiarationj & auertimentj illustrato per Girolamo Ruscelli. Con gra[zia] & priuilegio in Venetia Vincento Valgris[o] 1554. 4°.

¹¹² BORINSKI, K.: Die Antike in Poetik und Kunsttheorie. Leipzig, 1914. 151.

¹¹³ HERCZEG Gyula: Az olasz próza kezdetei és a humanizmus. In Renaissance-tanulmányok. Szerk. KARDOS Tibor. Bp., 1957. 325. A Dekameron antikizáló stílusához részletes tájékoztatást adnak: BENSON, R. L.: Protohumanism in »Ars dictaminis«. In Boccaccio: Secoli di vita, a cura di M. Cottino-Jones–E. F. Tuttle. Ravenna, 1975. 40–56. FOSCOLO, U.: Discorso storico sul testo del Decamerone. In Uő.: Saggi e discorsi critici. Firenze, 1953. 346–366., BRANCA, V.: Struktur der Prosa. Rhetorische Tradition und stilistische Phantasia. In Boccaccios Dekameron. Hrsg. P. BROCKMEIER. Darmstadt, 1974. 94–113.

¹¹⁴ BEMBO, P.: Prose della volgar lingua. Intr.: C. Dionisotti–Casalone. Torino. 1931. 73. Zsámbokynál: (1020.) Prose di Monsignor Bembo in Venegia, 1547. 8°.

¹¹⁵ Sperone SPERONI: Dialogo delle lingue. In Speroni: i. m. 109. és Beszélgetések a retorikáról. In Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Szerk. KOLTAY-KASTNER Jenő. Bp., 1970. 189.

Zsámboky az *Udvari ember* szerzőjét, Castiglionet is Cicero mércéjével méri, sőt magát a vulgáris nyelv apostolát, Speronit is e szerint ítéli meg:¹¹⁶ „De hallgass csak, hogyan gazdagították nyelvüket a franciák és az olaszok! Nem látod tán, hogy Balthasar Castiglione¹¹⁷ Cicero értekezésének műfaja szerint és a Szónokról írt munka fordulatait csaknem szóról szóra átvéve hozta létre udvari illetenátát?¹¹⁸ Hogy mi van Speronival?¹¹⁹ Hát nem érződik a Dialógusokban¹²⁰ csaknem mindenütt a latinos fordulat?” Bembo és tanítványai Zsámboky által is vizsgált nyelvi imitációjáról írja Foscolo, hogy Bembo és társai mindenben latinul írtak és gondolkoztak. „Ez nemcsak azt jelentette, hogy csodálattal adóztak a nagy mintáknak, hanem azt is, hogy a rómaiak retorikai előírásait is követték. A holt nyelv utánzásából szükségszerűen következett, hogy az imitáció szolgásgábjába süllyedtek. Lelkük mélyén gyökeredett az a dogma, hogy bármely nyelven írni csak a nagy modellek vallásos imitálásával lehet.”¹²¹ Ezzel kapcsolatban érdemes felfigyelnünk Zsámboky-nak Bemboról és Castiglioneről adott nyilatkozatára, ahol a hangsúly nemcsak azon van, hogy ezek ketten utánozták, hanem azon is, hogy *miben* utánozták a latinokat:¹²² A vulgáris nyelvek „gyakorlata családi körben, hallás és beszélgetések során alakul ki. Ezt először Bembo kanonizálta ifjúkorában írt, olasz nyelvű leveleivel¹²³ és Castiglione az *Udvari ember*tel. Ők ketten a latinokat utánozva új dolgokkal gazdagították nyelvüket, mindezt később otthoni szokás és mód szerint adták elő.” Már az ókori kritikusok is felhívták a figyelmet arra, hogy például Cicero szónoki beszédeinek és baráti levelezésének (Epistolae familiares) hangneme teljesen eltérő. A familiaris, bensőségesen egyszerű, családi stílus – Cicero episztoláinak tanúsága szerint – jól tűri a társalgási nyelvben otthonos kötetlenebb nyelvi fordulatokat (tehát például a latin komikusoknál vagy Cicerónál előforduló bizonyos vulgarizmusokat, graecizmusokat), nem tűri viszont a költői vagy szónoki pátoszt, a „gravitas”-t, a fentebb stíl hangnemét, vagy az iskolás, értekező körülményességet, stb. Zsámboky szerint Bembo és Castiglione érdeme abban áll, hogy a latin klasszikusok – a római komédia szerzők, Horatius „sermo”-i, Cicero „familiaris” levelei stb. – mintájára az olasz irodalmi nyelvben is meghonosították ezt a hangnemét, a csevegési stílusát.

Zsámboky a latint imitáló olasz szerzők vizsgálatából kedvenc szerzőjét, Petrarcat sem hagyja ki. Az olasz költői nyelv fejedelmének egyik latin eredetű nyelvi újítását annak bizonyosságul emeli ki, hogy a latin igenis nélkülözhetetlen a neolatin nyelvű irodalom számára: „Ugyanígy állíthatjuk, hogy Petrarca is szépen mondta elsőként: 'elfoglalni magát valamivel' és 'minden erejét megfeszítve’

¹¹⁶ De imitatione²... F8^b.

¹¹⁷ Zsámboky Castiglione-kiadásai: (56.) Il Corteg[giano] di ms. Conte Baltasar Castilione [corretto e revisto per il Dolce, secondo l'esemplare dal proprio autore.] in Venegia [= Venegia] [per D. Giglio]. 1552. in 16°, (530.) Il libro del Co[r]tegg[giano] del Conte Balthasar [= Baltasar] Castiglione, nuouamente stampato et con somma diligentia reuis[t]o con la sua tauola dj nuouo aggiorata [= aggrionta]. Con graf[ia] et priuilegio // Venetia [= In Vinetia] ap[p]resso a (!) Gabriel Giliotti [= Giolito] dj Ferrar[ij]. 1554. 8°.

¹¹⁸ „Kétségtelen, hogy a Cortegiano azzal az antik irodalmi hagyománnyal rokon, amelyet a humanizmus életre akart kelteni. Különösen érvényes ez a Plutarkhoszt és a Cicero Szónokát idéző részekre” – állapítja meg 16. századi magyar kritikus elődjével összhangban Ettore BONORA: Baldassare Castiglione e il Cortegiano. In Storia della letteratura italiana. Milano, 1976. 166.

¹¹⁹ Sperone Speroni (1500–1588) az anyanyelv kiművelését programra tűző Accademia della Crusca elnöke. „Az anyanyelv áttörése a nyelvi humanizmus latin fázisa végén következett be Bembo »umanesimo volgare«-jével és az Accademia della Crusca beszédsszabályozásával. Ők valószínűleg meg a dantei »lingua grammatica« minden művészi nyelvre érvényes normalizálását.” (APEL: i. m. 127.) Ezt a nyelvi célkitűzést vették át a Pléiade tagjai is. Du Bellay köztudottan egész szakaszokat másolt át Sperone Speroni Dialogo delle lingue című munkájából. (Vö: DU BELLAY: i. m. VI–VII.)

¹²⁰ Speroni dialógusai Zsámbokynál: (413.) Dialog[h]i di M. Speron[e] Speroni [Nuouamente ristampati & ... corretti.] in Venegia Domenico Giglio. 1558. in 8°.

¹²¹ FOSCOLO: i. m. 349.

¹²² Ars poetica Horatii... 106–107.

¹²³ Zsámboky könyvtárában nem szerepel a *Lettere famigliari* című levélgyűjtemény. Zsámboky ebben az utánozható modellt ünnepli.

accampar l'ingegno és még sok mást is.¹²⁴ Petrarca idézett nyelvi újítása a Canzoniere CCXXXIX. sextinájában, a 26. sorban fordul elő. „A l'ultimo bisogno, o misera alma, / *Accampa ogni tuo ingegno ogni tua forza, / Mentre fra noi di vita alberga l'aura.*”¹²⁵ Az *ingegno* főnév többször is előfordul a Canzonierében (CLVII, 3; CC, 8; CCXXI, 14; CCCIV, 7; CCCVIII, 14; stb.), az *accampare* (< campo < campus, -i m. latin főnévből lett) igével együtt azonban példátlan latinos összetétel. Zsámboky észrevétele gyaníthatóan Speroni hatására függ össze, aki maga is vizsgálta a Canzoniere szókincsét, s ő maga is kiemelte annak antik eredetű szavait.¹²⁶

Zsámboky azonban nem kizárólag a latin stilsztika és nyelvészet érdekében teszi meg komparatív jellegű megjegyzéseit, ezért túl is nő a Turoczi-Trostlertől származó jellemzésen. Rendkívül alapos, túlnyomórészt itáliai tanulmányain alapuló megfigyeléseket tesz az irodalom motívumátvétellel és fordításelmélettel kapcsolatos kérdéseiről is.¹²⁷ „Úgy mondják, Petrarca a maga írásait francia forrásból¹²⁸ merítette. A saját műveivel¹²⁹ azonban sokkal nagyobb dolgokat hozott létre.” Kritikai megjegyzései a nyelvek eltérő akusztikájára is kiterjednek.¹³⁰ „... azt mondják, hogy a spanyolok a maguk Amadisát régi francia műből vették.”¹³¹ Ennek ellenére nagyobb dicsőséget arattak amazoknál, mert ha francia fordításban¹³² olvasod, már nem olyan édes, teljesen elvész az eredeti tárgy és lelemény magasztos jellege.” Máskor a spanyol és az olasz nyelvű fordítások közti eltérést regisztrál-

¹²⁴ Ars poetica Horatii ... 108.

¹²⁵ PETRARCA: Il Canzoniere e I Trionfi. Milano, 1912. 274.

¹²⁶ „... köztük mintegy csillagokként éjféle égbolton, fénylett néhány kevés szó, részben antik, de azért nem sértően avatag kifejezés, milyenek uopo, unquanco, sovente...” (SPERONI, Sp.: Beszélgetések a retorikáról. In Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Szerk. KOLTAY-KASTNER Jenő. Bp., 1970. 184–185. Szókincsének latin elemeihez Gáldi László: Az olasz költői nyelv és a humanizmus. In Renaissance-tanulmányok. Szerk. KARDOS Tibor. Bp., 1957. 409.

¹²⁷ Ars poetica Horatii ... 154.

¹²⁸ Valószínűleg a provanszál költészetet érti *gallicum argumentum* alatt, melynek a toszkánra és Petrarca gyakorolt hatásáról Bembo értekezik. (BEMBO: i. m. 13–21.)

¹²⁹ Petrarca művei Zsámbokynál: (56.) Il Petrarcha, con dichiarazione non più stampate. // In Venezia Nicolo Beuilaqua, a^o 1562, in 16°, (320.) Il petrarcha [= Petrarca] con le spositione di Mj. Giouannj Andrea Gesualdo // Venetij Dominicus Giglius, a^o 1553, in 4°. Megzenésített canzonei: (1999–2003.) Musica di M. Mattio Rampolini eccellente (!) Musico Fiorentino sopra di alcune canzoni del diuino Poeta M. Francesco Petrarcha. in Lione [1560?] Jacobo Moderno 4°.

¹³⁰ Ars poetica Horatii ... 154–155.

¹³¹ Garci Rodriguez de Montalvo *Amadis de Gaula* című lovagregénye 1508-ban jelent meg, de csakhamar rendkívül népszerű lett és számos kiadás és fordítás követte. A francia fordító, Nicolas de Herberay szerint Montalvo az Amadis történetét egy régi, picardiai nyelven írt kéziratból merítette. (Vö: HEINRICH Gusztáv: Amadis de Gaula. EPhK 1920. 15.) Eredete bizonytalan. Modern kiadása feltünteti a kiadások és a fordítások adatait is: Libros de caballerias españolas. I–IV. Ed.: E. B. PLACE, Madrid, 1959. Zsámboky könyvtárában nem szerepel spanyol kiadás.

¹³² Zsámboky Amadis-kötetei: (1188.) Le Premier Liure d'Amadis de Gaule Mis en Francois par le seigneur de[s] Assars [= Essars] Nicolas de Herberay, commissaire [= commissaire] ordinaire de l'artellerie du Roy Acuerdo Oluido // A Paris poir [= pour] Vincent Sertenas. 1557. 16° (1226.) Le Huitiesme Liure de Amadis de Gaule mis en (!) Francois Par le Seigneur des Essars Nicolas de Herboray [= Herberay] Commissaire (!) ordinaire de l'artellerie du Roy Acuerdo Oluido // à Paris Vincent Sertenas 1557. 16°, (1266.) Le Second Liure d'Amadis de Gaule, mis en Francois, par le seigneur des Essars, Nicolas de Herberay Commissariae (!) de l'artellerie du Roy à Paris Vincent Sertenas. 1557. 16°, (1266 : 2.) Le Troiesme Liure de Amadis de Gaule etc. Acuerdo Oluido. à Paris Vincentius (!) Sertenas. 1557. 16°, (1268.) Le Sixiesme Liure de Amadis de Gaule etc. Acuerdo Oluido // à Paris Vincent Sertinas [= Sertenas]. 1557. 16°, (1270) Le quatriesme Liure d'Amadis de Gaule, Acuerdo Oluido // à Paris Vincent Sertenas. 1557. 16°. Franciaországi ismerettségéhez: VAGANAY, H.: Amadis en français. Slatkin Reprints. 1970. Magyarországi olvasottságához adalék Elias Corvinus 1572. márciusában Battyány Boldizsárhoz írt levele, melyben közli, hogy küldi a kért „librum Amadis germanicum”-ot, vagyis az Amadis német fordítását. (BARLAY Ö. Szabolcs: Elias Corvinus és magyarországi barátai. MKsz 1977. 345.)

ja:¹³³ „Látjuk, hogy ugyanez történt a spanyolokkal, akik csodálatosan és kellemesen írják meg saját nyelvükön a történeteket, az olaszok¹³⁴ azonban sehogy sem képesek fordításokkal megőrizni ugyanazt a bájít. Ha ellenben ők próbálkoznának Orlandoval¹³⁵ és hasonlókkal, akkor viszont ők maradnának messze távol az eredeti áradásától és édességétől.” Mindezek mögött az a következtetés húzódik meg, hogy fordítás útján képtelenség visszaadni az eredeti művek nyelvi értékeit. Ezt a gondolatát Bembo kívül Speroni nyelvekről szóló dialógusából¹³⁶ és Du Bellay *Deffence*éből is meríthette. Valószínűbbnek tartjuk azonban ez utóbbi hatását: „... képtelenség visszaadni a szerző által elért bájít, másrészt akármilyen jelleggel bíró nyelv természetét akarnátok kifejezni a szerző eredeti szerkesztését és a fordítás törvényét szem előtt tartva, erőltetetté, fagyossá és kellemetlenné válna szövegeitek. Eszerint ha Démoszthenészt és Homéroszt latinul, Cicerót és Vergiliust franciául olvasnátok, olyan hatással lennének rátok, mintha Proteuszként át meg átváltozva eltérnének azoktól az érzésektől, miket a szerzőket eredetiben olvasva éreznétek, mintha a lángoló Etna hegyéről a Kaukázus rideg ormára kerülnétek. Amit pedig a latinról és a görögről mondtam (ti. hogy mindegyiknek sajátos természete van), az kölcsönösen elmondható minden más vulgáris nyelvről. Közülük csak Petrarcát említem, akiről elmondhatom, hogy ha Homérosz és Vergilius feltámadva megkísérelné lefordítani, képtelenek lennének ugyanolyan bájjal és természetességgel visszaadni, mint amilyen vulgáris toszkán nyelven.”¹³⁷ Míg azonban Du Bellay ebből azt a következtetést vonja le, hogy fordítások helyett francia műveket kell írni, addig Zsámbokynál sehol sem találunk ilyen értelmű kijelentést.

Számos jel mutat Bembo *Prosejének* hatására is. Erre utalnak a nyelvek sajátos tulajdonságáról szóló sorok. A vulgáris nyelvnek, mondja Zsámboky, éppúgy, mint a görögnek és a latinak, megvan a maga szelleme.¹³⁸ Másutt azt írja, hogy „minden nyelvnek megvan a maga nélkülözhetetlen sajátossága¹³⁹ és ez a beszédmodot alaposan meg is kell ismerni, nehogy valamiképpen, ahogy az már lenni szokott, helytelen módon a magunk nyelvszokására térjünk át.” Bembo tanításán alapul Zsámbokynak ez a fejtegetése is: „Mint hogy az egyes nyelvekben az erkölcsök és tájak eltérő volta miatt mást és mást tartanak kellemesnek, – amit egyeseknél iszonyatos véteknak tartanak, az kevésbé az a másikaknál – feltétlenül ügyeljünk arra, hogy a magunk nyelvtől eltávolodva lehetőség szerint minden szóról szóra fordítsunk, ha (hogy úgy mondjam) vulgáris nyelven szándékozunk valami bájos vagy fenséges dolgot kifejezni. (...) ... ennek alkalmazása főleg a közmondásokban, szállóigékben, hasonlatokban, összevetésekben lehet hasznos.”¹⁴⁰ Amikor Zsámboky szó szerinti fordításról beszél, bizonyára didaktikai célzattal teszi ezt, hogy ezáltal lehetővé tegye a tanulóknak az idegen nyelv szellemének elsajátítását, tehát valószínűleg az idegen nyelvet magyarázó, gyakorlatokat végeztető nevelők számára ad itt tanácsot.

A fordítás elvi kérdéseit fejtegető tudósi magatartás nyomai a Padovában iskolázott Gyalui Torda Zsigmond Orestes-fordításának előszavában is fellelhetők. Gyalui azonban nem az iskolai használatra készülő, szó szerinti fordítás, hanem a művészi igénnyel készült műfordítás kapcsán fejteget Zsámbokyhoz hasonlókat: „... a görög beszédnek is megvannak a maga jellemző nyelvi fordulatai. Ha ezeket

¹³³ De imitatione²... Cl^a.

¹³⁴ A kritizált olasz nyelvű Amadis-fordítás: (572.) I quatt[ro] libri de Amadis de [= di] Gaula // In Venegia appresso Nicolao Beuilaqua. 1560. 8°.

¹³⁵ Zsámboky könyvtárában: (565.) Orlando Furioso di Ludouico Ariosto con noui figurae (!) et expositione de[i] l[u]og[h]i difficili // Venetij Andreas Gudanginus [= Guadagninus]. 1558. 8°. Gulyás megjegyzi, hogy sem Brunet, sem Graesse nem ismeri ezt a kiadást.

¹³⁶ „... olvassátok Vergiliust vulgáris nyelven, Homéroszt latinul és nem-toszkánul Boccacciót és nem lesznek olyan csodálatosak...” (SPERONI, Sp.: i. m. 110.)

¹³⁷ DU BELLAY: i. m. 36–37.

¹³⁸ Ars poetica Horatii... 154.

¹³⁹ De imitatione¹... 11b. Vö: „... minden nyelv rendelkezik egy bizonyos minőséggel, ettől függően lehet ez a nyelv szegényes vagy gazdag, csiszolt vagy nyers, tetszetős vagy zord, ... ezt pedig nem lehet más bizonyítékokkal szemléltetni, csak azokkal, amelyeket az illető nyelven leírt formában találunk (BEMBO: i. m. 25.)

¹⁴⁰ Ars poetica Horatii... 124–125.

kevésbé illő módon ültetted át, akkor legkevesebb jegyeitől és legértékesebb diszeitől fosztod meg a művet. (...) Más illik ugyanis ebben és más a latinban.”¹⁴¹

Zsámboky a fordítás elméleti kérdései között veti fel azt is, hogy az idegen nyelvek helyes használatához nem elég csupán az elemi grammatikai szabályok ismerete. A helytelen nyelvhasználat során adódó barbarizmusokat csak úgy lehet elkerülni, ha az adott nyelv szintaksziséját és retorikáját is jól ismerik. Ez a gondolat viszont arra figyelmeztethette a korabeli olvasót, hogy csak rendkívül alapos nyelv- és szónoklattani ismeretek birtokában és csak igen óvatosan szabad bármilyen nyelven a latint vagy más nyelvet utánózni. A vulgáris nyelvek sajátos tulajdonságairól Bembo szájába adva Speroninál hangzik el figyelmeztetés: „... ha különbözik a szókincs, a szerkesztés és halmozás művészete, akkor más valami kell a latinban és más a toszkánban.”¹⁴² Ezt a *más valamit* mondja ki Speroni egy másik szereplője: „... a különböző nyelveknek különböző grammatikák és következésképpen különböző poétikák és retorikák felelnek meg.”¹⁴³ Zsámboky német és olasz példamondatai is ezt a gondolatot illusztrálják:¹⁴⁴ Hibátlan német példa: *Ist mein frondtlich anlangen*,¹⁴⁵ *wollet der alte Kundtschofft*¹⁴⁶ *nicht vergessen, und mir in der Sachen*¹⁴⁷ *zugefallen werden*.¹⁴⁸ Ezeket mind a német, mind ki velük élt, megérti.¹⁴⁹ Ha azonban ugyanezen szavakat egy kevésbé járatos olasznak vagy magyarnak adod azzal, hogy kösse össze és adja őket elő, az éles elméjű német tüstént megróná a hibákat és nem is értené meg oly könnyen a gondolatot, ha úgy mondaná (ti. a németet nem eléggé ismerő olasz vagy magyar), ahogy sokszor előfordul: *Ist anlangen*¹⁵⁰ *mein frondtlich wollet nicht der alte vergessen Kundtschofft*¹⁵¹, *zugefallen und mir werden in der Sachen*. Egy született német hasát fogná efelelti nevéteben. Az egyes szavakat felismerné, az összefüggést azonban bajosan hallaná ki belőlük. Még azok az emberek is, akik csaknem egész életüket németek közt töltötték, bár jól tudják, hogy mit mondanak, vagy írnak az idegenek, így agyalják ki és szerkesztik meg mondanivalójukat.” Zsámboky német példamondata azt szemlélteti, hogy míg a latinban van bizonyos lehetőség a mondatrészek sorrendjének szabadabb megszerkesztésére, addig a németben ilyen eljárás érthetlenséget eredményez. Latinizmus a *vergessen* ige birtokos vonzattal (gen. memoriae), annak hat a birtokos névmás (*mein*) hátravetése, a jelző (*der alte*) és a jelzett szó (*Kundtschofft*) között az állítmány ragozott része (*vergessen*), valamint a *zugefallen und* szerkezet a latin *in gratiamque* feltételezhető mintájára.

Zsámboky olasz példája is lényegében ezt mutatja:¹⁵² „Olasz példát hozok: nálunk maguknál is a külföldiek és idegenek – hacsak maguktól fogva valamiképpen nem elég tehetségesek és nem figyelnek teljes erejükből, s begyakorlott nyelvüket és természetüket meg nem változtatják – olyan hanyagul és zavarosan beszélnek, hogy a szórend megbontása miatt a szavak minden kifejezőerejüket és bájukat elvesztik s nem kevésbé gyakran történnek nyelvi hibák. *Ho risposto*¹⁵³ *alle partite*,¹⁵⁴ *però*¹⁵⁵ *che*

¹⁴¹ GYALUI TORDA Zsigmond: Orestes Euripidis. Basileae, 1551. Előszó.

¹⁴² SPERONI, Sp.: Dialogo delle lingue. In i. m. 113.

¹⁴³ SPERONI, Sp.: Beszélgetés a retorikáról. In i. m. 183.

¹⁴⁴ De imitatione¹... 11a.

¹⁴⁵ Ma inkább *Verlangen* lenne.

¹⁴⁶ *kundtschofft* (De imitatione²... B6^b.) Ma a németben *Bekanntschafft*.

¹⁴⁷ *sachen* (Uo.)

¹⁴⁸ *sein* (Uo.)

¹⁴⁹ Magyar fordításban: Az az én nyomatékos barátí kérésem, hogy ne feledkezne meg a régi ismeretségről, és ez ügyben nekem segítségemre legyen. Az értelmezéshez nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Vízkelety András és Hubert Herkommer germanistáknak.

¹⁵⁰ *an langen* (De imitatione²... B6^b)

¹⁵¹ *kundtschofft* (Uo.)

¹⁵² De imitatione²... B7^a.

¹⁵³ *risposlo* (De imitatione¹... 11a.)

¹⁵⁴ Az *alle partite* 'alla sfida' 'párbajra hívás' jelentésben.

¹⁵⁵ *però* (Uo.)

*non mi fido della vostra venuta qui.*¹⁵⁶ Ha ezeket így rendezné el: *Alle partite ho risposto*¹⁵⁷ *della venuta qui vostra, non mi però che fido.* Felkiáltana egy műveltebb olasz és csupa zavaros kétértelműségnek mondaná. És szeretném, ha megértenék az ilyesféle példákat a homályos szórendről és a mondatzerkesztésben való tudatlanságról, mert ha valaki még a szavak kifejezőerejét, természetét és árnyalatait sem ismeri, azt teljesen tudatlannak¹⁵⁸ mondjuk. Itt jegyzi meg, hogy szinte sohasem talál az ember két olyan kötőszót, melyeknek mindenütt egyforma stílusértékük lenne s egyformán lehetne használni őket a szintaktikai szerkezetekben.¹⁵⁹ Ezzel kapcsolatban állapítja meg,¹⁶⁰ hogy főképp a fentiek semmibe vévése miatt követnek el hibákat azok, akik „... ha egy kicsit értik a szavakat s épp bepillantást nyertek a grammatikába, máris szónoklatokat és költeményeket ontanak. Ezeket Démoszthenész vagy Homérosz perzsáknak, frigeeknek, szkítáknak vagy németeknek ítélne és – helyesen – azt tartaná róluk, hogy alig néztek bele¹⁶¹ írásaikba. Egészen úgy beszélnének róluk, mint rólam – aki magyar vagyok – egy német, avagy bizonyára úgy, ahogy egy oláhról egy olasz, egy horváthról egy cseh, egy umberről egy római, egy lombardiaiáról egy sienai vagy egy firenzei.” Ez az utóbbi mondat különösen figyelemre méltó. Itt ugyanis olyan nyelveket állít párba Zsámboky, melyek egyrészt semmiféle rokonságban nem állnak egymással (ilyen a német és a magyar) másrészt egy nyelvcsaládba tartoznak (ilyen a román és az olasz,¹⁶² illetve a horvát és a cseh), harmadrészt pedig nyelvjárási változatok (umbriai, római, lombardiai, sienai, firenzei).¹⁶³ A magyar¹⁶⁴ és a német egymás mellett szerepeltetése azért szúr szemet, mert ha a magyartól eltekintünk, a germán, a neolatin¹⁶⁵ és a szláv¹⁶⁶ nyelvcsalád ma is érvényes elkülönülését figyelhetjük meg. Bár első pillantásra úgy tűnhetne, hogy a felsorolt nyelvek és dialektusok között irodalmi használatra való alkalmasság alapján egyfajta sorrendet állapít meg Zsámboky, mégsem erről lehet szó, vagyis ezúttal nem műveltségi fok szerint állít fel megfeleltetéseket. Nem azt akarja mondani, hogy a magyar, a horvát, a román, az umber és a lombardiai beszéd önmagában véve csúnya vagy kultúrátlan, (a vulgáris nyelveket csak a latinnal szemben tartja műveletleneknek) hanem azt, hogy *mindenki* neveltségessé válik, amikor nem anyanyelvén beszél, anélkül, hogy teljes mélységében megtanulta volna

¹⁵⁶ Magyar fordításban: *Válaszoltam a kihívásaikra, de nem bízom az idejövételükben.* A mondat értelmezéséhez Benedek Nándortól kaptam segítséget, ezúton köszönöm.

¹⁵⁷ *risposlo* (De imitatione¹... 11a.)

¹⁵⁸ A választékos, szép stílust az értelem fokmérőjének tekintette a nyelvi humanizmus. Az önmagát nyelvileg rosszul kifejező embert éppen ezért (lásd a 94. jegyzetben említett *rhetorica* = sapientia-összefüggést!) Zsámbokyhoz hasonlóan lebecsülték.

¹⁵⁹ De imitatione¹... 37a.

¹⁶⁰ De imitatione¹... 11a.

¹⁶¹ Zsámboky szerint az imitációs gyakorlatok alsó fokát jelentő *lectiot* is elhanyagolják. Vö: LAUSBERG, H.: Handbuch... 528–549.

¹⁶² A román és az olasz nyelv összefüggésére utal egyebek között RANSANUS, P.: *Epithoma rerum Hungaricarum*... Ed.: Petrus Kulcsár, Bp., 1977. 33. és 1584-ben KOVACSÓCZY Farkas: *De administratione Transsylvaniae dialogus* Claudiopoli, 1584. 24^b–25^{ab}.

¹⁶³ A Nápoly, Róma, Firenze és Milánó környéki dialektusokról ír BEMBO: i. m. 21.

¹⁶⁴ Zsámbokynak is tudnia kellett, amit barátja, Gesner írt a magyar rokonalanságról: „E nyelvnek semmi köze sincs a horváthoz vagy az angolhoz, s úgy gondolom, hogy bármely mással sem rokon.” Zsámboky könyvtárában is szereplő művében Gesner – valószínűleg Dévai Bíró Mátyás sugallatára – elitélő módon nyilatkozik Sylvester János 1541-es Újtestamentum-fordításáról s ezzel együtt a magyar irodalmi nyelvről: *Mithridates. De differentiis linguarum* [tum veterum, tum hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt.] Conradi Gesneri observationes. // Tiguri [Christophorus] Froschouer[us] 1555. [8°] 52^a.

¹⁶⁵ Zsámboky könyvtárában is szereplő (1467.) *De tradendis disciplinis* (Basileae, 1555.) című művében Vives a neolatin nyelveket a latinból eredezteti.

¹⁶⁶ A szláv nyelvek rokonságát is érinti a könyvtárában szereplő alábbi mű: (1592.) [Jani Dubravii Silesii] *Historiae Regni Bo[h]em[i]ae* [ab initio Bohemorum.] Libri 33 Cum priuilegio 1552 folio // . Prostannae, Joan[nes] Guntherus. (A iii^a)

azt a neki idegen nyelvet, vagy dialektust, amit éppen használ.¹⁶⁷ Az idézett példák éppen ezért meg is fordíthatók: nemcsak a németek nevezhették ki Zsámbokyt, amikor német beszédébe hungarizmusokat kevert, hanem frónk is megmosolyoghatta a magyarral próbálkozó németet, ha az a magyar beszédben germanizmust alkalmazott.

Az olasz nyelvjárásokat emlegető Zsámboky a dialektus definícióját is megadja: „... egyazon ország falvaiban a közös nyelv számtalan nyelvjárásra oszlik.”¹⁶⁸ A nyelvjárások sokfélesége a humanisták többségéhez hasonlóan nála is nagy érv a neolatin vulgáris „romlott” voltának alátámasztására: „Ki az a kicsit is jobb ízlésű ember, aki ne látná, hogy mennyire eltérő és mily zabolátlan mindegyik nyelvjárás, hogy a mai nyelv mily sok tekintetben alatta marad a réginek (ti. a latinnak)?!”¹⁶⁹

Beszél arról is, hogy a nyelvek zöme szegényes szókészlettel rendelkezik.¹⁷⁰ Véleménye szerint ettől a hiánytól úgy szabadulhatnak meg, ha a klasszikus nyelvek szókincséből kölcsönöznek, illetve képeznek szavakat. A következő módokat ajánlja egyszerű és összetett szavak képzésére: *derivatio* (származtatás), *inversio* (felcserélés) *transpositio* (áthelyezés) és *additio literarum* (hangtoldás).¹⁷¹ Arra az esetre, „ha az odavágó és a dolgokkal együtt keletkezett” szavak hiányoznának, említi még a *periphrasis* (körülírás) és a *catathresis* (hiányzó szót pótló névátvitel) lehetőségét is.¹⁷² Amit Zsámboky a modern nyelvek szókincsének a klasszikus nyelvek segítségével történő gazdagításáról mond, jobbára csak a román nyelvekben hasznosítható. Az általa ajánlott szóképzési módokat nem lehet erőszak elkövetése nélkül alkalmazni sem a magyarban, sem más olyan modern nyelvben, amely nem a latinból származik. Ha a mondat szerkesztés viszonylatában világosan látta, hogy egyik nyelv kifejezéseit, szintakszisát sem lehet egy másik nyelvre szó szerint lefordítani, vagy mechanikus módon átoltani, bizonyára annak is tudatában volt, hogy a nem-neolatin magyart, németet, horvátot vagy csehet nem lehet ugyanolyan latinos szóképzési eszközökkel „gazdagítani”, mint a franciát, a románt, vagy az olaszt.

Zsámbokynak a vulgáris nyelvek egyenjogúsítása irányában tanúsított elvi nyitottságát tanúsítja, hogy elismeri: „bármely nyelven beszélhet valaki tisztán, választékosan, díszesen, alakzatokkal, ragyogóan, kivanatosan, értelmesen és kellemesen”,¹⁷³ azaz ciceróniánusként.¹⁷⁴ A modern nyelvek korabeli fejlettsége alapján azonban egyelőre azt a gyakorlati következtetés kellett levonnia, hogy sokat kell még tenni azért, hogy ezek a tudományos és művészi nyelv szerepét is átvehessék a latintól. A latin és a vulgáris közötti legfontosabb különbséget az iskolai grammatikai és a köznapi nyelvi nevelés különbözőségében látta: „Anyanyelvünkben pedig, s a többi olyan nyelvben, amelyek a gyakorlat által majdnem anyanyelvünké váltak, könnyebben észrevesszük a nyelvtani hibákat és a helytelen túlzásokat s a többi effélét, és jobban figyelünk az egyeztetésre és a mondat szerkesztésre. *Nincs* is minden részletkérdésre vonatkozóan *annyira kidolgozva ezeken a nyelveken a grammatika, és nem annyira fejlett az oktatás sem*...”¹⁷⁵ A Zsámbokynál szereplő *ars* (grammatika) és *disciplina* (oktatás) szorosan összetartozó fogalompár, amelyet a görög a *τέχνη* és a *παιδεία* terminusokkal jelöl.

¹⁶⁷ 1551-ben Zsámboky a latinossággal szemben elkövetett esetleges anyanyelvi beszüremkedések miatti vétkei miatt mentegetődzik párizsi hallgatósága előtt. (Διμνηγοριαί... 69.) Bóna szorgalmas tanítványként fel is mondja a leckét: „En a magam részéről ügyelek majd, hogy latinosak s ne magyarosak legyenek azon dolgok, miket papírra vetek...” (De imitatione¹... 10b.)

¹⁶⁸ De imitatione¹... 34b.

¹⁶⁹ De imitatione¹... 9a.

¹⁷⁰ De imitatione¹... 36b.

¹⁷¹ Ars poetica Horatii... 119–120.

¹⁷² Ars poetica Horatii... 103–104.

¹⁷³ De imitatione¹... 21a.

¹⁷⁴ Zsámboky itt a jövőre vonatkoztatva elvileg elfogadja Speroni azon megállapítását, hogy a vulgáris nyelveknek is megvannak a maguk cicerói, vergiliusai, homéroszai és démoszthenészei. (Vö: SPERONI, Sp.: Dialogo delle lingue. In i. m. 109.)

¹⁷⁵ De imitatione¹... 10a.

Zsámboky tehát az *ars – usus* viszonylatában vizsgálja a nyelv elsajátításának lehetőségeit. Az *usus* itt nem feltétlenül tudatos nyelvi gyakorlatot jelent, hisz anyanyelvén helyesen beszélhet az is, aki sohasem tanult grammatikát. Az *ars*, illetve *ῥῆσιν* terminusok ezzel szemben a klasszikus nyelveken olyan „szakzszerű” tevékenységet jelölnek, amely valamilyen részletesen kidolgozott, *tudatosított szabályrendszer*en alapul. Ennek a technének a részletes kidolgozására és alapos megtanulására (*ars grammatica*) a latinban éppen azért volt szükség, mert a holt latin nyelvet már senki sem beszélté anyanyelvén, s így a latinitás, azaz a latin nyelvhelyesség kérdésében már senki sem hagyatkozhatott természetes nyelvérzékére. A holt nyelvekéhez hasonlóan részletes szabályrendszert és hasonlóan szigorú oktatási és gyakorlási módszereket (*disciplina*) a köznapi életben modern nyelvek számára nem volt szükséges kialakítani, mert azokat környezete élő, mindennapi nyelvhasználatából ezek nélkül is bárki elsajátíthatta. Ahogy azonban Zsámboky forrásai, Bembo, Speroni, Du Bellay és mások is egy igényesebb, grammatikai és retorikai szempontok szerint iskolázott, irodalmi használatra, vagy emelkedettebb társalgásra alkalmas *volgare illustre* létrehozásán fáradoztak, ugyanúgy lép fel maga Zsámboky is azzal az igénnyel, hogy a korábbi ösztönös nyelvhasználatot a klasszikus nyelvek már kidolgozott grammatikájának és retorikájának lehetőség szerinti utánzásával tudatosá változtatva *kiművelt* (*excultata*) nemzeti irodalmi nyelveket hozzanak létre.

A nemzeti nyelvű irodalmak spontán fejlődés során keletkezett jellemzői közül csupán egyetlen egyet említ fenntartás nélküli dicséréssel. A kor divatos műfaját, az ekhózo verseket felhozva elismeréssel nyilatkozik rímképző lehetőségeikről. Megállapítja, hogy „... a vulgáris nyelvek ma különösen kitűnnek ilyesféle érdemeikkel és rugalmasságukkal.”¹⁷⁶ A magyar nyelv ilyen érdemeiről Balassi ekhós versei tesznek tanúságot.

Jóllehet mai ismereteink szerint nincs adat arra, hogy bárkit is biztatott volna Zsámboky eredeti, vagy akár fordítás (tehát imitációs) jellegű magyar irodalmi alkotás létrehozására, azt azonban mégsem zárhatjuk ki, – épp a Bornemisza-féle fordítás figyelmeztet erre – hogy valamilyen úton módon, esetleg többszörös áttétellel, mégiscsak termékenyítően hatott ez a széles körű elméleti képzettséggel rendelkező újlatin író a magyar nyelvű szépirodalom felvirágoztatására. Kétségtelen azonban, hogy ő maga még a latin humanizmus alapjának tekintett latin elsőségét védelmezi. A latin nyelv mellett kitartását azonban nemcsak filológiai, hanem történelemszemléleti okok is magyarázzák.¹⁷⁷

Téglásy, Imre

A LA CONCEPTION DE LA LANGUE ET DE L'HISTOIRE DE JÁNOS ZSÁMBOKY (SAMBUCUS)

János Zsámboky (Sambucus) est une figure considérable de l'humanisme européen à cause de son rôle international de communicateur. L'étude essaie de démontrer à l'aide des ses oeuvres de théorie littéraire et de ses ouvrages littéraires que sa conception de la langue et de la littérature a été influencée d'une manière décisive par la méthode comparatiste du célèbre professeur de la Pléiade, Jean Dorat. Avec Jean Dorat, Denys Lambin et son ami italien Carlo Sigonio, Zsámboky argumente, contre les représentants extrêmes de la langue vulgaire, en faveur de la priorité du latin identifié avec l'humanisme (*grammatica* = *humanitas*). C'est Cicéron, l'artiste idéalisé du latin, et la prose latine qui doivent être imités par les écrivains des langues nationales rudimentaires et représentées comme un enfant en bas âge. Pour démontrer que les écrivains qui utilisent la langue nationale doivent leur art, eux aussi, au latin, il fait des remarques stylistiques pertinentes à propos du *Décameron* de Boccace, de *Il Cortegiano* de Castiglione, des *Dialogues* de Sperone Speroni, des *Lettere famigliari* de Bembo et il

¹⁷⁶ *Ars poetica* Horatii... 71.

¹⁷⁷ A tanulmány II. része is az ItK-ban jelenik meg.

mentionne un néologisme de phraséologie jusqu'aujourd'hui non enregistré du *Canzoniere* de Pétrarque. Il parle en une conception comparatiste de l'emprunt de motifs et de la théorie de la traduction aussi. C'est ici qu'il mentionne les poésies italiennes de Pétrarque, *Amadis* de Montalvo, *Orlando furioso* de l'Arioste. C'est grâce à l'influence de Bembo, Sperone Speroni et Joachim du Bellay, que Zsámboky ne renie pas la raison d'être et l'avenir des langues nationales. Par sa phrase d'exemple en langue allemande et italienne, il attire l'attention sur les qualités grammaticales et de rhétorique propres aux langues vulgaires et divergentes des langues antiques. Pour cultiver les langues nationales, il tient pour une tâche importante l'amplification des instruments de l'expression. Pour ce but, il recommande la dérivation, l'inversion, la transposition, additio litterarum, periphrasis, et catachresis.

ZRÍNYI TŰZHÁNYÓ-KÉPEI ÉS SCIPIONE HERRICO ETNA-ÓDÁJA

Zrínyi Miklós 1662-ben papírra vetett könyvtárjegyzékének egyik tételéről (*Poetae Itali 1. La Babilonia distrutta. Poema heroico, authore Pietro Paolo Tozzi. Libellus parvus in 12.*)¹ Derényi Mária állapította meg, hogy a szóban forgó kötet szerzője nem Pietro Paolo Tozzi, hanem Scipione Herrico, mert Zrínyi (ha ugyan ő volt, s nem inkább valamelyik tájékozatlan íródeákja!) „tévesen a velencei nyomtató nevét másolta a címlapról a jegyzékbe”. „A *Babilonia distrutta* sikerült most végre előkerítenem!” – kiált fel örömmel Derényi *A Zrínyiász Alderánjáról* értekező dolgozatában,² azt azonban sajnos nem mondja meg, melyik könyvtár példánya feküdt előtte. Pedig a fennmaradt példányok számbavétele és összevetése fontos volna, mert Zrínyi Zágrábba került könyvei között Herrico kötete nincs meg. Derényi a kiadásokról is ellentmondásosan nyilatkozik. A *Babilonia distrutta* „velencei kiadása számomra hozzáférhetetlen volt. Az 1653-as messinai kiadás használtam” – írja bibliográfiai hivatkozásai befejezésül, előbb azonban úgy nyilatkozik, hogy Herrico eposzának „még elég friss volt a sikere, mikor Zrínyi 1636-ban Rómában járt. Hiszen a hősköltemény két évre velencei első kiadása után (ad istanza di Pietro Tozzi, 1634) már újabb kiadást ért meg Rómában”. Ez bizony felületes állítás, mert ha jobban megnézi Antonio Mongitore XVIII. század eleji életrajzgyűjteményét – amire hivatkozik –, abban megtalálhatta volna, hogy a hőskölteményt már 1624-ben kiadták Velencében (az 1623-as messinai első kiadás után). Mongitore *Biblioteca sicilija* 1626-os római kiadást is említ. Én ezt használtam, s azt látom címlapján, hogy 1626-ban már mint a „terza impressione” nyomtatta ki Rómában Francesco Corbelletti tipográfus.³ Tozzi-féle velencei kiadás egyelőre nekem se került kezembe, de fellapoztam még Herrico *Poesie liriche* c. kötetét (Venezia, 1646)⁴ és a Derényi által használt 1653. évi messinai kiadást is.⁵ A három kézbe vett Herrico-kötet a

¹ *Bibliotheca Zrínyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi. Wien. 1893. Verlag von S[igmund] KENDE. 76.*

² DERÉNYI Mária (azonos Drasenovich Máriával, aki 1934-ben feldolgozta Zrínyi könyvbejegyzéseit): *A Zrínyiász Alderánja*. EphK 1940. 235–242. A Scipione Herricóra vonatkozó életrajzi és bibliográfiai adatok forrása: *Bibliotheca sicula sive de scriptoribus siculis... Auctore... Antonio Mongitore... Panormi... MDCCXIV. Tom. II. 210–212. Vö. még Angelico APROSIO: Biblioteca Aprosina... Bologna, 1673. 88–89. Biblioteca Apostolica Vaticana (a továbbiakban: Bibl. Vat.) Ferraioli VI. 846.*

³ *Babilonia distrutta. Poema heroico del Sig. Scipione Herrico con una scelta delle sue bellissime rime, con l'allegoria universale e tavola delle cose più notabili nel poema, con gli argomenti in ottava rima à ciascun canto del Sig. Giuseppe Vistarchi. Terza impressione. In Roma... MDCXXVI... Per Francesco Corbelletti. Bibl. Vat. Ferraioli VI. 425. Tozzi-féle velencei kiadást sem a Vatikáni Könyvtár, sem a római Biblioteca Nazionale, sem az Angelica, sem pedig a Vallicelliana nem őriz. 1980 telén ezekben a római könyvtárakban volt alkalmam kutatásokat folytatni.*

⁴ *Poesie liriche di Scipione Herrico. In Venetia MDCXLI. Appresso Giacomo Hertz. Bibl. Vat. Chigiana VI. 1444. int. 1.*

⁵ *La Babilonia distrutta... con altre poesie. In Messina. Nella Stamp. di Iacopo Mattei. MDCLIII. Bibl. Vat. Dramm. Allaccia 308.*

hőskölteményen kívül többek között különféle idilleket, szonetteket, poemettókat (1626, 1646) és egy „dramma musicalét” tartalmaz (1653). Herrico idilljei közül Derényi az Ariadne-idillt emeli ki, és részletes párhuzamokkal mutat rá, miként befolyásolta az *Arianna sírását*. (Az egyéb idilleket és a poemettókat nem említi, pedig pl. az először 1614-ben megjelent *Via lattea* – ha benne volt a Tozzi által publikált velencei kiadásban – legalább címével felkelthette a „szép tejés út”-hasonlatokat kedvelő Zrínyi érdeklődését.)

Herrico először 1611-ben napvilágot látott fiatalkori *Ariannája* csakugyan megtalálható az 1626-os kiadásban, s később is mindig ugyanúgy lenyomtatott darab, mint az *Ode al monte Etna*, Zrínyi figyelmét ekképpen ez a két vers ama velencei kiadásban sem kerülhette el, amely egykor megvolt könyvei között. Derényi nemcsak a kétségtelen Arianna- és Alderán-analógiák kapcsán emeli ki a Herrico-kötet Zrínyire gyakorolt hatásának fontosságát, hanem azért is, mert Zrínyi alighanem „Herricótól veszi magát azt a gondolatot is, hogy eposzát szintén néhány idilljével együtt” jelentesse meg.⁶ A Tasso-epigon Herrico könyvének vizsgálatát a Zrínyi-kutatás ezzel azonban még korántsem merítette ki. Figyelmet érdemelhetnek pl. Herrico *Allegoria del poema* c. bevezető fejtegetésének a pogány klasszikusok és a keresztény hősköltemények allegorizálására vonatkozó utalásai, s még inkább vizsgálatra méltó Scipione Herrico Etna-ódája.

Az *Ode al monte Etna* ugyanis a nevezetes szicíliai tűzhányó irodalmi ábrázolásainak érdekes emléke. Az *Aetna*, az *Etna*, vagy ahogyan a szaracén *Giabal Huttamat* („Tüzes hegy”) nyomán az egyformán hegyet jelentő *Monte* és *Gibel* összevonásával az olaszok elnevezték: a *Mongibello* az ókortól kezdve foglalkoztatja a költők és tudósok képzeletét. Hadd utaljak csak Vergilius *Aeneis*ének III. énekbeli híres leírására (567–587):

Szél lecsitultán, nap tűntén, elvéte utunkat,
Így keveredtünk, fáradtak, cyclópsi mezőkre.
Roppant réve szelektől jól védett, de bedörgi
Közvetlen közelében, vad robajával az Aetna,
Éjszinű füstfelhőt is eresztve az ég fele olykor,
Mely szurtos-feketén kavarog s izzó parazsaktól
Gőzölög és gomolyával a csillagokat nyalogatja;
Ámde saját bel-részeit is köpi-hánya a hegység,
Szirt-darabok, folyadékony kő özönét, mely a légben
Összetapad hörgő hangon, míg forr, nyög a szurdok.
Azt mondják, hogy a villám-vert és félig elégett
Enceladust sajtolja e súly, őt nyomja a roppant
Aetna, repedt kürtői pedig lövelik fel a lángot,
És valahányszor a fáradt rém fordul, belerendül
S mormog egész Trinacria, és füst csap fel az égre.
S akkor az erdőn kint mindnyájan szörnyű, szorongó
Éjjelt éltünk át: nem tudtuk még, mi e morgás.
Mert csillag sehol egy se tüzelt, se a mennyei bolygók
Lángja a sarkoknál: sűrű ködben uszott a magasság,
Míg a sivár éj felhőkkel fátylázta a holdat.

(*Lakatos István fordítása*)

⁶ Megállapításait KLANICZAY Tibor is elfogadja: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. 2. kiad. 68. 115. 356.

⁷ Vö. Carmelio GIARDINA: L'Etna negli scrittori latini. Catania, 1919. 8.

Vergilius már ily részletezően kodifikálta az Etna-mítoszt, éppen ezért nem meglepő, hogy azt az I. századbeli latin *Aetna*-eposzt, amely már kizárólag a tűzhányóval foglalkozik, egészen a legutóbbi időig neki is tulajdonították. Az *Aetna* a XVI. századtól kezdve nemegyszer megjelent, s többek között Pietro Aretino is véleményt nyilvánított róla (*De Aetna ad Angelum Gabrielem liber. Venetiae, 1530*).⁸

Az Etna-téma persze nemcsak filológiai talányként érdekelte az utókort: a latin költészet Vergilius után is gyakran példálózott véle.

A szerelmi tűz és az Etna lángjainak összehasonlítása már Ovidiusnál megvan („Az én tüzem nem kisebb az Aethnaénál,” *Epist. Sapphus 12.*), a XVI. századi újlatin líra pedig közhellyé tette. Feltűnik pl. Georgius Sabinusnál, Angerianusnál, Johannes Secundusnál. Ovidius és a két utóbbi szerző Balassi kedvelt forrása volt, őket követi Csák Borbála nevére írott énekében:

*Lám az Aetna-hegyet mondják tengeren túl,
hogy korosként égten ég,*

Kit soha nem olthat meg sem esső sem hó,
sem másféle nedvesség,

Kinek égésében sohasem volt, sem leszen is
ez világon vég.

Az én szívemnek is ki nagy szerelemben
hozzád régen felgyulladt,

Tűzét meg nem oltja sem bú sem nyavalya,
sem egyébféle bánat,

Ha szerelmemért szinte megölsz is engem,
de ugyan el nem hadhat.

Az a kései verse, *Kiben Júliához hasonlítja Celiát*, már ily egyszerűen idézi vissza az ifjúkori hasonlatot:

Egyenlő két rózsza, kinek mind pirosa,
állapatja, színe egy,

Sem egy ágon termett, kit zöld levél fedett,
nem hasonlóbb két ért meggy,

Mint ez Júliához, kinek szép voltához
*gerjedek mint Aethna-hegy.*⁹

Balassi – bár ismerhetett természetesen olasz utalásokat is – az újlatin költészet közhelyes Etna-hasonlatát alkalmazza. Zrínyi irodalmi Etna-ismerete jóval összetettebb, s ott áll mögötte szinte a teljes olasz költői hagyomány Dantétől Marinóig. Az Etnát már Dante emlegeti, s az *Inferno*-ban külön éneket szentel a Jupiter ellen felkelő „iszonyú gigászok” történetének, jöllehet az Etna alá süjtött Enceladus gigászt – Zrínyi kedvelt mitológiai hőst – éppen nem hozza szóba. Petrarca Mongibello- és Enceladus-utalásai még gazdagabbak. Ariosto úgyszintén szolgál példával, Tasso meg különösen sok

⁸Vö. Incerti Auctoris *Aetna*. Edidit with an introduction and commentary by F. R. D. GOODYEAR. Cambridge, 1965. Cambridge Classical Texts and Commentaries 2.

⁹Vö. ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái (1913). = Balassi-tanulmányok. Összeállította KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1972. 178–179. 188. Az idézetek: Balassi Bálint *Összes versei*, Szép magyar komédiája és levelezése. Kiad. STOLL Béla és ECKHARDT Sándor. Bp. 1974. 15. 138. Balassi és Zrínyi után (s talán az Arianna sirását követve) említi az Etnát az *Égő lángban forog szívem ... kezdetű* ének egyik változata: „Sebes Ethna égő lángja mikor megszűnik, / Szívemtől is az sok bánat úgy ha eloszlik, / Az bús tenger zúgó habja ha csendesedik ...” RMKT XVII. 3. Kiad. STOLL Béla. Bp. 1961. 135.

vonatkozó helyet kínál. Egyik szonettje (*Donne se ben le chiome . . .*) az Etnát lepő dér és jég, illetve a belsejét fűtő örök láng párhuzamait alkalmazza, *Etna d'amor son io* kezdetű madrigálja pedig a szerelem Etnájaként jeleníti meg a vers hőjét; e concettóból aztán megint csak a lángolás, a sóhaj, a füst, a szív, a jég variálható hasonlat-elemei adódnak.¹⁰ Az új század elején természetesen a „horoggal olvasó”, műveiben mindent bekebelező Marino is értékesíti az Etna-Enceladus exemplumot, a *La sampogna* V. idilljében, a *Proserpinában*. De említhetném még Mario di Leo, Battista Guarini, Francesco Balducci, Guidobaldo Benamati vagy Francesco Bracciolini nevét is; az ő Enceladus-utalásaikból – továbbiakkal együtt – Giovanni Battista Spada hatalmas epiteton-enciklopédiája tájékoztat.¹¹ Marino követői közül külön kiemelésre méltó Girolamo Preti (1582–1626), akinek *Fontana di Paolo V. nella piazza di San Pietro* c. szökökút-szonettje a sziklából új Mózes módjára forrásokat fakasztó V. Pált az „új szent Enceladus” epitetonnal is felruházza, mert a pápa a szonett szerint úgy emeli fel a mozgatója a márvány és kötömböket, mint az Etna alatt háborgó rebellis gíász.¹²

Scipione Herrico a XVII. század eleji Etna-kultusz hivatott képviselője. Szicíliai volt: Messinában született 1592-ben, teológiai tanulmányait is ott végezte, majd a „messinai akadémia teológusa és koszorús költője” címmel jutalmazták, s ugyanott halt meg, vakon, 1670-ben. – De amíg látott, sokszor feltekinthetett a legmagasabb európai vulkán, a „gentil Mongibello” 3279 méternyi csúcsára, s átélhette a Jupiter villámaival az Etna gyomrába vetett Enceladus rettenetét is, mert a tűzhányó 1603-ban, 1607-ben, 1610-ben és 1614-ben is kitört, a század első másfél évtizedében szinte mindig működött. Ha széthajtjuk azt az angol és olasz kísérőszöveggel, részletes kitöréstörténeti kronológiával magyarázott, nagy színes térképet, amit az Illusztris és Tudós Londoni Geológiai Társaságnak ajánlva adtak ki 1824-ben, nemcsak a kitörések dátumairól, de a különféle lávafolyamok nagyságáról és

¹⁰ A felsorolt előfordulásokra összefoglalóan utalok. – Dante: *Inferno* XIV, 56; *Paradiso* VIII, 67; a lázadó gíászokról: *Inferno* XXXI, 44; *Purgatorio* XII, 33. Petrarca: *Le rime* XLII; *Trionfi*, *Trionfo d'Amore* IV, 155; *Trionfo della Pudicizia* 26, 144 (vö. még *Appendice ai Trionfi* III, 48); *Africa* II, 399, 405; *Ecloga* VIII, 24. (Francesco Petrarca: *Rime*. *Trionfi e poesie latine*. A cura di F. Neri, G. Martellotti, E. Bianchi, N. Sapegno. Milano–Napoli, 1951.) Ariosto: *Orlando furioso* XII, 1. (Tutte le opere di Ludovico Ariosto. A cura di Cesare Serge. Vol. I. Milano, 1964. A 1308. lapon Claudinaus-utalás is: *De raptu Proserpinae* I. 154–155.) Tasso: *Gerusalemme liberata* IV, 8; XVIII, 83; *Mongibello*; VI, 23, XV, 34; *Encelado*. (Torquato Tasso: *Opere*. Vol. III. A cura di Bruno Maier. *Gerusalemme liberata*. Milano, 1963.) A többi Tasso-hely Bruno Maier id. kiadásában: *Opere*. Vol. II. *Rime*, *Rinaldo*, *Il re Torrismondo*. Milano, 1964. 205, 222, 710: *Encelado*. Továbbá: *Opere*. Vol. I. *Aminta*, *Amor fuggitivo*, *Intermedi*, *Rime*. Milano, 1963. 326, 492, 508: *Etna*, *Mongibello*. Az említett szonett ugyanitt: 453–454, a madrigál az 505. lapon (Madrigali per musica ad istanza di Don Carlo Gesualdo, principe de Verona): „Etna d'amor son io, / il mio amore è la fiamma / che a mezza notte mi consuma e 'infiamma, / e i miei caldi sospiri / son le rote di fumo e i torti giri, / e l'indurato gelo / presso a le fiamme e l'amoroso zelo, / e 'n un istesso core / il ghiaccio serba fede al vivo ardore.”

¹¹ A többi példát Giovanni Battista SPADA könyvéből veszem: *Giardino de gli epiteti, translati et aggiunti poetici italiani del padre maestro F. Giovanni Battista Spada di Frenzuola Piacentino dell'ordine de' predicatori, di nuovo ristampato et corretto da un virtuoso*. In Bologna, per l'Erede di Vittorio Benacci, MDCLXV. 244. Ez a csakugyan monumentális, 832 fólió lapnyi, kéthasábos szedésű kifejezésgyűjtemény igen gazdag anyagot tartalmaz. Tulajdonképpen olasz költői szótár, az egyes szavak, nevek, kifejezések stb. alatt jelzők, metaforák stb. szerint sorakoznak a szöveges írói példák. Ariosto *Enceladusa* pl. „fulminato”, Guarinié „gigante fiero”, Balduccié „titano superbo”, Marinóé „orgoglioso”; (Scipione Herricóé is az!) Francesco Bracciolini Etnája pedig (a 255. lapon) „Tomba Siciliana”. A Bibl. Vat. egyik katalóguscédulájának adata szerint a Capponi II. 60. jelzetű példány 1648-as kiadás (persze ilyen is volt!), pedig ez az általam használt „di nuovo ristampato et corretto” kötet 1655-ben jelent meg. Marino idézett levele (1620) BÁN Imre antológiájában: *A barokk*. Bp. 1962. 65.

¹² „Meraviglie di Paolo: i marmi e i monti, / novo Encelado santo, inalza e mouve, / e trae, novo Mosè, de pietre i fonti . . .” *Opere scelte di Giovan Battista Marino e dei Marinisti*. A cura di Giovanni GETTO. Vol. II. Torino, 1954. 177.

irányairól is tájékozódhatunk.¹³ Az Etna-téma tehát a XVII. század elején valóságosan is „a levegőben” füstölgött, a szicíliai teológus költő pedig predesztinálva érezhette magát, hogy e számára oly személyes tárgyról megszólaljon.¹⁴ Annál is inkább, mert Marino, a századelő olasz költőfejedelme, épp ez idő tájt jelenteti meg *La sampognáját* (először 1620-ban Párizsban, majd 1621-ben Velencében), s az 1623-tól kezdve többször kiadott *Adone* is tele van Mongibello-utalásokkal.¹⁵ Herrico idilljeinek pontos kronológiája híján nem dönthető el, ismerhették-e egymás művét. Mindenesetre tény, hogy Scipione Herrico Etna-ódája – ha nem is mentes a Seicento divatos szerelmi költészetének közhelyeitől – mégsem oly túldíszített „különböző kitérőkkel” és „leírásokkal”, mint az önmagát így jellemző Marino költészete. Marino Mongibello-hivatkozásai ráadásul csak szétszórt, díszítő intarziák (csupán a *Proserpina* kitérője terjedelmesebb), az *Ode al monte Etna* ellenben méltóságteljes, egynemű költemény, valóban ódai hangú vallomás. Szerelmi vallomás persze; a nemes Mongibellóhoz és a költő elképzelt vagy valóságos kedveséhez:

- [1] Most a felgyúlt gondolat
művészetemet és szavaimat
feléd fordítja, nagy büszke Hegy,
kinek hatalmas tömegében,
mely meleg, hideg, kopár és virágzó,
a Természet mutatja nekünk csodáit.
- [2] Rajtad, illatok trónján,
a Tavasz tartja székét,
durva kősziklák és gyenge virágok között;
s olymódon edzettek téged,
hogy örökös heveddel s hideggeddel
egyesíteni látszol, ó csoda, nyarat és telet.
- [3] Te annak az élő és halott
gőgös óriásnak
egyszerre vagy börtöne, menedéke és fegyvere,
aki kihívón és arcátlanul,
az ellenséges égre mindig új módon szórja,
ő, a villámsújtott, villámain hasztalan.

¹³ Giuseppe GEMMELLARO: Quadro istorico topografico delle eruzioni dell'Etna, cominciando dell'epoca dei Sicani sino oggi 1824, formato dietro lo studio de più accreditati scrittori del vulcano e dopo molte accurate osservazioni che ha per oggetto principale mostrare l'origine il corso e l'epoca d'ogni eruzione. Alla Illustrate e Dotta Società Geologica di Londra . . . s. l. 1824. Bibl. Vat. Mai XI. X. I. 6.

¹⁴ Scipione Herrico munkásságát az olasz irodalomtörténetírás főképpen csak a Marino melletti vitákban vállalt szerepe miatt tárgyalja, Etna-ódáját meg sem említik. (Giovanni GETTO id. antológiája is csak három szonettjét közli.) Ez alól az egyetlen érdemibb Errico-tanulmány, Giorgio SANTANGELO kismonográfiája sem kivétel: Scipione Errico. Critico e poeta del Seicento. Palermo, 1970. Pedig Santangelo erősen hangsúlyozza Errico szicíliaiságát („l'Isola mia di Sicilia”; „la nostra patria Messina”; „il famosissimo porto della mia patria, in cui della natura si stupisce l'arte” – sorolja fel hűséges nyilatkozatait a 21. lapon), de az Etnával kapcsolatban csak a Le liti di Pindo c. „tragicomedia in comedia” (Messina, 1634) prózái Etna-leírását idézi egy lábjegyzetben, az 51. lapon. Santangelo a kiadástörténet terén sem igazít el. A Rime 1619-es és a Babilonia distrutta 1623-as első messinai kiadását, illetve az eposz 1624-es velencei második kiadását említi, a 36. és 98. lapon. Santangelo a könyv függelékéül Errico-szövegeket közöl; az Arianna-idill a 234–254. lapon. – Marino jellemzése saját stílusáról: BÀN I.: i. m. 61–62.

¹⁵ Giovan Battista MARINO: L'Adone. A cura di Giovanni POZZI. Vol. I–II. Tutte le opere di Giovan Battista Marino II. L'Adone. Milano, 1976. II, 23, 163; III, 50; IV, 142; VII, 193; VIII, 97;

- [4] Mely híres háborúban
hallott még valaki ilyen trombitát,
mellyel a föld az eget kihívja??
Sőt, ily ellenséges gépezetet,
melyből nagy rendüléssel és dördüléssel,
miként üreges bronzból, felgyúlt ólom repül?
- [5] Ó, mennyire, mennyire egyformának ismerem fel magunkat,
ha rád tekintek! Te füstöt fújsz,
én pedig sóhajtok;
te az égre leheled a füstöt, én pedig
szép mennyországom felé küldöm sóhajaimat.
- [6] Te homályos fátylával
a füstnek, mit kilövelsz,
a Delos-szülötte legfőbb Planéta
fénylő sugarát elsötétítéd;
míg én a szerelemben ejtő szép orca napfényét
sóhajaim füstjével sötétítem el olykor.
- [7] Te fémek különböző ereit
örzöd hatalmas kebeledben;
míg én kebelemben félelmet és reményt
rejtegetek, vágyakat és fájdalmakat,
sőt, egyformán fázva és hevülve
bensőnkben tüzet hordozunk, kívül pedig jeget.
- [8] Nagy bömbölésedet hallani
ezernyi síkon és parton át;
s ezernyi tájon hallani
jajszavát az én kínjaimnak.
Csak egyvalaki nem hallja siralmas panaszaimat,
annak állandó harsogására immár süket.
- [9] Te, ha túl nagy lángra gyulladsz
égő nagy folyam tör ki belőled,
s lángal, pusztulással borítod be a mezőket.
Ha belőlem gyakran kitör
a tűz, mely túlrad kebelemben,
ezernyi tervemet megrontom, összekuszálom.
- [10] Te reszketsz, ó, lángoló hegy,
midőn a lefojtott Enceladus
olykor szabadulni igyekszik nagy terhétől.
S én is gyakorta reszketek,
mikor szívem, hogy elérje a drága és derűs arcot,
ki akar lépni e kebelből.

XII; 91; XIV, 134; XIX, 232: Mongibello; XVIII, 31, 142: Encelado. (Vö. a vol. II. 652. lapján jelzett forrásutalással: Claudinaus: Rapt. Pros. III, 182–188.) Zrínyi könyvtárában mind a *Sampogna*, mind az *Adone* megvolt. Biblioteca Zrínyiana. Id. kiad. 19.

- [11] De mit beszélek lázban, mit képzelődöm?
 Hová térítem s vonszolom
 tévelygő lelkemet, kedvesem lefestvén?
 Tán nem tudom és nem látom,
 hogy Ámor erejénél fogva
 vágyaim bálványa is életrekelt Etnához hasonló?
- [12] Te jéggel, kősziklával
 s szép virágokkal rakott vagy;
 ő is ridegen, keményen, mozdíthatatlanul áll,
 márvány és jég van kebelében;
 holott fehér és bíborszín tagjai
 szépen együtt nevelnek rózsát, liliomot.
- [13] Te, jóllehet hó
 nehezíti nagy tömeged,
 gyomrodból hatalmas tűzcsóvát bocsájtasz fel e légbe;
 s ez a kegyetlen,
 bár hóból formáltatott,
 lángot és szikrát fúj a lelkekbe.
- [14] Benned kalapálja Vulcanus
 a hatalmas nyilakat
 három segédjével a Legfőbb nagy Mozgató számára;
 míg a választott Gráciák
 e bájos Istennő kebelében
 készítik a dárdákat Cythera szép fiának.
- [15] Gyakran eljön híredre
 bölcsek egész csapata hozzád;
 ama nemes orcához pedig forró áhítással,
 repülve futnak az emberek,
 mivel kimagasló és ritka csodákat
 hozott létre rajtad a Természet, benne a szépség.
- [16] Tűzvészed közepébe,
 fényes halált keresve
 egy bölcs vetette magát, s hevében
 övéle egyenlő sorsra vágyva
 versengve futnak, halandó tetemüket hátrahagyván,
 megannyi új Empedoclesként a lelkek.
- [17] Az állhatatos, kemény
 jeget soha rólad el nem tünteti
 nagy hevével a legfőbb Planéta;
 és hatalmas fáklyájával
 hiába próbálja felolvasztani a jeget Ámor
 az ő nemes, az ő fagyos szívében.

- [18] Így lettél arcmása
a szépnak, a kegyetlennek,
ó, lángoló Hegy, s így vagy arcképe
a nyomorultnak, a hűségesnek;
így, két formát foglalván magadba,
kettős képeddel kétarcú Janusznak látszol.
- [19] De nem csupán szép vagy,
híres és bájos Hegy,
mivel olykor képedben is rá hasonlítasz;
hanem mert ama képmástól,
melyért hiába epedek, sohasem vagy távol,
mert tüzedet ő is növeli szép tűzével.
- [20] Te mindeneknél szerencsésebb Hegy,
őáltala van, hogy joggal
emelheted minden hegyek fölé büszke homlokod;
neked köteles hódolattal,
tisztelgő meghajlással adózzon
Alpok, Olimpos, Pireneusok és Appeninek.
- [21] A büszke Idalium ne dicsekedjék
a harmadik égbolt istennőjével,
a Parnassus se énekelje kilenc istennőjét
Delos szép fiával.
Latmos is hallgasson a szépséges Endymionról,
Ida a három mezítelen szűzről és Oenonéről.
- [22] Mert most fényesebbé tesz téged,
ó, nemes Mongibello,
hogy ily nagy szépséget foglalsz magadba.
Híres és szép voltál te
már Proserpina által, de eme hölgy révén
még fényesebb, még híresebb lettél.
- [23] Calpe (Gibraltár) a csalfa hullámok között
a hajósok végső célja volt;
te ezernyi szív vágyának végső célja vagy.
Dicsekedjék csak Atlas,
hogy ő tartja az eget; te egy méltóbb,
fenséges szépségű mennybolt tartója vagy
- [24] Amint egyenlőképp lövellitek
az eleven lángot és tüzet,
amint, ó, jaj, egyformán perzselitek
a mezőket és a szíveket;
ó, jaj, félek, nem merül ki minden hasonlóságotok
a te nagy tüzeddel és ama szeretett szem fénysugarával.

[25] Hanem úgy látom, túl sokat bámulod őt,
mert olykor a szép arcot
nézegetvén túl nagy lángözönt lehelsz.
Ó, jaj, szívemet fájdalom sebzí,
ha mégis igaz, hogy e szép arcnak te is,
eszeveszett hegy, szerelmese lettél!

[26] Úgy látom, túl sokszor
tör ki szerelmes panaszs-zavad,
a tüzes kapun át fennen dörögven.
Hol lelhetnék hát immár
szerelmest, kinek féltékenysége felérhet az enyémmel,
kinek még a kősziklák is vetélytársai?

(*Király Erzsébet fordítása*¹⁶)

¹⁶ Itt köszönöm meg KIRÁLY Erzsébet szíves segítségét: nemcsak az Etna-óda pontos próza fordítását készítette el, de a Marion-utalások és az Etna-térkép tanulmányozásában is segítségemre volt, tanulmányom szövegét pedig hasznos megjegyzésekkel kísérte. A fordítás alapjául a tiszta nyomású Poesie liriche (Venezia, 1646. 29–35) szolgált, figyelembe véve az 1626-os (6–11) és az 1653-as (631–637) kiadás szövegközlését is. A három olasz szöveget ugyancsak Király Erzsébet vetette össze. ODE AL MONTE ETNA. [1] „Hor l'accesso pensiero / E l'arte, e le parole / Mi fà volgere a te gran Monte altero, / Ne la cui vasta mole / E calda, e fredda, e rigida, e fiorita, / I miracoli suoi Natura addita. [2] In te seggio d'odori / Sta Primavera assisa / Entro ruvidi sassi, e molli fiori, / E sei temprato in guisa, / Che col tuo caldo, e col tuo ghiaccio eterno / Mostri uniti, o stupor, la state, e 'l verno. [3] Tu d'un vivo, e defunto / Orgoglioso gigante / Sei prigioniero, difesa, ed arme a un punto: / Che protervo, e arrogante / Contra il nemico cielo, in foggie nove / Fulmini, fulminato in darno move. [4] In qual famosa guerra / s'udì tromba simile, / Tromba con che disfida il ciel la terra? / Anzi machina ostile, / Ond'esce con gran fremito, e rimbombo, / Quasi da cavo bronzo, acceso piombo? [5] O quanto, o quanto eguali, / Mentre avien ch'io ti miri, / Conosch'io che sian noi. Tu fumo esali, / Ed io mando sospiri; / Tu al ciel indirizzi il fumo, e verso il mio / Ciel di beltà drizzo i sospiri anch'io. [6] In tenebroso velo / Tu col fumo, che aventi, / Del Pianeta sovrano, che nacque in Delo, / Turbi i raggi lucenti; / Io d'un bel volto il sol, che m'innamora, / Col fumo de' sospir turbo talhora. [7] Di metal varie vene / Tu vasto seno accoglie: / Ed io nel petto mio timore, e spene / Nascondo, e brame, e doglie, / Anzi col pari freddo e pari ardore / Dentro il fuoco tenemo, e 'l ghiaccio fuore. [8] S'ode il tuo gran muggito / Per mille piaghe, e lidi: / E per mille contrade il suono è udito / De'miei tormenti, e stridi. / Una non ode i miei penosi lai, / Ma al continuo rimbombo è sorda homai. [9] Tu, se mai troppo avvampi, / Sgorgi gran fiume ardente, / E di fiamme, e ruine ingombri i campi. / E s'io sgorgo sovente / Il foco onde tropp'io nel seno abondo; / Mille disegni miei guasto, e confondo. [10] Tu tremi, o monte acceso, / Quando Encelado oppresso / Vuol sottrarsi talhor dal suo gran peso. / E tremo ancor io spesso, / Quando per gire al volto almo, e sereno, / Vuol uscire il mio cor da questo seno. [11] Ma che vaneggio, e fingo? / Dove converto e tiro / L'anima errante, ove 'l mio ben depingo? / E non conosco, e miro / Che per forza d'Amore anco è formato / L'idol de le mie voglie Etna animato? [12] Tu sei di ghiacci, e sassi / E di bei fiori pieno: / Ella rigida, e dura immota stassi, / E marmi, e ghiacci ha in seno; / E pur ne'membri candidi, e vermigli / Tien congiunti in bel modo e rose, e gigli. [13] Tu quantunque di nevi / Sia tua mole ingombrata, / Grave incendio dal centro in aria elevi: / E di nevi è formate / Questa crudel, ma da begli occhi sui / Spira fiamma, e faville a l'alma altrui. [14] In te forma Vulcano / Le potenti saette / Con tre ministri al gran Motor sovrano: / E son le gratie elette / A far nel sen di questa vaga Dea / I dardi al bel fanciul di Citera. [15] A te vien per la fame / Spesso d'huom saggi un stuolo: / E a quel viso gentil con calda brama / Corron le genti a volo, / Però che meraviglie eccelse, e rade / Posero in lei beltade. [16] Entro gl'incendi tuoi, / Per haver chiara morte, / Lanciassi un saggio: ed a gli ardori suoi, / Vaghe d'un equal sorte, / Corron lasciando le corporee salme, / Fatte Empedocli novi, a gara l'alme. [17] Il tuo costante, e saldo / Ghiaccio mai non disface / Il Pianeta sovrano co'l suo gran caldo: / E con la sua gran face / Tenta il ghiaccio disciorre in darno Amore / Dal suo gentil, dal suo gelato core. [18] Così imago sei fatto / De la bella, a crudele, / O Monte acceso, e così sei ritratto / Del misero, e fedele: / Così, di forme due fatto ricetta, / Sembri

Zrínyi kőszikla-képeire már Klaniczay Tibor monográfiája felhívta a figyelmet, s újabban ez a kérdés részletezőbb vizsgálódásoknak is középpontjába került. Egyrészt azért, mert Zrínyi forrásainak sorról-sorra összevető, hagyományos módszerű taglalása helyett – amiről Klaniczay érvényesen állapította meg, hogy a lírai verseket tekintve csekély tudományos eredményt hozott¹⁷ – a költői tájékozódás távlatosabb megközelítésére van szükség; másrészt mert Zrínyi költészetének motívum-rendszerén belül éppen a kőszikla-képek szervesen összefüggő hálózata mutat széles körű világirodalmi beágyazottságot, illetve belső érlelődésre valló tendenciát.

Mi sem lenne könnyebb, mint szoros megfeleléseket előszámolni az *Ode al monte Etna* és Zrínyi költészete között. A meleg és a hideg, az örökös lángolás és a fagy, a tűz és a jég, a tűzvész és a hó, a láng és a fagyos szív, a forró lobogás és a márvány-keményiség közötti ellentétpárok pl. Zrínyiből is bőséggel dokumentálhatók. Igen ám, de ezt a metafora-rendszert már Petrarca kidolgozta szerelmi költészetében, az efféle képanyag így módon régóta közkinccs, a XVI–XVII. századi újlatin és olasz költői gyakorlat jóformán csak annyit tett hozzá, hogy elképesztő végletekig variálta. (Zrínyi Petrarca-élménye különben sokkal mélyebb és szerteágazóbb, mint hittük eddig. Az első *Idilium* legfurcsább képe, a „homlokomon látod szívemet” pl. egyáltalán nem marinista megoldás: a *Canzoniere* CCXXII. szonettjéből való.)

A hegyek, sziklacsúcsok reneszánsz kori kultuszának kezdetét hagyományosan ugyancsak Petrarcához, a Monte Ventoso felfedezőjéhez vezeti vissza a kutatás. Etekintetben viszont Scipione Herricónak már nemigen van köze Petrarcaéhoz. A szicíliai költő számára a Mongibello egyfelől a táj, a szülőföld ismert és természetes tartozéka, másrészt pedig kiválóan alkalmas terep, azt is mondhatnánk: dús vadászterület hasonlítások, ellentétpárok, motívumok elejtéséhez. A Mongibello a maga természeti-földrajzi valóságában tulajdonképpen meg sem jelenik, bár szóba kerül meleg, hideg, kopár és virágzó hatalmas tömege, a kilövellt füst, a gyomrában rejtőző ércek sokasága, a kitörő égő folyam stb. Az Illusztris és Tudós Londoni Geológiai Társaság tagjai mégsem mehettek volna sokra Herrico atya Etna-ódájával, hiszen ez a szerelmes költemény az Etnát nem földrajzi, hanem mitológiai meghatározottságában jeleníti meg. A Mongibello kebelében eszerint nemcsak az égre látát lövellő óriási erő lakozik, hanem egy isteni villámokkal odasújtott óriás is: a roppant terhétől szabadulni képtelen Enceladus. Az Etna persze a legkülönb hegy: sötétbe vonja a Delos-szülötte legfőbb Planéta fénylő sugarát; a nap képtelen megolvasztani a ráboruló jégpáncélzatot; benne kalapálja hatalmas nyilait Vulcanus; egyéb olyan hegyek pedig, mint az Alpok, az Olimpos, a Pireneusok, az Appeninek, a

Giano bifronte al doppio aspetto. [19] Ma non sol bello sei / Monte famoso, e vago, / Che al'aspetto talhor somigli lei; / Ma perché da l'imgo, / Ond'io languisco in van non mai sei lunge, / Che foco a te col suo bel foco aggiunge. [20] Felicissimo Monte / Tu per costei ben puoi / Sopra tutti inalzar l'altera fronte: / Faccino a gli honor tuoi / Un ben dovuto, un riverente inchino, / Alpe, Olimpo, Priene, ad Appennino. [21] Idalo alter non vanti / La Dea del terzo cielo, / Né le sue nove Dee Parnaso canti / Col bel signor di Delo. / Taccia Latmio il leggiadro Endimione, / E Ida le tre ignude, e taccia Enone. [22] Ch'or più chiaro divieni, / O gentil Mongibello, / Mentre tanta bellezza in te contiene, / Eri famoso, e bello / Per Proserpina tū, ma per costei / Vi è più famoso, a vi è più chiaro sei. [23] Calpe ne' falsi humori / Fù meta al navigante: / Tu sei meta al desir di mille cori. / Vantisi pure Atlante / Di sostenere il ciel, che d'un più degno / Ciel d'eccelsa beltà tu sei sostegno. [24] Come al pari avventate / Vive fiamme, ed ardori; / Come entrambi egualmente oimé brugiate / E le campagne, e i cori: / A che tutto il tem'io non si consumi / Col tuo gran fuoco, e con gli amati lumi. [25] Ma tu troppo la miri / Par, che troppo talhora, / Rimirando il bel viso, incendio spiri. / Ohimé che il duol m'accorra, / S'è pur ver, che ancor tū del bel sembiante, / Monte insensato, divenisiti amante. [26] Par che troppo sovente / Sfoghi amorosi lai, / Mandando alto fragor dal'uscio ardente. / Hor in qual luogo homai, / Che in gelosia m'agguagli amanti stassi, / Se mi sono rivali ancora i sassi? ” – Tanulmányom szövegében szándékosan használom a mitológiai nevek latinos alakjait: nemcsak az olaszra emlékeztetnek jobban, de Zrínyi is mindig latinos névalakot ír.

¹⁷ KLANICZAY T.: i. m. 272., 68. Az 1977-es győri barokk konferencián egyszerre hangzott el két előadás, Amedeo DI FRANCESCOé (Kőszikla és forgószél: jelképek a Szigeti veszedelemben) és e sorok írójéé (Zrínyi kőszikláí). Ez utóbbit lásd KOVÁCS Sándor Iván: Zrínyi-tanulmányok. Bp. 1979. 31–54.

Gibraltár, az Atlasz alig mérhető hozzá, akármelyik a rövidebbet húzza az összevetéssel. Mind hódolattal tartoznak neki, hiszen pl. a Gibraltár *csak* a hajósok végső célja volt, a Mongibello ellenben ezernyi szív vágyakozásáé. A szív említésével az *Ode al monte Etna* legfontosabb jelentésrétegéhez érkeztünk. A némi geográfiai-topográfiai hitelesítés és a mitológiai apparátus felvonultatása csak arra kellett, hogy alkalmas viszonyítási pontokként szolgáljon a szerelmi szimbolika kifejtéséhez. A hatalmas vulkán úgy bocsátja füstjét az égre, ahogy a költő küldi sóhajait szép mennyországa, azaz szerelmese felé; miként a Mongibello homályló füstfátyla elsetéti az eget, akképpen fátyolozza sóhajai füstjével a költő is az őt szerelembe ejtő napfényes orcát; a hegy ércek ereit őrzi belsejében, a költő a félelmet és a reményt rejtegeti; a kitörő tűzhányó bömölése a szerelmes kínok jajszávához mérhető (bár akinek ez szól, az persze a siralmas panaszok harsogására is süket); a kráterből kicsapó láng mindent felperzsel; a költőből kitörő tűz ezernyi tervet ront meg s kuszál össze; a szerelmes kebléből kilépni akaró szív úgy reszket, mint a vergődő Enceladus; egyszóval vágyai bálványa – Ámor erejénél fogva – az életre kelt Etnához hasonló; mert az is hegyként márvány-rideg, kökemény, jégpáncél-mozdulatlanságú; a tűzhányót borító hó is az ő szeméből kicsapó lángot és szikrát formázza; őt is forró áhítózással csodálják mindenek, mint az Etnát. Most már csak az van hátra, hogy a mind hevültebb analógiákat azzal zárja a költő: a Mongibello lángjait a rajongott hölgy szép tüze is növeli; épp ezért emelheti minden hegyek fölé büszke homlokát a vulkán; ő fényesebbé s híresebbé tette, mint Proserpina. A szerelmes szépségével is gazdagított Mongibellóra lehet-e ezek után mondani valamit még? ! Az olasz barokk költő erre a lehetetlenre is képes. A felgerjesztett vallomásozón lávafolyamát azzal a meglepő, bár logikailag teljesen megindokolt fordulattal csapolja le, hogy a Mongibello azért lehel minden korábbiánál perzselőbb, szívsebzőbb lángot, mert *beleszeretett* kedvesébe; szerelmes panaszokat dörög tehát: a költő vetélytársává lett!

Az *Ode al monte Etna* és irodalmi forrásvidéke ismeretében végre igazán nem tekinthetjük meglepőnek Zrínyi pályakezdő versét, a rózsza és a méh idilljéről szerzett *A vadász és ekhót*. Egy nyolcvanéves, poros dolgozat szerzője rosszalóan róttta meg Zrínyit, hogy „vét az allegoricus forma ellen egy helyen, midőn a . . . rózsától hűtlenül elpártoló méhecskének alakjáról szól, s *annak* lábait így írja le:

Sokszor két szép lábát,
Melynél nap nem láthat
Szöbbit valamerre jár:
Hercules oszlopa,
Az hol non plus ultra,
Higgyed, lenni gondoltam.

E sorokból is kitűnik, hogy Zrínyi mily kevés gondot fordított e nemű költeményeire”.¹⁸

Ellenkezőleg! E sorokból az tűnik ki, hogy Zrínyi nyilvánvalóan nem a méhecske *két* szép lábára gondolt, hanem az idillben megnevezett Júliáéra, hiszen egy méhecskének éppen négyel van több lába, mint kettő. (Kanyaró Ferenc, a múlt század éles elméjű Zrínyi-kutatója – akinek olykor konok tévedései is termékenyítőek – kegyes olvasati csalással akarta itt menteni Zrínyit –, s úgy olvasta az első sort, hogy a költő „egész elragadtatással szól a méhecske *hét* szép lábáról”.¹⁹ Ez bizony csak valamely csoda-méhecske esetében lehetne helytálló szövegjavítás!) Az antropomorfizáló Gibraltár-metaphora két vaskos kőlába csakugyan kilóg a gyöngéd idillből, de feltétlenül megengedhető „fantasia poetica” – különösen Szicília, az Etna s általában a hegyek, hegyes vidékek antropomorfizáló irodalmi ábrázolá-

¹⁸ SZÜCS István: Vergilius hatása idylliköltészetünkre. Nyitra, 1900. 16.

¹⁹ KANYARÓ Ferenc: Zrínyi szerelme. Figyelő, 1885. 90.

sainak ismeretében. Jupiter villáma odasújtott az Etna alá egy másik lázadó gigászt is: Tifeust (Typhoeust vagy ahogy az olasz költők emlegetik: Tifeót), aki pedig Ovidius *Metamorphoses*-ében nyerte el hatásos irodalmi ábrázolását (V. 345–357):

Egy téres sziget áll rárakva gigászi tagokra,
Trinacris, s tömeges terhével nyomja Typhoeust,
őt, ki az égbeli székhelyeket kívánta lakásul.
Küzd ez folytonosan, fel-feltámadna a földből,
csak hogy az auson bérc, a Pelorus alatt van jobbjá,
balja Pachynus alatt; Lilybaeum nyomja a lábát,
és a feje az Aetna borul, s az alól homokot hány,
fekve hanyatt, s tűzlángot okád fene-torkú Typhoeus.
Gyakran gyürkőzik, hogy a föld terhét tovalökje,
s városokat s a hegyek tömegét legurítsa magáról;
s reszket a föld, s retteg fejedelme a néma seregnek:
míg a talaj beszakad, rés nyílik, tárul a mélye,
s reszketeg árnyait ott megijeszti a mélybeható nap.

(Devecseri Gábor fordítása)

Az olasz „csizma” és a szicíliai háromszög csúcspontjai alatt eszerint Tifeus gigász szétvetett végtagjai helyezkednek el, feje pedig az Etna-csúcs borul. A „gigászi tagokra” rárakott „téres sziget” emberiesített alakja azonban korántsem egyedülálló „fantasia poetica” az ókori és az olasz irodalomban. Mario Adonéjének azt a helyét (V. 86), ahol egy hatalmas emberarcú, erdő-szakálás, könnyező sziklát antropomorfizál, az olasz kutatás a Senecával kortárs Columella *De re rustica* c. művére vezeti vissza.²⁰ Zrínyi alapos Ovidius- és Marino-ismeretét kétségbe nem vonhatja senki, s az sem lehetetlen, hogy a Gibraltár-kép pontos mása is megvan valamely elődjénél. Spada epiteton-enciklopédiája Giovanni Battista Fusconi *Gemme liriche* c. munkájából közöl egy olyan szonett-idézetet, amelyben a lábak élő és hamisítatlan alabástrom-oszlopok.²¹

Az *Ode al monte Etna* és Zrínyi költészetének szorosabb összefüggéseire térve a mitológiai apparátus vizsgálatával éppúgy nem megyünk sokra, mint pl. a tűz- és jég-metaforákkal. A magyar költő semmivel sem volt járattanabb a mitológiában olasz kortársánál. Különben már Szenci Molnár Albert XVII. század eleji szótárai pontos földrajzi és mitológiai magyarázatokkal szolgálnak. Az Etna nála „Egy mindenkor égő hegye Sziciliának,” az Atlas „Hegy Mauritániában. Az poétáknál pedig egy nagy óriás, ki az egyet vállán tartja,” Enceladus pedig „Az legnagyobb órjás, melyet Jupiter mennyűtő kővel ütött agyon és az Etna hegyet folyul reá vetötte.”²² (A *tűzhányóra* Molnárunknak nincs még pontosabb szava, mint *égő hegy*, s Zrínyi első *Idillium*-ában is csak összetétel jelzői tagjaként szerepel: Pluto „igen hajtja *tűzhányó* lovakat”.)

²⁰ „Tra discoscose e solitarie piagge / volge gran rupe al sol de spalle alpine; / ombran la fronte sua piante selvage / quasi del'aspra testa ispidio crine; / per l'occhio d'un canal, distilla e tragge / lagrime innargentate e cristalline, / apre un altro le fauci a piè del fronte / quasi gran gola e fa la bocca al monte.” Vö. Giovanni POZZI id. Marino-kritikai kiadása megfelelő jegyzetével: vol. II. 316. Ez a Marino-strófa szinte teljesen egybevág azzal az Arcimboldót követő antropomorfizáló hegy-ábrázolással, amit Zrínyi Athanasius Kircher *Ars magnajából* ismert. Vö. KOVÁCS S. I. i. m. 36–39. Az antropomorfizálás egyéb szép példái: Vergilius: *Aeneis* IV, 246–251; Tasso: *Gerusalemme liberata* XIV, 15, XV, 42.

²¹ Giovanni Battista SPADA: i. m. 31. Fusconi főleg zenedráákat írt, s őt tartják a marinista költőgaléria, a Le glorie de gli uomini illustri dell'Accademia de' signori Incogniti di Venetia (Velence, 1647) összeállítójának is. (Bibl. Vat. Capponi IV. 629.)

²² SZENCI MOLNÁR Albert: *Lexicon latino-graeco-hungaricum . . . item dictiones ungaricae . . . Hannoveriae* 1611. Bibl. Vat. Platina V. 1664. (Ez a nevezetes, saját kezűleg dedikált példány.)

Ha viszont azt a kő – kőszikla – tűzhányó metafora-hálózatot követjük végig, ami átszövi a Zrínyi-idilleket, érdemi kapcsolódásokra mutathatunk rá; újból hangsúlyozandó: nem aprólékos szövegparhuzamok egyezéseit tekintve eredménynek. A két „fantasia poetica”: *A vadász és ekhó*, illetve a *Tityrus és Viola* más jellegű darabok, semmint fontosabb analógiákkal szolgálhatnának annál, amit említettem. A két *Idilium* s a többi vers némelyike viszont érdekes összefüggéseket kínál.

A kiemelésre méltó példák között bizonyos csoportosítás végezhető.

Vannak csak pusztá említések, hasonlatok:

Az szép violának nagy kegyetlenségét,
*Magas kőszikláknak*²³ engedetlenségét²⁴
(*Idilium. A vadász. 6.*)

Mit örülök rajta, ha *hegyről* lement hó
(*Uo. 10.*)

Hogysem hab *kősziklát*, vagy szél nagy fát parton
(*Uo. 11.*)

Hangya-nyom *kősziklán* esmerszik üdövel²⁵
(*Uo. 17.*)

Az mint nagy *kősziklát* tengerhab nem ronthat
(*Uo. 18.*)

Bár ne higgy énnékem, kérdezd *kősziklákat*
(*Uo. 42.*)

Sisiphus kőével *nagy hegyet* hajgálok
(*Uo. 53.*)

Ah, ne légy mintegy *kő s márvánál* keményebb
(*Idilium. Violához. 1.*)

Nem csuda, mert *kő* vagy, mert *alabastrumnál*,
Keményebb téli jégnél és *porfirusnál*²⁶
(*Uo. 9.*)

De nem is *márvány* vagy, mert ha *márvány* volnál
(*Uo. 20.*)

Mert ha ő panaszol, szól az *kőszikláknak*
(*Arianna sírása. 18.*)

²³ Vajon véletlen-e az egybeesés a XVIII. században már lejegyzett népdal eme sorával, illetve sorkezdetével: „*Magos kősziklának* oldalából nyílik szerelem orvossága?” RMKT XVII. 3. Id. kiad. 604–605.

²⁴ Az idézetek mindig NÉGYESY László szövegközlése szerint: Gróf Zrínyi Miklós Művei. I. köt. Költői művek. Bp. 1914.

²⁵ Lásd a Peroratióban is. Balassinál, másoknál s a népköltészetben ugyancsak megvan.

²⁶ A porfirus = porfir. Apácai Csere János szerint „bársony módra versellő márvány”. Magyar encyclopaedia (1653). Kiad. BÁN Imre. Bp. 1959. 275. Apácai a mágnest is a kőveknél tárgyalja, Zrínyinek a keménységre alkalmazott mágnés-hasonlatai azonban mindig a vassal párosulnak.

Zrínyi Gibraltáron (Herkules oszlopain) kívül említi még persze a mitológiai Parnassust, továbbá Scyllát és Charibdist (ezek a valóságban szintén szicíliai-kalábriai hegyfokok!), de csak futólag. Annál részletesebb, amikor igazán valóságos hegyeket (s folyókat és tengert) vesz tollára:

Tule s Islandia, Tanais el nem röjt,
Ha megnyílik *Atlas*, s maga gyomrában röjt
(Idilium. A vadász. 4.)

Az *Hekla*²⁷ tüzei nékem kegyelmessek,
Nékem *Késmárk kövei* engedelmessek,
Az *Dráva* vizei nékem nem sebessek:
Csak az te szép szemeid nem kegyelmessek.
(Uo. 12.)

O, hányszor kívánom: *Mongibél*²⁸ esnék rám,
Életemmel együtt mulnék el bús óráim!
(Uo. 14.)

O, te kegyetlen érc! egyedül kegyetlen,
Földön, *nagy kősziklákon*, mély tengerekben,
Irgalmatlan poklokban, magas egekben
Van szerelem, de nincs csak az te szüvedben.

Mert bizony eddig ennyi könyörgésemre,
Nagy Késmárk is, ily alázatos versemre
Megindult volna sok hullatott könyvemre,
Duna vissza folya az *magas hegyekre*.
(Uo. 38–39.)

Ha téged megcsallak, szerelmes violám,
Mindjárt *nagy Vesúvius szakadjon én rám*
(Uo. 44.)

Né fuss, kérlek, előttem! jusson eszedben,
Peneus leánya öltözött törzsökben,
Laurussá változott, úgy akarta isten,
Mert kegyetlenségért isten is kegyetlen.
.....

²⁷ Azt hiszem, a Zrínyinél szereplő *Helka* helyett nyugodtan *Heklát* írhatnánk Vö. Apácai (I. m. 165): „Islandiában . . . *Hecla*.” *Helka* = *Hekla*, ezt a 390. lapon Négyesy is jelzi, mégsem javít. Lásd még a Zrínyi-könyvtárban egykor meglevő Blaeu-atlasz Izland-térképét, ahol a legnagyobb égő hegy felirata: „*Hekli* pial vel *Hekla* mons perpetuo ardens.” *Theatrum orbis terrarum . . . Pars I.* Amsterdam, 1643. Bibl. Vat. Mai XI. S. I. 1–3.

²⁸ Az 1651. évi bécsi Syrena-kötetben és Négyesy kiadásában *Mongyibél*. Négyesy utal ugyan a 390. lapon a kézirat *Mongybel* és *Mongibel* alakjára, két lappal előbb pedig azt jegyzi meg: „Az *y*-t, amikor *i*-t fejez ki, megfelelően átirom;” sőt, azt is említi, hogy az Etna olasz neve, a *Mongibello* (= Mondzsibello) „3 szótagnak olvasandó és a *g: dzs*-nek. (Nem: *Mongyibél*!)” Feltétlenül célszerűbb tehát a kézirat *Mongibel*, *Mongibél* visszaállítása: ez három szótag, és még az sem olvassa *Mongyibél*-nek, aki nem ismeri az olasz kiejtést.

Ha Isten akarná, változnál csudára:
Nem hiszem, változnál gyöngé laurus-ágra,
De *Késmárk tetején* nőtt kemény tölgyfára,
Ottan hadakoznál szeleknek urára.

Az is meglágyulna én könyörgésemre,
Ugy hiszem, megszólalna ennyi versemre
(Idilium. Violához. 7, 10–11.)

Adria tengernek tönkforgó habjai
Vajjon oly nagyok-é, mint szemem árai?
Vajjon oly nagyok-é *Mongibél lángjai*,
Mint égő szüvemnek lángos hatalmai?
(Arianna sírása. 1.)

De talán azt tudod, *istenek* megholtak,
Mellyek *Enceladust* küvel burították,
Prometeust kányákkal elszaggattatták,
Az kik Salamon királyt föld alá rontották?

Vagy kik *Atlást* fordíták nagy *kűsziklára*
(Uo. 35–36.)

De te büneimért ha verni akartál,
Miért kegyetlenségben így elfajzottál,
Jupiter, s inkább énrám nem haragudtál,
S *haragos menyküveddel* el nem rontottál?

Vaj ha ily szépséget szenvedni nem tudtál,
Miért engemet is be nem burítottál,
Miként Enceladust az nehéz Aetnával?
(Orpheus keserve. 4–5.)

Csak te gyógyíthatnál, o, Fátum kegyetlen!
Hogyha szörnyű kinnal megölnél hirtelen,
Vagy *Késmárkot* nyakamban vetnéd véletlen,
Szakadnának egek ha rám kéménletlen.
(Uo. 16.)

Ha *Atlas* leromlik, ha az nagy ég leés
(Szigeti veszedelem. V. 3.)

Ennél vadabbat az föld sem teremthetne,
Bár ha újabb boszuval *órást szülne*,
Az ki az nagy egekre hegyekkel lünne,
De mégis vadabb *Demirhámnál* nem lenne.
(Uo. VI. 5.)

Megütéd Enceladust szörnyű küveddel,
Ixiont szaggatád sasok körmével,
Kis kinok, ha mérem azokat enyimmel,
Nem fájdalom, ha csak test szenved türéssel.
(Uo. 99.)

Az egyszerű köszikla- említések és hasonlatok gyakori előfordulása csupán azt jelzi, Zrínyi is mily kedvvel alkalmazza az erő, a keménység, a „kegyetlenség” expresszív megjelenítéseit a mitológia, a költészet eme ősi fordulatait. Nincs ebben különösebb eredetiség, legfeljebb azt emelhetjük ki: ez az ő regisztere, eposzában csak felerősödő (bár egyneműbbé alakuló) természetes hangja.

A barokkra oly jellemző végletes ellentétezés köszikla- s tűzhányó-motívumainak sűrűsödése a Seicento olasz költészetének feltétlen ismeretére vall. Az Etna Zrínyi lírai verseiben nemcsak Aetna, hanem Mongibello is, éppúgy mint Herrico ódájában és Marino idilljében. Herrico Etna-ódájából Zrínyi nem elszórt utalásokat, apró megfeleléseket vesz át: az *Ode al monte Etna* a maga egészében hat rá; a fenséges tűzhányóval példálózó emelkedett vallomás éppen zárt teljességével gazdagítja és ösztönzi. Ha Zrínyi ellentétpárjai nem is oly kifinomultan raffinaltak, túlcsigázottak, mégis az Etna-óda variációit idézik. Így pl. ott, ahol arra utal, hogy még a „nagy kösziklákon” is „Van szerelem;” ahol a Viola „szép szemei”-nél „kegyelmes”-ebb „Hekla tüzei”-t s az égő szív „lángos hatalmai”-val összemért „Mongibél lángjai”-t emlegeti vagy azokban a strófákban, amelyek az istenek ellen felkelt gigász; Enceladus példájára emlékeztetnek. Az Enceladus-exemplum az eposzban mindössze kétszer szerepel: az egekre nagy hegyekkel lövő Demirhámot kimondatlanul is hozzá hasonlítja a VI. ének 5. szakaszában, s Cumilla fájdalmait is a szörnyű isteni kővel megütött Enceladus vergődésével veti össze. Az eposz legszebb lírai részlete törvényszerűen ismétli meg a lírai verseknek ezt az Etna-ódából levezethető példázatát.

A többi mitológiai utalást Zrínyi nemigen hasznosíthatta. Proserpina és Pluto esetére ugyan utal (ez is szicíliai színterű mitológiai hiedelem: a szerelmes Pluto Enna mezejéről rabolta el a virágszedő Proserpinát), Empedoclest meg sem említi. Hadrianus császár orvos-filozófusa a hagyomány szerint az Etnába ugrott; a ma is látható úgynevezett Torre del Filosofo romjai állítólag az ő csillagvizsgálójából megmaradt emlékek. Zrínyi szelekciója tudatos. A Proserpina – Pluto istenpár esete felhasználható szerelmi példa, az öngyilkos doktorral ellenben nem kezdhet semmit. Az ő kedves hőse a vitéz gigász: Enceladus.

Nem győzöm hangsúlyozni: nem a még sorolható egyezések fontosak; a hangvétel, a hegyóriáshoz forduló merészség közös ódai lendülete egyívású. Az a Berzsenyiig utol nem ért verskezdetet, amivel az *Arianna strása* indul, valóban vulkáni erejű költőre vall; látszólag itt tanult Zrínyi legtöbbet Scipione Herricotól:

Adria tengernek fönnforgó habjai
Vajjon oly nagyok-é, mint szemem árjai?
Vajjon oly nagyok-é Mongibél lángjai,
Mint égő szívemnek lángos hatalmai?

Ámde – legalábbis e különleges tökélyű strófa erejéig – el is homályosította olasz ösztönzőjét mindjárt. Herrico páter finomkodóbban, fátyolozottabb hangon énekel, hiába dobálózik *saját szicíliai* vulkánjának roppant köveivel. A Mongibello tengerre néz; mi sem kínálkozóbb, mint egy tenger–hegy ellentétpár, a szív lángjai s a könnyek felhasználásával. Zrínyi a pontos technikai kivitelezés közben méltó és magyar ellentétet rendel a vulkán mellé: „Adria tengernek fönnforgó habjai!” – Ha Scipione Herrico az Etna költője, ha Marino a Tírrén-tenger szirénája, akkor ő – már itt – az Adriáé.

Ez a magyar színterre való áthangolás Zrínyi következetes törekvése. Az Adria mellett ezért jelennek meg a hazai folyókák, a Dráva és a Duna, s ezért keres és talál a költő „magyar Mongibellót”: is: ez lesz a Tátra, a *Késmárk!* Hogy mennyire valóban tudatos leleményként, jól szemlélteti a második *Idillium* 7–8. és 10. strófája. E versszakokban – mint a zágrábi kézirat eme helyéhez fűzött glossza is utal rá – Zrínyi a tölgyfává változott Daphne mitológiai esetére utal: „Peneus király leánya, Daphne, Apollo szerelme előtt szaladván Laurussá változott.”²⁹ Forrása nyilvánvalóan Ovidius, a *Metamorpho-*

²⁹ NÉGYESY id. Zrínyi-kiadása, 393.

ses költője,³⁰ továbbá Marino, akinek *Sampognájából* (bár Marino *Dafnét* is megénekelte) itt a *La Ninfa avarát* tartja szem előtt:

S'havesse in pianta a trasformarti il Cielo,
Non di tenero lauro,
Ma d'*aspra quercia alpina*.³¹

Ez szó szerint azt jelenti: „Ha az Ég növénné akarna változtatni, nem zsege babérfává tenne, hanem *durva alpesi tölgyé*.” Zrínyi itt hajszálpontosan, de nagyon fontos végső változtatással fordít:

Ha Isten akarná, változnál csudára:
Nem hiszem, változnál gyöngye laurus-ágra,
De *Késmárk tetején nőtt kemény tölgyfára*,
Ottan hadakoznál szeleknek urára.

Marino *durva alpesi tölgye* így lesz a Tátra, a Késmárk tetején nőtt olyan kemény tölgyfává, amely a szelek urával is képes hadakozni. A „Hekla tüzei” is „Késmárk kövei”-vel kerülnek egy sorba; „Nagy Késmárk is” oly „alázatos” és „megindult” a sok könyörgésre (mint a Mongibello). De nyugodtan kiszabadíthatjuk a szicíliai vulkánt az óvatos zárójelekből, mert az *Orpheus keserve* nem hagy kétséget afelől, hogy itt pontos és tudatos analógiáról van szó: „Csak te gyógyíthatnál, o Fátum kegyetlen! / Hogyha . . . *Késmárkot nyakamban vetnéd* véletlen.” Ugyanazt jelenti ez, mint az első *Idillium*-ban az „O, hánszor kívánom: *Mongibél esnék rám*” vágy ugyanott a „Mindjárt *nagy Vesuvius szakad-jon én rám!*”

A szerelmesre rászakadó Etna, Vezuv, Késmárk víziója tulajdonképpen az Enceladus-példázat, amit Zrínyi a második *Idillium*-ban és az *Orpheus keservében* világosan körül is ír:

De talán azt tudod, *istenek* megholtak,
Mellyek *Enceladust küvel burították*

*

Miért engemet is *be nem burítottál*
Miként Enceladust az nehéz Etnával?

A lírai költő Enceladusszal való azonosulása persze csak szerelmi szerep, mitológiával hitelesített jelmez; itt még alig kell komolyabban vennünk, mint Scipione Herico hasonlatos utalását.

De éppen a Késmárk-emlések eposzbeli végigkövetésével bizonyítottuk már, hogy a közhelyes – irodalmias – topografikus változatokból Zrínyi zseniálisan eredeti sűrítmenyt is képes létrehozni, mégpedig belső alakulás, kronológiailag is folytonos érlelődés eredményeképpen.³² Ha figyelmesen

³⁰ A Bibliotheca Zrínyiana szerint (21, 73) Zrínyinek több mint féltucat Ovidius-kötete volt. Az olasz *Metamorphoses* ma is megvan Zágrábban. Én a Bibl. Vat. Stamp. Ross. 4000 jelzetű példányát forgattam: *Le Metamorfosi di Ovidio*, ridotta da Giovanni Andrea dell'Anguillara, in ottava rima, impressione sesta, al Christianissimo Re di Francia Henrico Secondo. Di novo dal proprio autore revedute et corrette, con annotationi di M. Gioseppe Horologgi, con postille et con gli argomenti nel principio di ciascun libro di M. Francesco Turchi. In Venetia, appresso Fabio et Agostino Zoppi. A rendkívül bő lére eresztett átdolgozás verses fejezeit prózai annotációk egészítik ki, ekképpen a kötet teljes mitológiai példatárnak tekinthető.

³¹ A Marino–Zrínyi párhuzamok részletes, de csak mechanikus összeállítása VÁRADY Imre könyvében: *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*. Vol. I. Roma, 1934. 204–217. Az idézett példa – minden következtetés nélkül – a 213. lapon.

³² Vö. KOVÁCS S. I.: i. m. 46–51.

megvizsgáljuk a teljes költői életművet, a Mongibello – Enceladus motívum meglepően hasonló kiteljesítésére találunk rá.

Zrínyi az idillekből idézett „Enceladust küvel *burították*,” illetve „be nem *burítottál* / Miként Enceledust” fordulatok *burit* igéjét eposzában is használja:

Mint fővénynek mondják mert számát pogánnak;
Azért csak *küvel* is itt *beburithatnak*.

(V. 73.)

Beburétva vagyon sokaktul, mert az föld,
Mintha *hegy* mozdulna az sik mező fölött

(VII. 15.)

A *burit* mindkétszer ugyancsak a *kőhöz*, a *hegy*hez kapcsolódik, de a mondanivalónak megfelelően általános jelentésű, és nem a vulkán-képzet hívja elő. Közelítsünk hát másfelől a dolgokhoz: nem maradt-e mégis valahol valami pernye vagy hamu „Mongibél lángjai”-ból? Amikor Zrínyi 1651-ben a bécsi tipográfus műhelyébe adta az *Adriai tengernek Syrenaia* kötet nyomdakész kéziratát, simításokat, kiegészítéseket végzett eposzában. Többek között egy olyan strófával is megtoldotta, ami hiányzik a zágrábi kéziratból, és csak az 1651-es kiadásban van meg. Amikor Alecto fúria a bűnös magyarokra „*Gyűjtje*” a szultán „kemény szívét s hagyja *lángos tűzben*”, felugrik, s

Kiált az Szulimán: „O te, bátorságra,
Ki engemet inditsz ilyen nagy dolgokra!
Nagyobb vagy embernél, noha embermódra
Látalak tégedet szólva, tanácsolva.

(I. 47.)

Ezt az egy versszaknyi választ érezte kevésnek a költő, s az 1645–46 telén leírt sorokat 1651-ben megtoldotta még ezzel a szakasszal:

Készen vagyok Szulimán, elmegyen oda,
Az hová meghagyta, kaurt rak halomban;
Megfestem lovamat keresztény vér-tóban,³³
Várasokat, várakat röjtök hamuban.”

Négyesy jegyzi meg, hogy „A 48. versszak eredetileg nem volt benne a kéziratban s a mai 49. versszak viselte a 48-as számot; a költő később közbeszúrta.”³⁴ Aláhúzendő, amit zárójelben hozzátessz: „*Igen jó pótlás.*” – De még mennyire az!

A felgyújtott, majd hamuba rejtett magyar városok s várak, a hamupernyével beborított Magyarország: hatalmas Zrínyi-metaphora! Az óriási török vulkán isten haragjából hamu alá rejt a kis magyar Pompeit... De ne magyarazzunk bele a versbe többet, mint amit – Balassival szólva – „az dolog ömagában fog”. Szóljon meg ismét Zrínyi, aki ugyanakkor, 1651-ben, az idézett kiegészítő versszakkal egyidőben írta a *Peroratiót*:

³³ Ez a sor nemcsak azt jelenti, hogy a keresztények vérenek tavában festem pirosra lovamat. Egykor valószínűleg is szokásban volt a lovak, főként harci ménék, különféle színekkel való befestése. A szultán tehát pirosra festi a lovát, de nem festéssel, hanem kiontott keresztény vérrrel.

³⁴ NÉGYESY id. Zrínyi-kiadása, 398.

De hiremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal:
Mig élek, harcolok az ottoman hóddal,
Vígán burittatom hazám hamujával.

A szép alliterációval is hangsúlyosabbá tett *hazám hamuja* kifejezés szorosan összefügg a „Várasokat, várakat *röjtök hamuban*” sorral: a katona-költő haláláig vállalja a harcot, vígán borittatik az ottomán hadaktól felgyújtott, porig perzselt haza hamujával. A *burittatom* pedig messzebbre is visszautal: a lírai versek szép példázataiban megidézett mitológiai Enceladusig, aki lázadni mert az istenek ellen, s akit a Mongibello hatalmas hegyével borítottak be büntetésül.

A szicíliai vulkán tüzeiben a gigász Enceladus örök dühe lángol; a hamuba rejtett Magyarország isteni büntetésből felégetett földje is ily vádlón rejti magába érte vígán halni kész költőfiát.

(Róma, 1980. február 7.)

Sándor Iván Kovács

LE IMMAGINI DEL VULCANO IN ZRÍNYI E L'ODE ALL'ETNA DI SCIPIONE HERRICO

Nella biblioteca di Miklós Zrínyi (1620–1664), grande poeta del barocco ungherese, si trovava anche il volume intitolato *La Babilonia distrutta* del poeta messinese Scipione Herrico (1592–1670). Il volume conteneva, oltre all'epopea di Herrico, anche varie sue poesie liriche. Questo saggio esamina i motivi e le immagini presenti sia nell'epopea l'*Assedio di Sziget* e nelle poesie liriche di Zrínyi, sia nell'*Ode al monte di Etna* di Scipione Herrico, e cerca di illustrare il modo in cui il poeta siciliano poteva ispirare il suo lettore ungherese. Zrínyi, in modo originalissimo, sostituisce all'Etna il monte più alto dell'Ungheria di allora, il Táttra, e anche il modo in cui il motivo mitologico di Encelado si arricchisce nel poeta ungherese di un forte timbro personale, profondamente vissuto. Il saggio è risultato delle ricerche fatte nella Biblioteca Apostolica Vaticana dall'autore e da Erzsébet Király, ed è completato da due altri saggi, di cui uno esamina la guida di Roma di Miklós Zrínyi (*Le cose maravigliose dell'alma città di Roma*, 1636), l'altro invece si riferisce alla scena della croce che s'inchina e parla (*Assedio di Sziget*, canto II).

A „NÉPKÖLTÉSZET”-TŐL A NÉPIESSÉGIG

(Terminológiai kérdések Petőfi és Arany levelezésében)

„Kritikai interregnum”, kritikátörténetünk két nagy nemzedéke közötti átmeneti időszak a negyvenes éveké.¹ Az irodalomszemlélet központi kérdéseinek megtárgyalása nem kritikai folyóiratokban, hanem a *Figyelmező* és a *Szépirodalmi Szemle* közötti években főleg a divatlapok cikkeiben, a napi kritikákban, a pályaművek értékelése során és a magánlevelezésekben folyik. E ténynek számos következménye közül ezúttal elegendő arra utalnunk, hogy a szemléleti változások több, egymáshoz szorosan nem kapcsolódó szálon, s a fejlődéstörténeti előzményekkel is másképpen érintkezve, olykor egymáshoz képest is bizonyos fáziskésésekkel alakulnak. A kollektív értékek és a közizlés kétségkívül eszménye ennek az évtizednek is; ritka azonban az irányukban megtett konkrét és közfelfogás kialakulására következtetni engedő gondolkodástörténeti fejlemény. Több az egyetértés az irodalmi művek spontán élvezete és értékeik elismerése, mint azok elméleti alapokon álló esztétikai vizsgálata terén.

„Nem ismerek az újabb korban szakot, melyben oly kevés lett volna elhanyagolva az ítéset, mint a legközelebb múlt tized folytán” – írta Erdélyi 1856-ban;² „vannak journali criticusok, de nincsenek philosophusaink; az aesthetica, tartalma szerint, valamint a műtörténet, majdnem neve szerint is, ösmeretlen s ehhez járul a közönség elhülése” – mondta Toldy 1841-ben a Kisfaludy-Társaságban, több tekintetben előlegezve az évtized jellemzését is.³

Az irodalomkritika központi fórumainak s a vezető kritikusok befolyásának viszonylagos csökkenése, az irodalmi élet eseményeinek az idő rövidségéhez képest felgyorsuló ritmusa, s nem utolsósorban a forradalom és a szabadságharc egyéni és kollektív energiákat egyaránt teljességgel mozgósító körülményei több tekintetben is meggátolták azt, hogy e korszak eljusson az irodalomszemlélet szintézisének lehetőségéig. Ismert és szélesebb körben is elfogadott, közmegegyezésre alapul szolgáló felfogások kevésbé, egyéni változatok viszont annál nagyobb számban jöttek létre. A szépirodalom rendkívüli jelentőségű kezdeményezéseit az évtized nem tudta szerves gondolatrendszer igényeivel feldolgozni: ezt majd a Világos utáni korszak végzi el, de más, alapjaiban megváltozott közegben. A majdani kiérlelődésre azonban a negyvenes évek rakták le az alapokat, a szépirodalomban éppúgy, mint – számos esetben – a kritikai gondolkodás területén is.

A kritikátörténeti kutatás egyik fő feladata a gondolatrendszer és a terminológia összefüggéseinek megvilágítása, s a mai felfogással és terminológiával történő összehasonlító értelmezése. A korszak egyik központi problémája a népiesség; ennek egyik lényeges dokumentuma Petőfi és Arany levelezése. Próbafejezetünk célja a népiesség terminológiájának vizsgálata a levelek szövegében, oly módon, hogy megkíséreljük figyelembe venni a történeti folyamat néhány korábbi, egyidejű és későbbi viszonyítási pontját is. Elsősorban azért, mert a fentebb vázolt fáziskülönbségek sora irodalom és irodalomszemlé-

¹ HORVÁTH János: Petőfi Sándor. Bp. 1922. 128.² ERDÉLYI János: Arany János. In: Pályák és pálmák. Bp. 1886. 377.³ Idézi: KÉKY Lajos: A Kisfaludy-Társaság története (1836–1936). In: A százéves Kisfaludy-Társaság. Bp. 1936. 47.

let, közmegegyezéses ideálja és egyéni felfogások között, s az a kezdeményező és előkészítő jelleg, mely a betetőzésig csak később jut el: olyan általános ismérvei az évtized irodalomkritikai szemléletének, melyek a részletekig hatoló vizsgálat eredményeit is meghatározzák majd. A terminológia valamennyi problémája pedig kétségtől összefügg majd a szemléleti alapok korabeli tisztázatlanságával, aminek, mint látni fogjuk, máig terjedő következményei is lehetnek.

Irodalomtörténetünk régi dilemmája, hogyan fordítsuk idegen nyelvekre a népiesség problémakörével kapcsolatos műszavainkat. Általában a *nép* (sőt, olykor a *paraszti*) szóból származtatott terminusokkal élt az eddigi gyakorlat (Volkstümlichkeit, littérature de tendance populaire, école nationale-populaire, nationale-paysanne, poétique paysanne stb.). André Karátson, akitől francia példánk valók, a kétértelműség elkerülésére választotta a paysanne-t a populaire helyett, s e választását – szerinte – az is indokolja, hogy a nép szó nálunk lényegében a parasztságra vonatkozik az adott korszakban.⁴ Próbálkozásai azért nem járhatnak sikerrel, mert egyrészt félreérthető ambivalenciával, másrészt a többértelmű nép szó túlzott egyértelműsítésével⁵ tévesztik meg a külföldi olvasót. Így végső soron keveset árulnak el a népiesség itthoni felfogásáról (a felfogások közötti különbségekről, ezek időbeli fokozatairól ezúttal nem szólva); emellett olyan magyar szót fordítanak, amelynek itthoni használata is problematikus, sőt kétségbevonható is, amint ezt a következő példák illusztrálják.

„A népies, mint minden irodalmi pártzó, nem fejezi ki eléggé a mozgalom jellemét s éppen azért tévednek mind a kritikusok, mind a költők, kik azt szó szerint veszik s nem érzik alatta a szellemet” – írja Gyulai 1854-ben.⁶ Két évvel később Salamon Ferenc állítja, hogy „tévedés volt Petőfi és Arany költészetét túlnyomóan a *népiesség* szempontjából fogni föl”, sőt odáig is eljut, hogy „a költészet, az esztetika szempontjából a népies költészetnek (ti. mint terminusnak) kevés értelme van”.⁷ „A »népies« jelző nem is szerencsés nevezet, mert lealacsonyító korlátozást jelent, holott (...) éppen kiterjeszkedésről és kibékítésről van szó” – ez Horváth János véleménye.⁸ Tehát maga a központi terminus is viták tárgya lehet; mai egyeduralma inkább konvenció, mint elvi tisztázás eredménye, s több szempontból is leegyszerűsíti a történeti valóságot, ill. annak korabeli értelmezéseit.

Kezdetől fogva sok volt a bizonytalanság és a félreértés a népiesség meghatározása körül, mely „nálunk még aestheticailag kifejtve, meghatározva nincs” (Szilágyi István Aranyhoz, 1847⁹). „K(edves) b(arátom) gondolatait a *népiességről* szeretném olvasni. E mező még oly parlag” – válaszolja Arany,¹⁰ akinek későbbi visszaemlékezése is a terminus eredendő homályosságáról tanúskodik: „Alig van fogalom, melylyel írók és közönség nagy része oly kevéssé jött volna tisztába, mint a nem régiben felkapott, de a divatból már el is tűnedező népiességgel. (...) De még azzal sem valánk tisztában, mi hát e népiesdi játék tulajdonképeni célja: a népek írunk-e, hogy szellemünk hulladékaival lelki nyomorán enyhítsünk; vagy a művelt osztálynak, hogy városi kényelmében, ázás-fázás veszélye nélkül is, alkalmá legyen megismerni a falvak népét.”¹¹ Ezt a közönségre vonatkozó dilemmát az *Irányok* meghatározása sem oldja meg, melyben Arany összefoglalja azt, ami „a szó elfogadott jelentése szerint

⁴ André KARÁTSZON: Le symbolisme en Hongrie. Paris, P.U.F. 1969. 15–16.

⁵ Vö. Paul Valéry véleményével: „Le mot *peuple*, par exemple, avait un sens précis quand on pouvait rassembler tous les citoyens d'une cité autour d'un tertre, dans un Champ de Mars. Mais l'accroissement du nombre, le passage de l'ordre des mille à celui des millions, a fait de ce mot un terme monstrueux dont le sens dépend de la phrase où il entre; il désigne tantôt la totalité indistincte et jamais présente nulle part; tantôt le plus grand nombre, opposé au nombre restreint des individus plus fortunés ou plus cultivés...” Avant-propos. In: Regards sur le monde actuel. Paris, 1945. 16.

⁶ Petőfi Sándor és lyrai költészetünk. In: Kritikai dolgozatok 1854–1861. Bp. 1908. 64. Idézi: HORVÁTH János: Petőfi Sándor. Bp. 1922. 123.

⁷ Arany János és a népiesség. In: Irodalmi tanulmányok I. Bp. 1889. 23–24.

⁸ HORVÁTH János: Petőfi Sándor. Bp. 1922. 123.

⁹ 1847. III. 12. Arany János Összes Művei (a továbbiakban: AJÖM) XV. Bp. 1975. 67.

¹⁰ 1847. IV. 2. Uo. 77.

¹¹ Töredékes gondolatok. In: AJÖM XI. Bp. 1968. 549.

a »népies« alatt értődik”; ezek: a népi eszmejárás, a költészet naiv frissessége, a benső lényeges költői forma s az erélyes, ruganyos rövid nyelv.¹²

Újabb gondot jelent, hogy a negyvenes évek szóhasználatában „népinek mondják többnyire a népiest s a népszerűt is, mi a zavart csak fokozza”.¹³ Ennek a jelentéstani tisztázatlanságnak esik áldozatul Szilágyi István is, aki a „népies ÍRÁS MÓD”-ot meghatározni kívánva végeredményben a ma népszerűsítőnek nevezett stílusról beszél,¹⁴ s népiesen nyilvánvaló, hogy mást ért, mint Arany. Ezt igazolja Arany megjegyzése, mely szerint Szilágyi „szeretné *népies* költeményeimből a *népies* kifejezéseket kihagyni”.¹⁵ – Petőfi szerint viszont „a népszerű írásmód” a földolog a népdalokban;¹⁶ de népszerűn ő mai szóhasználatunk szerint nyilván népiest ért, pontosan fordítva, mint Szilágyi, akinél a népies népszerűsítőt jelent. Ők ketten érthettek volna legnehezebben szót egymással. A fogalmak kapcsolatrendszerére s a terminológiai zavarra a későbbiekben még visszatérünk; ezúttal csupán jelezni kívánjuk a problémát s a tisztázáshoz szükséges vizsgálat fontosságát.

Remekművek mégis születtek ebben a korban, bár sok tekintetben függetlenül „a népiesség körüli elméleti zűrzavartól”.¹⁷ Inkább az irodalmi előzmények szerepe volt fontos Petőfi népdalai vagy a *Toldi* létrejöttében, nem pedig a kritikai gondolkodás, mely ösztönzéseket, célkitűzéseket adott ugyan, elméleti megalapozást azonban sokkal kevésbé. Nagy tehát a kontraszt az irodalmi alkotások esztétikai szervessége és a felfogások logikai inkohereciája között.

Az elméleti felkészültség hiányának, az alapelvek tisztázatlanságának egyik fő bizonyítéka a Kisfaludy-Társaság 1841. évi pályázata a népiesség és a nemzetiség mibenlétéről és irodalmi szerepéről. Müller Godofréd nyertes pályázata, mely a bírálók között is nagy vitát váltott ki, az irodalmi gyakorlat szempontjából teljesen hatástalan maradt. S jellemző, hogy Arany, a népies költői beszélyre hirdetett pályázat nyertese, mintegy húsz évvel később közvetve Müller Godofréd dolgozatának egyes alapgondolatait szedi majd ízekre, kimutatva azok logikai képtelenségeit: a Gorove-pályázatra beérkezett és Müllert helyenként szó szerint plagizáló pályamű, mint Arany írja, „a kérdést inkább *összebonyolítja*, mint tisztába hozza”.¹⁸ S ugyancsak Arany korigálja majd az ötvenes években az elméleti pályázat egyik bírálójának, Toldy Ferencnek irodalomtörténetét is, a népiesség szempontjából.¹⁹ Mint látni fogjuk, e hozzászólás lényege épp a népiesség s a népszerűség megkülönböztetése lesz.

¹² Irányok. Uo. 158.

¹³ HORVÁTH János: A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig. Bp. 1927. 286.

¹⁴ „Népies ÍRÁS MÓD az, hogy a kiválólag úgy nevezett (érzéki, testileg cselekvő, józan értelmű) Néppel logice meg tudjuk értetni és éreztetni azt, mit a tudós és tanult író, felsőbb és tudós módon tanult, úgy hogy a maga abstract gondolkozásait, concrete, a népmegfogáshoz (!) tudja alkalmazni. Ennél fogva (*negative*) az író eltávoztasson minden *fogalmat*, *képet*, *leírást* melyek hez (!) a népnek sem *esse* sem *fantáziája*.” 1847. IV. 9. AJÖM XV. Bp. 1975. 83.

¹⁵ 1847. VIII. 5. Uo. 110.

¹⁶ „N. J. népdalaiban hibázik a földolog: a népszerű írásmód.” Petőfi Sándor Összes Művei (a továbbiakban: PSÖM) VII. Bp. 1964. 505.

¹⁷ HORVÁTH János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In: Tanulmányok. Bp. 1956. 398.

¹⁸ AJÖM XIV. Bp. 1964. 26. – A plágiumra nézve vö. pl. Müller Godofréd e mondatát: „Népinek nevezünk tehát mindent, mi a' népnek, mint a' nemzetiség' oszlopa' alapzatjának természetes, nem mesterkelt, nem kívülről reá kényszerített fejlődésből foly ki” (Nemzetiség és népiesség a' költészetben, különösen a' magyarban. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai III. 1842. 362.) az Arany által idézett következő mondattal: „Népiesnek nevezünk mindent, mi *ennek* (minek?), *mint a nemzetiség alapjának*, *természetes*, *nem mesterkelt*, *kívülről rá nem erőszakolt fejlődéséből folyik ki*.” AJÖM XIV. Bp. 1964. 21.

¹⁹ Barta János szerint „A népiesség-ideál tisztázására irányuló törekvést és a fokozódó megvilágosodást jelzi az a különben is nagyon hasznos korrekció, amelyet Arany Toldy rendszerezésének egy pontján végrehajt. Az iskolai vázlatban még, a költésztörténet nyomán a »népes irány« címszó alatt tárgyalja Dugonicsot, Horváth Ádámot, Gvadányit, a századvég verses epikáját és az úgynevezett »debreceni kör«-t is. (...) Arany, néhány év múlva, az *Irányokban* és a *Népiesség*-tanulmányban, nyilvánvalóan az újabb törekvések szemmel tartásával, felmondja ezt az elnevezést: nem népiesek, csak *népszerűek*, Gyöngyösi népszerűségére támaszkodók.” Arany János és a XVIII. század. In: Klassziku-

Röviden ki kell tekintenünk napjaink aktuális felfogására is. Ennek alapja a népiesség fogalmának következő jellemzése: „Az egyoldalú közhasználat csak a népköltészet és a nép iránti irodalmi érdeklődést s az irodalomnak a népköltészethez való idomulását szokta rajta érteni s körét csaknem kimerítettnek véli a népdal, népmese, népmonda és népballada irodalmi vonatkozásaival. A népiesség azonban sokkal tágabb körű jelenség ennél. Érdeklődése tárgyai között a népköltészetten kívül ott találjuk a magyarság történeti etnikumának mindennemű, még élő, még tehát menthető és újból köztulajdonná avatható hagyományát.”²⁰ Tegyük emellé Szauder József meghatározását: „Szűkebb értelemben a népköltészet és a nép iránti érdeklődést és vele együtt az irodalomnak a népköltészethez való tudatos idomulását értjük rajta; tágabb értelemben a magyarság történeti etnikuma élő hagyományának összekapcsolódását egy népi érdekű eszmeiséggel, amelyet a művész a népélet, népi alakok ábrázolásán át sugározat.”²¹ A második definíció, mely az előzőtől csak zárótételében különbözik, ott válik problematikusá, hogy egyrészt ideológiailag tágitja, másrészt viszont tematikailag megköti az értelmezést, mégpedig úgy, hogy a *nép* szót egyazon mondatban többféle értelemben, s így bizonyos mértékben kifejtetlen összetettségben használja. Először a Horváth Jánostól átvett szempontból, amelynek kritériuma az olvasáshoz és a költészeti hagyományokhoz való viszony; másodszor az eszmeiség jegyében, amely kétségekívül társadalmi indítatású megközelítés; végül pedig az ábrázolt tárgy fogalmi körülhatárolatlanságában. Nem derül ki az, mivel további meghatározásokat nem ad, hogy mennyiben eshetnek egybe a szó jelentései, tehát mennyiben homogén vagy heterogén az összegezés.

Látnivaló, hogy a *nép* szó jelentése ill. jelentései további megoldandó problémákat állítanak az irodalomtörténetírás elé. (Egyebek között fontos kérdés lenne annak megvizsgálása is, hogy mi is értendő pontosan a „népről a népnek” írás alkotói elvén, hiszen a szó jelentése alaposan megváltozott a vizsgált korszak óta.) Bár a kérdés egyik mai történész-szakértője „a »nép« bizonytalan és többféle jelentésszférájáról” beszél,²² tanulságokért érdemes lesz visszafordulnunk a múltba, hogy megvizsgáljuk a szó néhány lényeges megközelítését és jelentését.

„Nemzet és nép, nemzeti és népi (...) alig vannak elfogadhatólag meghatározva” a negyvenes évek elméleteiben.²³ A nép „kissé ködbevesző bálványuk” a márciusi ifjaknak is; fogalma „tisztázatlan, megérzésszerű”.²⁴ A fogalom értelmezése azonban láthatólag meg-megújuló igénye a kornak, s e vállalkozások szempontjai éppúgy haszonnal vizsgálhatók, mint a sokféleségükből következő különböző következtetések is.

A *nép* a negyvenes évek szóhasználatában idealizált, romantikus és konkretizált, politikai értelemben egyaránt előfordul. Jelentése lehet ambivalens, de megfeleltethető a társadalmi és jogi hierarchia alsó kategóriájának is.

Ez utóbbira példa Táncsics. Lássuk az ő megközelítését: „mit értünk e szó alatt: nép?

Józanul mindnyájunkat kellene érteni, kik e hazát lakjuk [tehát az ország lakosságát; e jelentés földrajzi szempontú, mely sem itt, sem a későbbiekben nem veszi figyelembe az anyanyelvi, etnikai szempontokat!], de szokássá vált nálunk csak a jobbágyokat, vagy parasztokat népnek nevezni [a jobbágy és a paraszt lehet szinonima-pár itt, ami nem bizonyos; lehet egy ambivalens jelentés két

sok nyomában. Bp. 1976. 257. – Úgy tetszik azonban, hogy Arany már iskolai irodalomtörténetében megkezdi e korrekciót: Dugonicséról írja: „Ez volt az úgynevezett *népiesek*, vagy helyesben: *népszerűek iskolája*” (AJÖM X. Bp. 1962. 501.), Petőfivel kapcsolatban pedig párhuzamosan használja a „nemzetien népies” (uo. 515.) és a „nemzetien népszerű” (uo. 521.) megjelölést.

²⁰ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Bp. 1927. 10–11.

²¹ SZAUDER József: *A magyar irodalmi népiességről*. ViF 1958. 156.

²² SZÜCS Jenő: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge*. In: *Nemzet és történelem*. Bp. 1974. 79.

²³ HORVÁTH János: i. m. 286.

²⁴ BARTA János: *Génuszok találkozása (Petőfi és Arany barátsága)*. In: *Klasszikusok nyomában*. Bp. 1976. 144, 157.

értelmezése másrészt; kifejezheti végül egy el nem döntött választás lehetőségét is]. Noha a törvénykönyv meg az alsóbb nemességet érti gyakran e szó alatt nép [jogi szempont]. A nemes ember, kinek kutyabőre, vagyis kutyabőrűl készült nemesi oklevele van, mind azokat parasztnak nevezi, kik illy oklevélnek birtokában nincsenek; tehát ő előtte még a szabad királyi városok polgárai, sőt a városi elöljárók, tanácsbeliek is mind csak parasztok [vö. a *Tripartitumban*: plebs = nem nemesek; a magyar fordításokban: parasztok, parasztság, község, köznép, nép.²⁵]. –

Én itt a közönséges szokást követve csak a parasztokat, a falusi embereket [a kettő ismét nem azonos] értem nép alatt; és különös, hogy a városi ember, mivel kék vagy más színű posztó ruhája van, már nem akar nép lenni, csak a földmívest tartja népnek [a megkülönböztetés alapja itt a foglalkozás és a város-vidék oppozíció].²⁶

Jobbágy, paraszt, falusi ember lennének tehát a *nép* szó megfelelői Táncsics szerint; ezek között azonban nem tesz különbséget, s így bizonytalanságban hagy. Az azonosítást konvenció alapján, „a közönséges szokást követve”, végzi el, s ennek alapján – implicite – eljut „a parasztság szava isten szava” konklúziójáig. E behelyettesítés pedig, ilyen megfogalmazásban, elsősorban azért meghökkenítő, mert a metafora régióiba emeli a *nép* többjelentésű, s így homályos értelmű, idealizált fogalma helyett az egyértelműbb, a köznapi valósághoz tapadó, gyakorlatibb s egyben prózaibb *parasztság* szót.

Táncsics példája azért is fontos, mert mind saját korában, mind pedig a későbbiekben jellemző és gyakori felfogást képvisel. Petőfinél is találunk hasonló megnyilatkozásokat: „én már akkor barátja voltam a népnek, mikor azt még parasztnak hívták”²⁷; s nem sokkal ezután: „nemzetté lett a nép”.²⁸ Az azonosításokkal azonban itt is vigyáznunk kell, mert az első állításban szereplő *paraszt* – mint azt Táncsics esetében épp az imént láttuk – tágabb értelemben is szerepelhet; a másodikban viszont a *nép* szó jelentése nem feltétlenül azonos az előző esettel: itt inkább a francia olvasmányok hatása érvényesülhetett, az a felfogás, „mely szerint a *nation* a politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jutott *peuple*”.²⁹ Az egyenletrendszer két végpontjának rövidrezárása pedig ismét problematikus: a „nemzet lett a parasztságból” összegező tétele, épp a jelentésváltozatok miatt, nem is állítható fel, hacsak nem úgy, hogy „ezentúl a parasztság is része a nemzetnek”.

A nép = parasztság azonosítás a népiesség vizsgálata során kétségkívül leegyszerűsítő, sőt hamis konklúziókhoz vezet. Ezért fenntartásokkal kell fogadnunk Tóth Dezső véleményét, aki szerint a XIX. századi népiesség és a népi írók XX. századi mozgalma között az az „alapvetően, jellemzően közös” ismertető jegy, „hogy mindkét irányzat, ill. mozgalom népen parasztságot értett, hogy mindkét mozgalom, ill. irányzat a parasztságra orientálódott – politikai és irodalmi – esztétikai értelemben egyaránt”.³¹ A parasztságon kívül – mely önmagában is összetett fogalom – más, az övéhez hasonló életformájú csoportok, sőt, a társadalmi hierarchia átmeneti rétegei is helyet követelnek maguknak a

²⁵ Verbőczy István Hármaskönyve. Bp. 1894. 390.

²⁶ Nép szava isten szava. In: SZABAD György – TÓTH Ede: Szemelvények újkori magyar történeti forrásokból (1790–1849). Bp. 1969. 342.

²⁷ Szabadszállási követválasztás. PSÖM V. Bp. 1956. 96.

²⁸ Uo. 98.

²⁹ SZÜCS Jenő: i. m. 24.

³⁰ In: Vita a népi írókról. Bp. 1958. 76. Ennek az azonosításnak a híve Klaniczay Tibor is: „a nép az ilyen (ti. erős polgársággal nem rendelkező) országok nemzetté válásakor még csak a parasztságot jelenti”. A népies konzervativizmus és a „nemzeti jelleg” kérdése. In: Elvek és utak. Bp. 1965. 252. Népzene helyett Bartók is a *parasztszene* terminust alkalmazta; vö. MARÓTHY János: Az európai népdal születése. Bp. 1960. 11–12. Maróthy idézi Révai meghatározását is: „Hogy mi a »nép«, az azon múlik, hogy egy bizonyos történelmi helyzetben mely osztályok tudnak együttthaladni a közös, nagy érdekekért” (Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 302.). Maróthy maga így definiálja a népzene nép-fogalmát: „a társadalom elnyomott és kiszákmányolt dolgozó rétegeinek mindenkori összessége”; s megengedhetőnek tartja a „jobbágyparaszti népdal” terminus bevezetését is (i. m. 13, 20, 767. stb.). – Másrészt viszont Berzsenyi már 1833-ban kimondja, hogy „a népen és popularitason nem parasztot és parasztságot kell érteni” (Poétai harmonistika. In: Berzsenyi Dániel prózai művei. Kaposvár, 1941. 197.).

népiesség nép-fogalmában.³¹ Pontatlan így a *Néprajzi Lexikon* definíciója is, mely „az anyagi javakat termelőkről” szól,³² s szempontunkból találóbbr az *Értelmező kéziszótár*, mely ilyen kiegészítést tesz: „A parasztság és az övéhez hasonló életmódú és hagyományú emberek összessége.”³³ Életforma, hagyomány és közösség kétségkívül nem mellőzhető szempontjai a fogalom meghatározásának.

Az egyértelmű azonosítás egy társadalmi osztállyal vagy csoporttal, úgy látjuk, torzításokhoz vezet. S ha ilyen azonosítás alapján fordítjuk *national-paysan-ra* *nép-nemzeti* terminusunkat, a nem magyar olvasó számára végképp érthetatlenné tesszük mind a fogalmat, mind a vele kapcsolatos felfogást.

A nép fogalmának megközelítésében jelentős szerepet játszott a nemzethez való viszonyítás. „Nemzet lett a népből” – idéztük Petőfit s a kijelentése mögötti francia hagyományt. A Werbőczy értelmében vett *plebs* része tehát immár a *populusnak*, melyből eddig politikailag és jogilag ki volt rekesztve. Hasonlót állít az aktuális történelmi pillanatban Arany is: „a nép többé nem a misera plebs contribuens, hanem a kormányzó és törvényhozó hatalom. Azért a népek ismerni kell, folytonos figyelemmel kísérni kell a politikai dolgokat”.³⁴ 1847-ből való nyilatkozatában még ennek a *plebsnek*, a nem nemeseknek feleltethető meg a nép fogalma: „Egy ily epot (. . .) vérré tanulna a nép (. . .); a nemesi rend (talán) elszégyelné magát, átvénné a néptől, (. . .) s lenne a költészet (. . .) a népzöld költészete.”³⁵ Nép és nemesség tehát együtt teszik a nemzet fogalmát.

Ilyen összegezést Petőfi esetében nem találunk; az ő szemlélete sokkal polarizáltabb („Égbe a népet, pokolba az aristocratiát!”). Felfogásának eddig Martinkó András adta legszabatosabb meghatározását: „Ami (. . .) nép- és nemzet-értelmezését illeti, szinte megszólalása pillanatától kezdve nyilvánvaló, hogy nem a romantikus-feudális nép = parasztság azonosítás alapján állt. Már osztályhelyezete alapján sem állhatott azon, de nem kalandos-keserves életének társadalmi tapasztalatai alapján sem. Népköltőnek, a nép fiának tartotta magát, – pedig apja nem paraszt, hanem iparos, kereskedő, üzletember, egy feltörekvő, polgárosodó kézműves (opifex) réteg képviselője, s maga Petőfi is városi ember, értelmiségi volt. Amikor tehát népet mond, a jogtalan (vagy korlátozott jogú), szabadságra, társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai felemelkedésre vágyó plebejus rétegekre gondol. Mivel azonban ennek legnagyobb részét a *parasztság* (főleg a legalsó, nincstelen réteg) tette ki, Petőfi népfogalmának a parasztság természetesen jelentős komponense.”³⁶

A társadalmi és politikai megközelítés után lássunk egy újabb típusút, melynek szempontja lélektani, s mely a gondolkodásmód sajátosságaiból indul ki. Szilágyi Istvánról van szó, aki Aranyhoz írt levelében mondja: „*Nép, a tudósok ellenében* (mert lehet még *nemzet*, aristocratia stb. ellenében is – de most erről nem határozok) jelenti az emberi nem azon öszvegét, mely *érzékileg* és *concrete szokott* gondolkozni, teoriával nem bír, speculációval nem bibelődik, s mely ennél fogva nem bír a dolgok *igazi alapos okaival mindent*.”³⁷ Ez a keveset idézett, pszichológiai típusokat szembeállító meghatározás, melybe némi arisztokratizmus is vegyül, azért lényeges, mert a kor irodalomszemléletében ritka területen mozogva nyújt segítséget a népek mint a népköltészet hordozójának, alakítójának és mint a népies költészet közönségének jellemzéséhez. Igaz, a nép és a megrajzolt típus azonosítása csak részben állhat meg, mert a logikai ítélet nem megfordítható.

A népiesség szempontjából Aranyt a nép történeti és morális szempontú megközelítése jellemzi leginkább. Hagyomány és folytonosság eszményített felfogásáról van itt szó, mely a népben kollektív ízlés és jellem garanciáját és hordozóját látja, s mely a köznépből a népfaji specifikumok ideálját véli fölfedezni.

³¹ HORVÁTH János (i. m. 8.) „falusi és vidéki magyar középosztályról” szól; HALÁSZ Gábor „a kialakuló falusi intelligenciát” tartja „közvetítő rétegnek”. Nép és közösség. In: Válogatott írásai. Bp. 1977. 473.

³² Magyar Néprajzi Lexikon II. Bp. 1979. 187.

³³ Magyar Értelmező Kéziszótár. Bp. 1972. 999.

³⁴ 1848. VIII. 12. AJÖM XV. 222.

³⁵ 1847. II. 28. Uo. 59.

³⁶ MARTINKÓ András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Bp. 1965. 593.

³⁷ 1847. IV. 9. AJÖM XV. 83.

A Petőfihez írt híres levélre gondolunk, a „népies epos” terveire. „Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak, . . . a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők között. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, mikép szerezse a hont, melyért eldöde vére folyt. Mert bizony nem a *mai* nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csataterén folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérre sohasem fajulhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal; azért durva, nyakas, megigázhatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az *egy igaz úr* előtt szolgailag csúszkálni nem tudta, szolgává kényszerített: ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgzott idegen népe közül szolgák, s azok lőnek urakká.”³⁸ E költői felfogás egyik fő ismérve az eszményítés többszörösítése. Egyrészt a múltszemlélet idealizálásáról van szó, mely a reformkori előzményekből táplálkozó nosztalgiaiával párosul, de egyúttal a későbbi „Mit az élet megvon, megadják a holtak” víziószerű „arany álmáról” is. Ehhez járul – a krónikák hagyományát követve³⁹ – a népnek mint ideális közösségnek múltba transzponált képe, s egyúttal a folytonosság megteremtése az eszményi értékek hajdani és jelenkori felmutatása között. S mindehhez hozzátartozik még a népköltészet példájának követése is: „a nép mindig eszményíti tárgyát, mikor költ”;⁴⁰ „Mondjatok régi elbeszélést mely ki ne ragadná hallgatóját a jelenből, s oly eszményített korban ne helyezné át, midőn az emberek nagyobb tökélyvel bírtak, a világ szebb volt!”⁴¹ A nép központi szerepe az Arany epikai koncepciójában, hogy általa a költő a jelenbe is átsugározza, tanító céllal közvetítse az így felfogott hagyományt, melynek felfogója és továbbadója, közönsége és terjesztője ismét a nép lesz, immár aktuális és gyakorlati értelemben: a nemzeti költészet létrehozása érdekében. Világos után, látni fogjuk, módosul majd ez a felfogás; e korban azonban ez jellemzi legvilágosabban Arany elképzelését és szándékait.

Tanulmányosak azok a megközelítések is, amelyek a *nép* szó vizsgálata során megkísérik elkülöníteni a tágabb és szűkebb jelentéseket. Müller Godofréd pl. pályaművében a szót háromféle: „szélesebb”, „szorosabb” és „legszerosebb” értelemben magyarázza, s a nemzetet tekinti a megkülönböztetések alapjának.⁴² Az első jelentés szerint a nemzetről tágabb fogalomnak felel meg, mint „idegen anyagokkal vegyült nemzeti test”;⁴³ a második „a’ nemzet fogalmával ugyanazon terjedelmű”, a harmadik pedig része a nemzetnek. Ezek közül az első kettő szerfölött homályos;⁴⁴ a közbülső leginkább a népfajnak, a harmadik pedig a köznéppnek feleltethető meg, az utóbbi mint „a’ hatalom, kiképzés és tettekben és a’ középrendtől elmaradt nagy tömege a’ nemzetnek”. Ez utóbbi tehát politikai és műveltségi szempontból alárendelt csoport (a „tettek” szempontja igen kérdéses); az egész felosztás pedig végső soron logikai természetű. A népiesség meghatározása leginkább a középső, a „szorosabb értelmű”, népfajhoz közelítő fokozathoz kapcsolódik, mint „valamely nép’ szabad, magából kifejlő életjelenéseinek összessége”.⁴⁵ A „népköltők” számára az egész rendszerező kísérletből csupán az a közönség iskolázatlanságához alkalmazkodó nyelvi jellegű tanulság kínálkozik, hogy a mű „elintézésbeli egyszerűség, előadásbani világosság és kifejezésbeni könnyűség által, minden

³⁸ 1847. II. 28. Uo. 59.

³⁹ Vö. SZÜCS Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. In: i. m. 427–8.

⁴⁰ Anya és gyermeke. In: AJÖM XI. Bp. 1968. 32.

⁴¹ Uo. 33.

⁴² Nemzetiség és népiesség a’ költészetben, különösen a’ magyarban. A Kisfaludy-Társaság Évkönyve III. 1842. 360–1.

⁴³ Uo.

⁴⁴ A nép „szorosabb értelemben” vett meghatározása pl. így hangzik: „e’ fogalom a’ nemzet fogalmával ugyanazon terjedelmű; és csak azon különbség választja el egymástól, hogy a’ nemzet a’ nemzetiségnek, a’ nép pedig a’ népiességnek szolgálatán alapul, a’ nemzetiség alatt – ez ellentétben – a’ nemzet’ sajátos szellemét és alakját értjük, idő és térre való tekintet nélkül, népiesség alatt pedig – ugyanezen ellentétben – ugyanazt, de e’ tekintet mellett, mi azon jegyzéssel hangzik össze, mely szerint valamely, ideji elébe sietett költő nemzeti lehet ugyan, de népi nem”. Uo. 361.

⁴⁵ Uo. 362.

magasabb előkészület nélkül közönséges úton nevelt népembernek megközelíthető és felfogható” legyen.⁴⁶ A népiességnek ez az egyrészt népfaji sajátosságokra tágitott, másrészt nyelvi szempontokra szűkített felfogása azonban alkalmatlannak bizonyult irodalomtörténeti következtetések levonására (Kisfaludy Sándorban pl. szerinte „nemzetiség és népiesség egész nagyságokban fornak össze”⁴⁷), mégpedig elsősorban azért, mert a – mai értelemben vett – népköltészetről s a népnyelvről egyáltalán nem ejt szót, a nyelvi előadásmódra vonatkozó megjegyzései pedig – mint azt Szilágyinál is láttuk – sokkal inkább a népszerűsítő, mint a népies stílusra vonatkoznak.⁴⁸

A „Mit értünk nemzetiség és népiesség (Volksthümlichkeit) alatt a költészetben? (...)” pályázati kérdés megfogalmazásában a német terminus az új magyar szó egyértelmű értelmezését volt hivatva elősegíteni; Müller, mint a fentiek alapján láthatjuk, a Volksthümlichkeit archaikusabb jelentését kommentálta, azt, amelyet a Grimm-testvérek nagyszótára így foglalt össze: „das was die eigenthümlichkeit eines volkes ausmacht, es von anderen scheidet, nationlität, auch das bewusstsein, das gefühl davon”.⁴⁹ Bizonytalanságai tehát a német terminus ambivalens voltával is összefüggnek.

Népfaj és köznép megkülönböztetését a *nép* szó két jelentéseként Szontagh Gusztáv nála világosabban végzi el a pályázatot értékelő különvéleményében;⁵⁰ s ez a distinkció Erdélyinél is visszatér majd: „A nép (...) alsóbb osztályát teszi, minek? a népnek. Tehát a szó vétetik szélesebb és szorosabb értelemben.”⁵¹

A fentiek alapján látható, hogy a nép fogalmának meghatározása körül a tárgyalt évtized végeredményben bizonytalanságban maradt; a társadalmi, a politikai, a lélektani, a történeti s az erkölcsi szempontú megközelítések csak a kísérlet szintjéig jutottak el. Az egyes értelmezések csak ritkán s alig vetíthetők egymásra; összbenyomásunk mindenképpen heterogén marad. Fölvethető a kérdés: milyen esélyei voltak a kornak arra, hogy a nép, s ezzel összefüggésben a népiesség kérdéskörét elméletileg tisztázza és egységes terminológiát alakítson ki? A *nép* szempontjából, úgy tetszik, az előzmények többrétűsége éppúgy gátolta a tisztánlátást, mint a politikai aktualitás napi gyakorlata, s a szó rendkívüli összetettsége így képes maradt arra, hogy a romantikus mítosztól a forradalmi jelszótól megtartsa a nyelvi konvenció által hitelesített jelentéseit. A *népiesség* szó esetében pedig, mint az alábbiakban még látni fogjuk, fontos tényezőnek bizonyult az is, hogy épp e kor hozta létre a mozgalom legnagyobb műveit, melyek alapján a későbbiek során az irodalmi gondolkodás már adott irodalmi anyagból indulhatott ki s vonhatta el azokból tanulságait. Ami addig deduktíve sikertelen maradt, ezután már konkrétumok alapján állhatott össze rendszerré. Petőfi és Arany levelezése épp ezért is nagy jelentőségű forrásanyag, mert kettejük nélkül, úgy tetszik, nem mehetett volna végbe ez a rendszerezés. Petőfi népdalai, a *János vitéz* és a *Toldi* nélkül pedig barátságuk és levelezésük sem jöhetett volna létre.

E szövegekben – s kettejük egyéb írásaiiban is – a *nép* fogalma újabb értelemben is szerepel. „Hol van oly merész képzeletű költő, mint a nép?” – olvassuk az *Úti jegyzetekben*,⁵² s a barátságuk utáni időszakban visszhangzik rá Arany: „Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság;”⁵³ majd később: „a legtöbb *eredeti* invenció a néptől származik”.⁵⁴ A népköltészet szempontjából tett célzások a levelezés

⁴⁶ Uo. 379.

⁴⁷ Uo. 393.

⁴⁸ „Történeti áttekintésében (...) egyébként végkép zavarba ejt szándéka felől.” HORVÁTH János: i. m. 279.

⁴⁹ Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Zwölfter Band II. Abteilung. Bearbeitet von Rudolf Meisner. Verlag von S. Hirzel (Leipzig) 1951. 500.

⁵⁰ A Kisfaludy-Társaság Évkönyvei III. 1842. 55.

⁵¹ Népköltészetéről. In: Erdélyi János kisebb prózái I. Sárospatak, 1863. 6.

⁵² PSÖM V. Bp. 1956. 32.

⁵³ Zrínyi és Tasso. AJÖM X. Bp. 1962. 334.

⁵⁴ Szerkesztői megjegyzések. AJÖM XII. Bp. 1963. 318.

anyagában nem kapnak részletes kifejtést, két következtetés levonására azonban alkalmasak. Egyrészt közel állanak Grimm Erdélyitől idézett felfogásához: „ki írja a népdalokat? A nép; vagy Grimm szerint: magok magokat”,⁵⁵ tehát a népet mint kollektív alkotót képzelik el. Másrészt pedig a romantikus esztétika központi kategóriái, a képzelet és az eredetiség szempontjából emelik e kollektivitást eszményített magasságba.

A kifejtetlenség egyik oka az lehet, hogy Petőfi, aki népdalkorszakán már jó ideje túl van, mint költészetében, Aranyhoz fordulva is leginkább politikai jelentésében használja a *nép* szót, mely a versekben a népdalok idején egyáltalán nem szerepelt, hanem csak 1846–47-ben kezd megjelenni. Megjegyzendő az is, hogy a politikai népiesség igen gyakran, s épp a legfontosabb költeményekben, nem magyaros versformában nyilatkozik meg (*A XIX. század költői, A nép nevében, Föltámadott a tenger*), s ezek közül az első kettő a velük egy időben írt levelek szövegével is fontos egyezéseket mutat.⁵⁶ E párhuzamok pedig arra utalnak, hogy Petőfi 1847 elején az Hugo-ra jellemző, a népet vezető „lángoszlop”-költő felfogásában fogalmazza meg Aranyhoz írt első levelét. Újfajta népiességről van tehát itt szó, mely „célzata szerint az, nem pedig mint „előbb (vagy nem egyszersmind szükségképp) formái szerint”.⁵⁷

A több más lehetséges ok mellett (Petőfi, tudjuk, irtózik az „okos levelektől”) a legfontosabb kétségekívül az, hogy nincs terminusuk a népköltészet mai, folklór-értelmű jelentésére. *Népköltészet*en, mint az eddigi kutatás már többször utalt rá, levelezésükben ’népies műköltészet’ értendő.⁵⁸ (Megvizsgálendő lesz, mennyiben általános, s mennyiben kizárólagos a korban a szó ilyen értelmű használata.) Bár Petőfi küld népdalokat az Erdélyi publikálta gyűjteménybe,⁵⁹ s bár Arany is gyűjt „népdal-schemákat”,⁶⁰ sőt népdalokat is,⁶¹ a folklór fogalma nem, sőt a nép- és műköltészet megkülönböztetése sem mutatható ki szövegszerű adatokkal kettejük szóhasználatában, ill. ekkori felfogásában.

Fontos mozzanatra emlékezik vissza azonban később Arany, s ennek alapján némi következtetésre van módunk. „Petőfi, mikép többször hallám nyilatkozni, nagy részt od’adott volna költeményeiből, csak hogy eredeti népdalaink szebbjeinek ő lehetne a szerzője.”⁶² Tehát: az eredeti és a mű-népdalok megkülönböztetése, a fogalmi tisztázás híján is, mégiscsak megtörtént; ez egyúttal értékítéletet is magába foglalt: az eredeti népdalok szebbjeinek saját költészete, ill. annak nagy része fölé emelését, ami Petőfi esetében ritka dolog; ez az értékítélet viszont nem általánosítható: nem vonatkozik általában az eredeti népdalokra, hanem ezeken belül is értékbeli különbségeket ismer el; tehát nem konkrétumoktól független népdalkultusz megnyilatkozása. – Arany negyvenes évekből megjegyzései között, tudomásunk szerint, nem maradt fenn ilyen jellegű adat. Voinovich azonban arra figyelmeztet, hogy Arany, mint arról Szilágyinak is ír, már 1847-ben megvehette Erdélyi gyűjteményének I. és II. kötetét,

⁵⁵ ERDÉLYI János: i. h. 16.

⁵⁶ A XIX. század költői (1847 január) egyes gondolatai visszatérnek Petőfi febr. 4-én kelt, Aranyhoz írt első levelében. Vö. pl. a „Hogy, míg a nép küzd, fárad, izzad, Pihenjen ő árnyék alatt!” és a „... Mit milliók cáfolnak meg” sorokat a levél szövegével: „mint martirkodnak milliók, hogy pár ezren henyezhessenek és élvezzenek”. A Mózes-hasonlathoz kapcsolódik az ugyanaznap kelt verses levél metaforája is: „S ez az igaz költő, ki a nép ajkára Hullatja keblének mennyi manóját.” A nép nevében (1847 március) Dózsa-képe pedig márc. 31-i levelében jelenik meg ismét: „En Dózsát a magyar történet egyik legdicsebb emberének tartom.”

⁵⁷ HORVÁTH János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In: Tanulmányok. Bp. 1956. 307.

⁵⁸ Vö. pl. SZINNYEI Ferenc: Arany János tudományos munkássága. BpSz 1910. 67.; VOINOVICH Géza: Arany János életrajza I. Bp. 1929. 160.; BARTA János: Arany János. Bp. 1953. 55.; HORVÁTH János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In: Tanulmányok. Bp. 1956. 341, 349, 414.; BARTA János: A Petőfi-élmény Arany János irodalomszemléletében. ItK 1973. 516. és Arany János és a XVIII. század. In: Klasszikusok nyomában. Bp. 1976. 252.

⁵⁹ Vö. PSÖM V. Bp. 1956. 162–3. és 246–7.

⁶⁰ AJÖM XV. Bp. 1975. 77.

⁶¹ Arany János népdalgyűjteménye. Közzéteszi KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost. Bp. 1952.

⁶² A magyar népdal az irodalomban. AJÖM XI. Bp. 1968. 386.

s *A magyar népdalok* c. kísérő tanulmány szövegében több fontos részletet meg is jelölt.⁶³ Ezek közül való a Kölcsyvtől vett jelmondat: „A nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni,” s Kölcsy, mint ismeretes, „az egész magyar műköltészettel állítja szembe a népdalt, mint a nemzeti költészet primitív, hűtlenül elhagyott példáját”.⁶⁴ Hozzátehetjük e fontos adathoz, hogy Arany, akinek már egy 1845-ből való levelében szerepel egy Kölcsy-idézet,⁶⁵ ugyanebben az évben már bizonyosan ismerte a *Nemzeti hagyományok* szövegét. Ezt mutatja *Az elveszett alkotmány* első énekének következő részlete:

Lepkék búnak elő, s botorúl a lángba csapódnak;
Mintha biz' ők is *ama* nagy nemzet honszabadító
Hősei volnának, mely messzeragyogni epedvén,
Még folyvást idegen fénynél pörzsölgeti szárnyát,
S nem hiszi, hogy csillvágya utóbb éltébe kerüljön.

Az idézet kapcsolatba hozható a Kölcsy szövegében több ízben is megjelenő képpel: „Ily körülményben a magasabb poesis többé belső szikrából szép lángra nem gerjed; idegen tűznél kell annak meggerjednie, s a nemzet egészének nehezen fog világítani.”⁶⁶

Voinovich még két lényeges mondat megjelölését említi Arany példányában: „a népköltészet megkedvelését visszalépésnek csak balga fogja tekinteni”; s „a népköltés olyan a művelt írókénak, mint törzsök a virágnak”. Arany 1847 októberéből való, Szász Károlyhoz írt levelét teszi az első idézet mellé, igazolva, hogy a kettő filológiailag összefügg: „vele az irodalom korántsem hátrafelé menne” – írja Arany a népiesség alapján létrehozandó nemzeti irodalomról.⁶⁷

Erdélyi azonban mást ért *népköltészet*en, mint Arany, aki, bár a nép- és műköltészet megkülönböztetését ismerni látszik, ebben az évtizedben még 'népies műköltészet' értelemben használja a szót. Erdélyi *Népköltészet*ről című, 1842-ből való értekezésében kifejti, hogy „mai állása után a népköltészetet nemigen nagyra veszik; s alatta kevesen is értenek többet azon néhány népdalnál, melyet akkor ír a költő, mikor egy-két népies kifejezés eszébe jut, vagy éppen mikor drámát, regényt nem írhat. Ha a népdalokat szobában gondolnák, s mindaz népdal volna, mit az írók úgy keresztelnek, megnyugodnám, mivel így mégiscsak kellene apródonként növekednie a népköltészetnek, de mást mond az emberiség fejlődésének krónikája. Nevezetesen, az igazi népköltészet virágkora kivétel nélkül és rendesen megelőzi a könyvirodalmat, s azon időkre esik, mikor még nincs literatura. Ellenben a könyvtudás növekedtével minden népnél alább száll”.⁶⁸

A *Népdalok és mondák* gyűjteménye azonban csak részben felel meg ennek a meghatározásnak, mivel régi, népi és műköltőktől származó darabokat egyaránt tartalmaz. A belőle kirajzolódó népköltészet-fogalom így szerfőlött bizonytalan, annál is inkább, mert szerepeltet vegyes nyelvű szöveget, ún. „macaroni”-t is. Ez pedig (a „Meghalt feleségem Satis tarde quidem” kezdetű)⁶⁹ éppen a mai népköltészet-fogalmunktól legtávolabb álló latin sorokkal váltogatja a magyart. Mint vegyes nyelvű, „a *népdalok közt* (!) mai napig ez, tudomra legalább, egyedül áll” – hangzik Erdélyi kommentárja,⁷⁰ meglepő bizonyítékaként annak, hogy a népdal, s így a népköltészet jelentése mennyire tág az ő szóhasználatában. (Ez a diákos hagyományokhoz kapcsolódó szöveg, mely sok

⁶³ VOINOVICH Géza: i. m. 165.

⁶⁴ HORVÁTH János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig. Bp. 1927. 123.

⁶⁵ AJÖM XV. Bp. 1975. 23.

⁶⁶ Kölcsy Ferenc Minden Munkái. III. Bp. 1886. 36–7.

⁶⁷ VOINOVICH Géza: i. m. 165.

⁶⁸ Erdélyi János kisebb prózái. I. Sárospatak, 1863. 3–4.

⁶⁹ Népdalok és mondák II. Pest 1847. 254.

⁷⁰ A magyar népdalok In: Erdélyi János kisebb prózai I. Sárospatak, 1863. 51.

tekintetben emlékeztet Petőfi *Deák-pályám* c. versére, szerepel majd Arany népdalgyűjteményében is, a „Népdalok és rokon” elnevezésű, s így kevésbé körülhatárolt kategóriában.⁷¹

A *népköltészet* szó tehát a negyvenes években egyik jelentésében sem tekinthető mai *folklor* terminusunk megfelelőjének (ilyen értelemben szerepelni fog azonban Arany későbbi értekezéseiben, mintegy előkészítve Katona Lajos felfogását). Használata nem egységes és következetes, hanem inkább az egyéni felfogásoktól függ, s funkciója is eszerint változik. S épp e funkciók szempontjából kell megkülönböztetést tennünk Petőfi és Arany szóhasználatára, ill. programja között.

A 'népies műköltészet' jelentés azonossága ellenére számos eltérés figyelhető meg. Petőfi írásaiban a szó összesen kétszer fordul elő; használata kizárólagos, szinonimája nincs; Aranyánál viszont jóval gyakoribb, s a *nép költészet*, *népi költészet* szókapcsolatokkal váltakozik.

Petőfi a *Toldival* kapcsolatban írja: „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá!” Tehát a *Toldi* is része annak a költészetnek, amely egy szemléleti hierarchia csúcán helyezkedik el, s melynek egyik kritériuma, mint azt a levelet kísérő vers mutatja, a néphez szólás. Az „igazi költészet” képviselője az „igaz költő, ki a nép ajkára Hullatja keblének mennyei mannáját”, hogy enyhülést, vigasztalást, „édes álmot” nyújtson a „szegény népnek”, „nagy fáradalmi” között. A levél azonban, a verstől eltérően, gyökeresen ellentétes irányban folytatódik. „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század főadata, ezt kivívni czélja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint martirkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezenek. Égbe a népet, pokolba az arisztocrátiát!”⁷²

Az egy napon kelt levél és vers olvasata nem szintetizálható, mert ellentétes funkciókat jelöl ki a „népköltészet” számára. A levél a *Toldi* keltette elragadtatástól a forradalmi népszemléletig jut el, de nem logikai, hanem asszociatív, érzelmi és retorikai (az *uralkodni* ige többféle jelentését kiaknázó) eszközökkel;⁷³ a vers viszont végső soron a filantropiához közelít. A két szöveg közötti ellentmondás pedig megkérdőjelezni látszik azt az állítást, mely szerint „Petőfi 1847. február 4-iki levele a forradalmi népszemlélet legvilágosabb programját közli a fegyvertársul kívánt Arannyal;”⁷⁴ s teljes egészében kétségbevonja azt a konklúziót, mely úgy szól, hogy Petőfi „az Arannyal folytatott levelezésben tisztázta (...) a népiesség fogalmát”.⁷⁵ Fentebb már hivatkoztunk arra, hogy ezt az egész korszak bizonytalanul és változóan ítélte meg; s világosan kell látnunk azt is, hogy Petőfi általában nem tisztázza fogalmait, a népiességet pedig végképp nem; a szó maga – a Petőfi-szótár szerint – elő sem fordul életművében.⁷⁶

Ismeretes, hogy Arany a „népköltészet” funkcióját elsősorban a nemzeti költészet előkészítésében látja: „Nemzeti költészetet csak azontúl remélek, ha előbb népi költészet virágzott” – írja Petőfinek első levelében.⁷⁷ A Herder–Kölcsy-hagyomány jegyében ő is Homéroszra hivatkozik: „Egyébiránt nálam van nép epos: az Iliás és Odyssea. Nem egyebek ezek egyszerű – téj mazzel folyó, népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség a költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez a népi

⁷¹ Arany János népdalgyűjteménye. Közzéteszi KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost. 1952. 27.

⁷² AJÖM XV. Bp. 1975. 50.

⁷³ Ilyen értelemben szerepel a szó Petőfi 1847. VIII. 17-i levelében is: „Én a népköltészet képviselőit akartam egyesíteni; miért az Életképekben? mert annak legtöbb olvasója van, mert ahhoz szegődtek a legjobb fejek, mert annak szerkesztője egyik főtagja a fiatal Magyarországnak, hova mindazokat számítom, kik valódiilag szabadelvűek, nem-szűkkeblűek, merészek, nagyot-akarók, azon fiatal Magyarországnak, mely nem akarja a haza kopott bocsorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni.” AJÖM XV. Bp. 1975. 118. „Petőfi ilyen »népköltészet«-fogalma nem is vonható már a *népiesség* fogalma alá” – írja Sötér István; – Petőfi »népköltészet«-értelmezése messze túlhaladt a népies-nemzeti elméleten, az irodalmi népiesség elméletén és gyakorlatán.” Nemzet és haladás. Bp. 1963. 79.

⁷⁴ Uo. 78.

⁷⁵ PÁNDI Pál: Petőfi Sándor. Utószó Petőfi Sándor összes költeményeihez. Bp. 1960. 1231.

⁷⁶ Ezúton köszönöm meg J. Soltész Katalinnak és Wacha Imrének a Petőfi-szótár harmadik, még kiadatlan kötetével kapcsolatban nyújtott szíves segítségét.

⁷⁷ AJÖM XV. Bp. 1975. 53.

költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalom.⁷⁸ Egyszerűség és fenség egyeztetése, sőt azonossága jellemzi Petőfi felfogását is, aki másfél hónappal később szinte megismétli Arany Szilágyihoz írt sorait: „Milly egyszerű a pusztaság és még is milly fönséges! de lehet-e fönséges, a mi nem egyszerű?”⁷⁹ Ez a párhuzam egyértelműen utal a kettejük közötti ízlésbeli egységre.

Arany korábbi költészetének és nyilatkozatainak tanúságtétele szerint a népi nyelv, verselés és szellem szempontjainak fokozatain át jut el Petőfinak kifejtett nézeteig (Szilágyinak pl. még így ír a „népies hős költemény” tervéről: „mi lenne belőle, ha valaki, ki a *nép nyelvén költeni ért*, megkísértené?”⁸⁰ alig egy hónappal később azonban már újabb szempontot is fölvet Petőfinak: „Mit szólna Ön hozzá, ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven írt (komoly) epósra vetné fejét?”⁸¹ Ez a fokozatosság pedig, mint azt már megfigyelték, bizonyos egyezések mutat azokkal a történeti fejleményekkel, amelyeket Arany a népiesség előzményeit vizsgálva későbbi értekezéseiben föltárt.⁸²

„Megtanítanám a népet . . .”; „költői hatást gyakorolni a népre”; „emelni a népet az irodalomban”: a „népköltészet” tanító célzatának, a közönségre vonatkozó teendőknél megfogalmazásai. Ezek korlátait Arany már a negyvenes években világosan látta: „Hiába írunk mi népverset az Életképekbe, hiába adunk ki pengő forintos Toldikat stb. a népre nem hatnak”⁸³ – írja a néplap szükségességéről; s nem engedi, hogy *Toldit* felolvassák a szalontai kaszinóban: „Általában a szalontai kritikától félek. A hol *János vitézre* el mondják: »az is bolond, a ki az illet kinyomatja«, ott *Toldi* nem várhat kedvező fogadtatást. Akarám, hogy mindenütt elolvassák, csak itt ne. Itt a Pegasus sem kell, ha csak nem fontolva haladó, vagy ha politikai cikkekből nincs a nyeregtakarója.”⁸⁴

A „népköltészet” az ő felfogásában nem törekedhet kizárólagosságra; nem kívánja, hogy „minden költő *tisztán* népköltő legyen, mert ilyesmi teljesülni soha sem fogna”.⁸⁵ Tehát nemcsak a befogadás, hanem az alkotás szempontjából is korlátokat ismer el; ízlésbeli egység csak az „általános, nemzeti” költészetben jöhet létre a népiesség átmeneti fázisa után. Ennek funkcióját pedig történelmi dimenziókban határozza meg: „Illy értelemben vett nemzeti költészet előállítása lenne egyik hatalmas előmozdítója nemzeti újjá alakulásunk nagy művének.”⁸⁶

Világos után a történelmi okok mellett az a felismerése is közrejátszott szemléletének változásában, hogy a legszélesebb közönséggel kapcsolatos elvei illuzórikusak voltak. Ez a közönség csak ritkán képes a költészet esztétikai élvezetére; a költő pedig „felhagy e szerint a törekvéssel, hogy minél nagyobb sokaságnak tetsző dolgokat írjon”; jelszava többé nem „a népet tanítani”, mint korábban, hanem „a néptől tanulni s ily módon a költészetet fölfrissíteni, nemzeti alapra helyezni”.⁸⁷ Felfogásának módosulása pedig, mint látni fogjuk, terminológiáját is átalakítja majd.

A „népköltészet” szó különböző jelentései és funkciói után szemügyre kell vennünk szinonimáit, s a hozzájuk analógiásan kapcsolódó egyéb terminusokat is.

A nép- előtagú összetétel, mint láttuk, jelzős szerkezetekkel váltakozik („a nép költésze”, „népi költészet”). Arany a „népköltészet” művelő költő megnevezésekor is hasonló változatokkal él: „népköltő”, ironikusan „parasztköltő”, „a nép és költő”, „népi író”.⁸⁸ (Petőfi nem él e kifejezésekkel.) A művekre vonatkozó terminusok pedig a „népies” jelzővel egészülnek ki: „népvész”, „népies vers”; „népi költemény”, „népies költemény”; „népepos”, „népies epos” stb.⁸⁹

⁷⁸ Uo. 77.

⁷⁹ Üti levelek Kerényi Frigyeshez. PSÖM V. Bp. 1956.

⁸⁰ AJÖM XV. Bp. 1975. 42.

⁸¹ Uo. 53.

⁸² Vö. HORVÁTH János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In: Tanulmányok. Bp. 1956. 362.

⁸³ AJÖM XV. Bp. 1975. 201.

⁸⁴ Uo. 79.

⁸⁵ Uo. 146–147.

⁸⁶ Uo. 147.

⁸⁷ Millien: La Moisson. AJÖM XI. Bp. 1968. 175.

⁸⁸ Pl. AJÖM XV. 75, 124, 143, 149.

⁸⁹ Uo. 201, 165; 75, 137; 75, 352. stb.

Ezek a szinonimasorok Arany szóhasználatában – változatosságuk ellenére is – következetesen megmaradnak a „népköltészet” fentebb vázolt jelentéstartományában, s általában mai *népies* terminusoknak feleltethetők meg. A terminológia tehát végeredményben egységes egyéni szemléletre utal, bár egyik terminus sem kizárólagos.

A jelzők jelentése sem mindig az, főleg a „népies” szó esetében, amelyet Arany több értelemben is használ. Amikor pl. azt fejtegeti Petőfinek, hogy a *Nép Barátja* „adjon népies, de hű tudósításokat az országgyűlésről, a fővárosi s vidéki mozgalmakról, a csata színhelyéről”,⁹⁰ maga a szöveggörnyezet teszi világossá, hogy népiesen itt olyan nyelvet, stílust, megközelítést ért, amely „a tárgynak egyszerű, de ép természeti ész általi felfogásához” alkalmazkodik. A legszélesebb közönséghez „egyszerű, érthető nyelven” kell szólni⁹¹ – fejti ki a szerkesztőtárs Vas Gerebennek is véleményét ugyanebben az ügyben: egyértelmű tehát, hogy a „népies” itt ’közérthető’ jelent; a közérthetőség fogalma pedig némi részleges átfedést mutat a mai értelemben vett népiességgel.

A szó korabeli és Aranya is jellemző ambivalenciájára utal az a levél is, amelyben a két Toldi „népies kiadásának” tervéről beszél,⁹² s ezen nyilván ’népszerűsítő, olcsó, a néphez szóló’ kiadást ért. A „népiesség” fogalmának tisztázatlanságát épp Arany későbbi nyilatkozataival igazoltuk dolgozatunk elején; itt most láthatjuk a szó lexikai jelentésének negyvenes évekbeli bizonytalanságát is, mely éppúgy gátolta egyértelmű terminussá fejlődését, mint a probléma körüli elméleti zűrzavar.

A fentiekhez még egy jellemző példát tehetünk hozzá. „Hallotta-e ön a *Rózsa és Ibolya* meséjét? le akarom írni népiesen”⁹³ – írja Arany Szilágyinak. Hogyan lehet egy népmesét népiesen leírni, kérdezhetjük a szó mai jelentéséből kiindulva. Egyetlen választ találhatunk: a „népies” szó ez esetben csakis a versforma népiességét jelentheti; azt a magyaros verselést, amelyet Petőfi *Összes Költményei* tervezett előszavában említ, s amelyet Arany később *A magyar nemzeti vers-idomról* írt tanulmányában fog majd jellemezni.

Petőfi feltűnően ritkán él a népiesség kulcsszávaival. A népköltészet szó, mint láttuk, összesen két ízben szerepel leveleiben; a népköltő, a népies, a népiesség egyszer sem fordul elő. Mindez azt látszik igazolni, amit említett előszavában a versformával kapcsolatban ő maga írt le, s ami, úgy tetszik, általánosságban is jellemzi a népiességre vonatkozó felfogását: „A magyar mérték és rím még nincs meghatározva; ez még ezután fog, ha fog kifejlődni és meghatározatni, e szerint róla nekem nincs tudatom, de van sejtésem . . . az ösztön vezet, s a hol ők engem rím és mérték dolgában a legnagyobb hanyagsággal vádolnak, talán éppen ott járok legközelebb a tökéletes, az igazi magyar versformához.”⁹⁴

Az Aranyánál nép-, népi, népies alakok formájában megjelenő szinonimasor jelentésére ötle egy lényeges adatot idézhetünk: „N. J. népdalaiban hibázik a fődolog: a népszerű írásmód.”⁹⁵ „Népszerűn” itt feltehetőleg ’népiest’ kell értenünk; azonban ez a szó is ambivalens, hiszen a *Coriolanus* fordításában két ízben is ’a néptömegek által kedvelt, nekik tetsző’ jelentésben szerepel, az ugyancsak ambivalens angol „popular” megfelelőjeként („betanulom a kedveltető hajlongást, s iparkodni fogok (. . .) utánozni valamely népszerű férfi varázsát”⁹⁶). Egyértelmű és kizárólagos terminust tehát tőle sem ismerünk. (Vizsgálódásunk szempontjából bizonytalan adat a Szász Károlyé, aki Petőfi egy szóbeli megjegyzésére emlékezik vissza 1867-ben: eszerint „a régebbi költők, még Vörösmarty is, úgy vannak a népiessel, mint a fecske, mikor a víz színe fölött repdes, néha szinte súrolja tükrét, mintha úszni reszkednék rá s elemében volna, de rögtön újra fölnyílalja magát s magasra szárnyal.”)⁹⁷

⁹⁰ Uo. 222.

⁹¹ Uo. 215.

⁹² Uo. 224.

⁹³ Uo. 48.

⁹⁴ Előszó. PSÖM V. Bp. 1956. 38.

⁹⁵ Pesti Divatlap, 1844. 11. sz. PSÖM VII. Bp. 1964. 505.

⁹⁶ Coriolanus. PSÖM IV. Bp. 1952. 282.

⁹⁷ VOINOVICH Géza: i. m. 162.

A „népies” – „népszerű” interferencia egyik oka minden bizonnyal az idegen nyelvű megfelelések ambivalenciájában keresendő. Az angol „popular”-t idéztük az imént; Szilágyi a „popularis”-ra hivatkozik: „Aki a néphez leereszkedik: az popularis” – írja;⁹⁸ ő viszont, mint korábban láttuk, „népies”-en népszerűsítőt ért, s ennek ellentétére is van szava: a didaxis és az esztétikai szabályok figyelembevétele által szerinte „a mű szükségkép népietlen lesz”.⁹⁹

Arany viszont – az említett „népies kiadás” kifejezés ellenére – két esetben is egyazon mondaton belül megkülönböztetett értelemben használja a két szót. A „népies hős költemény”-ről írja: „ha sikerülne, abból népszerű epos válnék”;¹⁰⁰ a néplapról pedig: „különbben sem annyira kezdeményező a politikában, mint a már ismeretes eszmék népszerű magyarázója, mire mind a nép értelemkörének ismerete, mind népies nyelvem elegendő képességet hagy sejtennem magamban”.¹⁰¹ E két idézet annak a disztinkciónak a gyakorlatban már ekkor érvényesülő példája, amelyet a népiességről és a népszerűségről néhány évvel később tudatosan fog kifejezni.

Petőfi és Arany levelezésének terminológiáját szempontunkból áttekintve első teendőnk az összehasonlítás lesz: annak vizsgálata, hogy a negyvenes évek szóhasználatában mennyire jellemző, vagy mennyire egyedi a tőlük idézett példák sora.

Népköltő, népköltészet és népköltemény, mint nép-előtagú szóösszetételeink zöme, német mintára vezethető vissza. A *Volksdichter* és a *Volksdichtung* jelentése azonban – a Grimm-testvérek nagyszótára szerint – korántsem egyértelmű. Az első egyrészt „einer der dem ganzen volke wichtige und verständliche gegenstände zu seinen dichtungen wählt, und in einer dem volke verständlichen sprache schreibt”. A meghatározás azonban a *Volk* jelentése szerint módosulhat több értelemben is: „jenachdem volk in umfassendster bedeutung gebraucht oder von der groszen menge verstanden, und jenachdem diese als die weniger gebildete masse oder als der eigentlich poetische teil der nation angesehen wird”. E megkülönböztetés tehát legalább háromféle értelmezést enged meg, a *nép* szó legszélesebb, műveltségi szinthez kötött (tehát az iskolázatlan köznépek megfelelő), ill. a – homályosabban megfogalmazott – költői adottságoktól függő jelentése szerint. S mindehhez járul még egy negyedik lehetőség is; míg a fenti esetekben a nép mint *közönség* szerepelt, az utolsóban maga a *szerző* tartozik a néphez: „auch kann in dem worte liegen, dasz der dichter den unteren schichten angehört und ohne höhere bildung ist”.¹⁰²

Nem sokkal egyértelműbb a *Volksdichtung* meghatározása sem, amelynek jelentésköre szűkebb ugyan a szótár szerint, de hasonlóképpen bizonytalan; erre vall az is, hogy csak többesszámú alakoknál látunk megfelelést a *Volksdichter* első jelentéseivel: „der plur. im sinne von fürs volk bestimmter dichtung”. Átmeneti állapotra utal a jelentésváltozás fő tendenciája is: „das wort immer mehr eingeschränkt auf die im ungelehrten volk lebende, nicht individualistische dichtung”.¹⁰³

A *Volksdichter* szócikke tehát közönség és szerző szempontjából csoportosít, s így a – többféle-képpen is felfogható – néphez szóló műköltő, vagy a néphez tartozó költő lehetőségét egyaránt megengedi. A *Volksdichtung* jelentései is értelmezhetők e kettősség jegyében: az első esetben a nép ismét közönségként, a másodikban viszont – egyértelműbben, mint műveletlen köznép – e költészet hordozójaként jelenik meg; az első inkább a műköltészetre, a második pedig a nép- és a népies műköltészetre egyaránt vonatkoztatható.

Mindebből két fontos tanulság következik hazai anyagunk elemzéséhez. Először: a két- vagy többértelműség nem hazai keletű, hanem „importált” jelenség, s nemcsak a korabeli terminológiában, hanem a szótári jelentésekben is megnyilatkozik; másodsor: a jelentéstani bizonytalanságok egyér-

⁹⁸ AJÖM XV. 82.

⁹⁹ Uo. 81.

¹⁰⁰ Uo. 42.

¹⁰¹ Uo. 202.

¹⁰² Jacob GRIMM und Wilhelm GRIMM: i. m. 477.

¹⁰³ Uo.

telmű kifejeződései a szemléleti problémának, nép- és műköltészet viszonylagos egymásbamósódásának, megkülönböztetésük hiányának vagy következetlenségének.

Lássuk ezek után a negyvenes évek itthoni anyagának főbb példáit, ill. a szóhajóhető jelentéstani változatokat.

A *népköltő* esetében párhuzamosan él a 'népies műköltő', az 'eredeti népköltemény szerzője' és a kettőt egyaránt megengedő jelentés; mindhárom megfeleltethető a *Volksdichter* felsorolt értelmezéseinek. A Nyelvtudományi Intézet „Nagyszótárának”¹⁰⁴ első adatai 1842-ből valók: „az ő kor' regényes hősei, kiket a' népköltők például a' gyávább utókornak festenek”¹⁰⁵ szövegrészben inkább műköltőre gondolhatunk; egy Finnország „népköltészetét” ismertető cikk *népköltész* szava „a' pogány őskor óta mostani időnkig” tartó teljes időtartamra vonatkozik s egyaránt jelöli a régi és a még élő, a néphez tartozó költőket, közöttük azt is, aki „az eke mellett költött, gondolatait aztán honn fölírta”.¹⁰⁶ A szó gyakran használatos Petőfi és Tompa jellemzésére;¹⁰⁷ jelentését a „12” aláírású bíráló – feltehetőleg Erdélyi – a nyelv és a közönség szempontjából határozza meg. Petőfi „legtöbnyire úgy ír, hogy a sajátos világú és eszmemenetelű, magasabb műveltséget nélkülöző nép is megérthesse, szerethesse”.¹⁰⁸ Ugyanő Greguss műdalokat is tartalmazó népdalfordításait bírálva írja: „a német fordító azon kitételekkel fog élni”, melyeket „a magyar népköltő használandó”.¹⁰⁹ Szóhasználatában tehát nép- és műköltészet szempontja egyaránt érvényesülhet.

A *Szépirodalmi Szemle* egyik névtelen kritikusa a *Toldival* kapcsolatban definiálja a „népköltő” lényegét, mely szerinte a „népiesség” fogalmával jellemezhető, „s mely nem csak a kifejezésmódban, nem csak a nyelvezet és a verssel bánásban – ezek külsőségek – hanem, és leginkább, a felfogás naivságában áll, e látszó öntudathiányban, mely azon kor népköltőinél találtatik csak, midőn a tudomány s művészet a természet közvetlenségére olvasztólag még nem hatott”.¹¹⁰ „Népköltő” eszerint a régiség költője éppúgy lehet, mint az, „ki nem míveltségre, hanem egyedi felsőbb adományokra nézve áll népe fölött”.

A „népköltő” és az épp hogy csak felbukkanó és hamar eltűnő „népköltész” mellett a *Honderű* kritikusa bevezeti a pejoratív változatot is: „néhány *népköltőről* el lehetne nálunk mondani, hogy *pörköltő*”.¹¹¹ (Ez az idézet lehet Arany ironikus „parasztköltő” szavának előzménye.)

Az ambivalencia Világos után is jól ideig fennmarad: Jókai Petőfiről, mint „a halhatatlan népköltő”-ről,¹¹² Gyulai „divatos népköltőink”-ről ír;¹¹³ Kazinczy Gábor és Toldy viszont a terminológia tisztázódását segítik elő: „szűnnének meg a népies költőnek, ki mindig műköltő (...) jogait a népköltőre szállítani le”.¹¹⁴ A fogalmak egyértelműbb megkülönböztetése azonban Gyulai számára elfogadhatatlan értékítéssel párosul, mert a „népies költő” épebb, kerekébb kompozíciójával igazságtalanul állítja szembe a „népköltő” igénytelenebbnek és tökéletlenebbnek tartott alkotását.¹¹⁵

¹⁰⁴ Köszönöm Vértés Editnek a „Nagyszótár” idevonatkozó cédulaanyagának átnézésakor nyújtott szíves segítségét.

¹⁰⁵ REMELLAY Gusztáv: Zsojcz. Athenaeum 1842. I. 232.

¹⁰⁶ (Névtelen:) Finnország' népköltészete. Regélő Pesti Divatlap 1842. 184.

¹⁰⁷ Így pl.: „a népköltői névre oly igen érdemes Petőfi” (Pesti Hírlap 1847. 849. sz. 184. Idézi ENDRŐDI Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban. Bp. 1911. 260–1.); „Tompá Mihály, ismeretes derék népköltőnk” (Szépirod. Sz. 1847. I. 93.).

¹⁰⁸ Irodalmi Őr 1846. 13. sz. Idézi ENDRŐDI Sándor: i. m. 176. A bíráló kiletére vonatkozólag I. T. ERDÉLYI Ilona: *Ki volt a „12”-es bíráló?* It 1972. 367–382.

¹⁰⁹ Szépirod. Sz. 1847. I. 406.

¹¹⁰ Szépirod. Sz. 1847. II. 22. A cikk meghatározásai Salamon Ferenc némi félreértésekkel vonja majd kétségbe (Arany János és a népiesség. In: Irodalmi tanulmányok I. Bp. 1889. 30.).

¹¹¹ Honderű 1847. II. 15.

¹¹² JÓKAI Mór: A magyar nép adomái. Pest, 1856. 48.

¹¹³ Pünkösdi napja. In: Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. Bp. 1927. 24.

¹¹⁴ Előszó Gaál György magyar népmesegyűjteményéhez. Pest, 1860. VII.

¹¹⁵ Két ó-székely ballada. In: i. m. 94–97.

A legújabb időkben arra is van példa, hogy a szókincsünkben azóta kiveszett „népköltő” történeti értelmezésekor – a fenti adatoknak ellentmondva – pejoratív jelentésárnyalatot tulajdonítanak neki: Petőfit eszerint „a korabeli reakciós kritikusok gúnyosan *népköltőnek* nevezték el”;¹¹⁶ pedig „mégsem volt népköltő a szó eredeti értelme szerint, bár elfogult vagy tájékozatlan kritikusai gyakran nevezték így”.¹¹⁷ Példáink egyike sem utalt ilyen jelentésre, sőt, szinte valamennyi „műköltő” jelentésű adat inkább magasztalónak mondható. Erdélyi, Arany, Jókai s a *Szépirodalmi Szemle* bírálója esetében pedig a kritikusokra vonatkozó idézett jelzők nyilván ellentmondanak szerzőik szándékának is.

Mint a *népköltő*, a *népköltészet* és a *népköltemény* korabeli jelentései is megfeleltethetők a nép-, ill. a műköltészet később világosabban elkülönülő fogalmainak, tehát egyik sem volt egyértelmű terminus.

A *népköltészet* az első adatokban nem jelölheti a népies műköltészetet, mert a régiségre is vonatkozik: „a’ múlt század végével angol ’s német tudósok a’ népköltészetet felfedezték”¹¹⁸ (1840); „A’ pogány őskor óta mostani időnkig a’ finnek olly sajátos és eredeti bélyegű népköltészetet bírtak, melly valóban közfigyelmet érdemel” (1842).¹¹⁹ (Erdélyi szintén 1842-ből való, *Népköltészetéről* című értekezéséről fentebb már szóltunk; eszerint „az igazi népköltészet” virágkora az irodalom előtti idősakra esik, tehát lényegi jellemzői közé tartozik a régiség és a szóbeliség.¹²⁰ Mind e példákban a „népköltészet” népi eredetű, ill. a nép ajkán élő költészetet jelenthet. Nem így, hanem műköltői értelemben válik ki Petőfi „a’ népköltészet” terén”, ami itt „népies költemények és népdalok”¹²¹ együttesét jelenti. Vahot Imre pedig a *János vitézről* írja, hogy benne „nemzetiségünk legtisztább forrása, a népi elem, s az annyira sajátos és eredeti népköltészet a műveltebb költői szellem által némileg nemesítve tűnik fel”¹²²; ő tehát nép- és műköltészet szintéziséről beszél. Erdélyi a *Népdalok és mondák* előszavában a korábbi gyűjtemények egyikét „nem csak általános költészeti, hanem valóságos népköltészeti tekintetből is” fontosnak tartja, mégpedig azért, mert a „tisztán népdal” anyagában is gazdag.¹²³ A fogalmi megkülönböztetés világosságát azonban a kötet válogatásának tisztázatlan szempontjai meglehetősen kérdésessé teszik, éppúgy, mint a szöveggözlés ismert problémái. Ezekre – egyebek között – magyarázatot találunk Erdélyi Tompa-bírálatában is: a kritikus itt a hanyagabb rímelést „népköltészeti hibának” minősíti,¹²⁴ s ezáltal – közvetve – az egyéni értékítélet szempontjából is indokolni látszik a különböző gyűjtőktől származó anyagok összeolvasztását.

Világos után, mint Arany terminológiájának átrendeződésében is megfigyelhetjük majd, a szó jelentése a maihoz kezd közeledni; a negyvenes években azonban – mint a *Volksdichtung* – éppúgy vonatkozhat a népies műköltészetre, mint a bizonytalanul megítélt eredeti népköltészetre.

Ugyanez áll a *népkölteményre* is, mely egyaránt jelölhet népies és a néptől származó, ill. szájhagyomány által terjedő szövegeket, azonban gyakoribb és jellemzőbb az első jelentés, mint a második. Leginkább Vörösmarty, Czuczor,¹²⁵ Petőfi¹²⁶ és Arany¹²⁷ szerepelnek „népköltemények” szerzőiként; gyűjteményében viszont Erdélyi is „népkölteményeket” ad közre,¹²⁸ a már említett felfogás szerint.

¹¹⁶ RÉVAI József: Petőfi Sándor. Szab. N. 1948. I. 1.

¹¹⁷ KISS József: *A népiesség szerepe Petőfi költészetében*. ItK 1971. 490.

¹¹⁸ Emlény. Pest, 1840. 224.

¹¹⁹ Finnország’ népköltészete. Regélő Pesti Divatlap 1842. 184.

¹²⁰ Népköltészetéről. In: Erdélyi János kisebb prózái I. Sárospatak, 1863. 4.

¹²¹ Honderű 1844. II. 25. sz. Idézi: ENDRŐDI Sándor: i. m. 36.

¹²² Előbeszéd. Pesti Divatlap 1845. 18. sz. Idézi: ENDRŐDI: i. m. 58.

¹²³ Előszó a Népdalok és mondák I. kötetéhez. Pest 1846. V.

¹²⁴ Szépirod. Sz. 1847. I. 59.

¹²⁵ Athenaeum 1843. I. 107.

¹²⁶ Honderű 1846. II. 17. sz.; Jelenkor 1847. 93. sz. Vö. ENDRŐDI: i. m. 204, 366.

¹²⁷ Életképek 1847. II. 20.

¹²⁸ ERDÉLYI János: i. m. V.

Ha Petőfi és Arany levelezésének idevágó anyagát a bemutatott példákkal szembesítjük, néhány lényeges különbséget állapíthatunk meg. Az a Petőfi, akit korábban a leggyakrabban neveznek népköltőnek, egyszer sem él e szóval, éppúgy, mint a „népköltemény”-nyel sem. A „népköltészet” esetében viszont – kortársaitól eltérő módon – nem a nyelvi és poétikai, hanem a tematikus és politikai jellemző jegyeket helyezi előtérbe, mégpedig úgy, hogy egyértelműen műköltészetet ért rajta.

Arany leveleiben két olyan szót is találunk („parasztköltő”, „népvers”), amely egyéni és alkalmi változatként egészíti ki a korszak anyagát. A „népköltő”, „népköltészet” és „népköltemény” ebben az évtizedben számára is a műköltészet jelentésszférájában marad, s mentes a korra általánosságban jellemző többértelműségtől. S ha Petőfi esetében a terminusok feltűnő hiánya, ill. ritkasága volt a szövegek egyik tanúságtétele, Aranynál a szóhasználat viszonylagos következetességét kell észrevennünk.

Népszerű és *népies* szavaink idegen mintái a *popularis* és a *volkstümlich*. Az első 1750-ben még 'népi, néphez való, köz, alávaló' jelentésekkel fordítják;¹²⁹ 1835-ben viszont Kunoss szótára szerint már 'népies'-t és 'népszerű'-t egyaránt jelent.¹³⁰ A két magyar szó itt tehát szinonima, éppúgy, mint a *popularitás*-nak megfelelő *népesség* és *népszerűség*, ill. a *popularizál* esetében a *népieszt* és *népszerűsít*.¹³¹ Vörösmarty és Toldy magyar–német Zsebszótárának első része, mely Gáldi László szerint „a XIX. század első felének legjobb szótára”,¹³² „1838-ban csak a *népszerűség* szót értelmezte; *népies* alatt – meglepő módon – csupán utalást találunk a *népszerű* címszóra”.¹³³

A Kisfaludy-Társaság 1841-ben meghirdetett pályázati kérdésében, mint már fentebb láttuk, a *népesség* szót a *Volgstümlichkeit* volt hivatva egyértelműbbé tenni; 1844-ben azonban, a *Magyar újdonszavak* tárában Kiss Mihály a *volkstümlich*-nek a *népszerűt* felelteti meg.¹³⁴ S mivel a német szó ambivalens¹³⁵ az lesz a magyar szinonima-pár is: egyaránt jelölheti a népre mint népfajra (Müller Godofréd ilyen értelmezést javasolt) s mint köznépre jellemző tulajdonságokat.

A jelentéstani zavar tehát meglehetősen nagy, s meghatározza a két szó egységesnek egyáltalán nem mondható használatát. A kettő közötti különbségtevés fontosságára többen felhívják ugyan a figyelmet, ez azonban csak kevésbé befolyásolja a negyvenes évek gyakorlatát. Toldy már 1842-ben megállapítja, hogy a Társaságban beküldött pályázatok egyike összekeveri a népiest és a népszerűt, fogalmi distinkciót azonban nem javasol.¹³⁶ Ennél tovább jut a *Szépirodalmi Szemle* egyik ismeretlen bírálója, aki szerint a népiességet „a népszerűségtől élesen meg kell különböztetni”, a különbség lényege pedig a szemléletben keresendő.¹³⁷ Arany pedig az ötvenes években a két szót terminusként alkalmazza majd, s irodalomtörténeti korszakok összefoglaló jellemzésére él velük: Dugonicsék így népszerűek, s nem, mint Toldy irodalomtörténetében, népiesek lesznek felfogásában; az utóbbin pedig Petőfi korának „írányköltészetét” érti.¹³⁸

¹²⁹ WAGNER Ferenc: *Universae Phraseologiae latinae Corpus*. Editio Tyrnaviensis prima. Az 1718-ból való mű 1750. évi kiadása 960.

¹³⁰ KUNOSS Endre: *Gyalulat*. Pest, 1834. 79.

¹³¹ Uo.

¹³² GÁLDI László: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban* Bp. 1957. 474.

¹³³ Uo. 488.

¹³⁴ KISS Mihály: *Magyar újdonszavak tára* 1844. 73.

¹³⁵ A Grimm-teszték szótára szerint: „sinn des für die gesamtheit eines volkes charakteristischen und gegen andere absondernden zurücktritt”; „gewöhnlich mit einschränkung des ersten bestandtheils auf den social unteren theil des volkes, insofern er träger der charakteristischen überlieferungen in sitte und brauch und glauben, kernhaft und unbefangen in empfindung und phantasiebetätigung ist; doch hat sich die werthung vermindert, so dass nur art, auffassung, wohlgefallen der groszen masse gemeint ist, das wort kann den sinn von *populär* annehmen, so schon bei Herder”. I. m. 499.

¹³⁶ A Kisf. T. É. III. 1842. 54.

¹³⁷ *Szépirod.* Sz. 1847. II. 22.

¹³⁸ Népiességünk a költészetben. *AJÖM* XI. Bp. 1968. 380.

Nemcsak a szótárak, hanem a korabeli kritikák is szolgáltatnak adatokat a két szó szinonima-szerű használatára. Így pl. Szeberényi Lajos Petőfiről írt cikkének első részében még a „nemzetiesség” és „népiesség” fontosságáról ír, a három nappal később megjelent folytatásban viszont már így fogalmaz: „Hogy Petőfi Sándor úr költeményei által a *népzetiség* kívánatainak meglehetősen, kielégítőleg, és a *népszerűségnek* (kiemelések tőlem) is némileg megfelelt, ezt az előbbieken, megróva a megrovandókat, már megemlítettük.”¹³⁹ S még Erdélyi 1847-ből való, a *Szépirodalmi Szemlében* megjelent cikkében is továbbélte a kettősség: „A *népszerűség* (kiemelés tőlem) eszméje tetszett (...); mindamellett hidegen hagyók az egész tárgyat, s egyetlen értekezésben, a *Népdaolok és Mondák* II. kötetében mindaz, mit fölőle bírnak” – írja, s nem sokkal ezután már ilyen kérdést intéz olvasóihoz: „De hogy érjük ezt el, mikor nem bírjuk soha is méltó elmélkedés tárgyává tenni a feladatot; hogy jőnénk tisztába a *népiesség* (kiemelés tőlem) eszméjével” stb.¹⁴⁰ A korabeli szókincs és terminológia bizonytalanságára fölöttébb jellemző, hogy Erdélyi, a népiesség teoretikusa a korszak egyetlen kritikai folyóiratában is ilyen következetlenül él a műszavakkal.

Greguss esztétikai kézikönyvében viszont nem a *népszerű* és a *népies*, hanem a *népszerű* és a *népi* szerepel azonos jelentéssel: „Minden nemzet költészete először *népi*: sok nemzet túl sem megy ezen *népi*, ezen közérzetes időszakon, s ennél fogva későbbben kifejlett *nemzeti* költészete is mindig *népszerű* marad, mint p. o. a görögöké; sok nemzetben még *nemzetivé* sem lesz a költészet, s annyival inkább állapodik meg a *népiség* fokán.”¹⁴¹

Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy a *népszerű* szó a 'közérthető' és a 'közkedvelt' mellett jó ideig magába foglalja a 'népi' és a 'népies' jelentést is. Korabeli értelmezéseire több adat is fennmaradt: ilyen Döbrentei 1842-ből való Berzsenyi-kiadása, amelyben az eredeti szöveg *popularizálni* és *popularitas* szavainak helyén önkényesen, de számunkra tanulságos módon áll a *népszerűsíteni* és a *népszerűség*. Az eredeti változat így hangzott: „legfőbb feladás a poétának a poézist úgy popularizálni, hogy egyszerűs mind a mívelt izletnek is eleget tégyen (...); a népen és popularitason nem parasztot és parasztságot kell érteni; hanem azon népet, mely a poésisnak elfogadására el van készítve, és azon szép természetes együgyűséget, mely a régiek' jobb költészeteit bélyegzi. Az ily popularis poésis egyiránt szól mind a míveltebb mind együgyűbb néphez”.¹⁴² Idézetünk tehát a kiadó szóhasználatát jellemzi, amelyhez közel áll Eötvös meghatározása: „népszerűek a szó legszorosabb értelmében, a művelt és műveletlenre egyszerűen hatók”.¹⁴³ Népszerűség és egyszerűség fogalomtársításához adalék Erdélyi *Dalforrás* című versének két variánsa is: az *Árvízkönyv*-beli (1839) szöveg „S zeng népszerűn a dal” sorának helyén az 1844-ben megjelent kötetben „S zeng egyszerűn a dal” szerepel.¹⁴⁴ Ilyen módon értelmezhetjük Szemere Pál egyik mondatát is: „mit a kis leány népszerűleg ('egyszerűen'), és mégis nemes és ünnepi hangon panaszlott el...”¹⁴⁵

Különösen nehéz a szó jelentésének pontosabb körülhatárolása akkor, amikor nyelvre vagy költészetre vonatkozik, hiszen ilyenkor elvben valamennyi szóbabajhető értelemben szerepelhet. A szöveggörnyezet azonban olykor segítségünkre van. Az *Athenaeum* egyik 1843-ból való cikke pl. egy „köznépünk számára” készített „természettani” kézikönyvről írja, hogy „E' munka nyelve nem népszerű, sőt nem világos,”¹⁴⁶ s itt csak a közérthetőségre gondolhatunk. Petőfi kifejezéseinek vagy költeményeinek népszerűségéről, sőt „túlzott népszerűségéről” olvasva azonban már egyaránt fölme-

¹³⁹ Hírnök 1845. II. 25., ill. 28. Vö. ENDRŐDI: i. m. 50, 54.

¹⁴⁰ A három divatlapról. Szépirod. Sz. 1847.

¹⁴¹ GREGUSS Ágost: A szépirodalom alapvonalai. Pest 1849. 100.

¹⁴² Berzsenyi Dániel összes művei. Budán, 1842. II. 316. és Berzsenyi Dániel prózai munkái. Kaposvár, 1941. 197–8.

¹⁴³ EÖTVÖS József: Hugo Victor mint drámai költő. In: Tanulmányok. Bp. 1902. 229.

¹⁴⁴ Budapesti Árvízkönyv 1. Pest, 1839. 172. és Erdélyi János' költeményei. Budán, 1844. 36.

¹⁴⁵ Napló 1840. In: Szemere Pál Munkái II. Bp. 1890. 19. (Vörösmarty: A kis leány baja c. verséről.)

¹⁴⁶ Athenaeum 1843. II. 6.

rülhet a 'közérthetőség', a 'népiesség', a 'prózaiság'; s Szeberényi ugyanazon a lapon még „a népszerűség vadászásával” is megvádolja őt, tehát mindehhez még a 'közkedveltség' fogalma is társul.¹⁴⁷

Erdélyi szóhasználata lényegesen világosabb: szerinte Petőfi „tollából népszerű életnézet (...) ömlik”.¹⁴⁸ itt a jelentés csak 'a népre jellemző' lehet. 'Népies' értendő viszont abban a programszerű nyilatkozatában, amelyben a következőket fejtegeti: „tudományos szempontból is érdekessé tesszük a népet az által, ha érdekeit, melyek mindenütt és mind örökké a maga által teremtetett költészetben tükröződnek legtisztábban, az irodalomban is átvisszük, az az népszerű irodalmat alapítunk”;¹⁴⁹ s még 1851-ből való visszatekintésében is ugyanilyen értelemben szerepel a szó, immár összefoglaló érvényű terminusként: „Népszerűvé lenni minden áron oly követelés volt, mely tanná emelteték.”¹⁵⁰

Mindezt Petőfi és Arany levelezéséhez viszonyítva ismét több különbségre figyelhetünk föl. A *népszerűség* Petőfi nyelvében, mint láttuk, csak két jelentésben szerepel: mint 'közkedvelt' és mint 'népies'; a 'közérthető'-re nincs adat. A kettő nem keveredik, így ambivalencia nem jön létre; s a 'népies' fogalmát sem jelöli más szó, tehát szinonimákról sem beszélhetünk. Arany viszont a negyvenes években egyáltalán nem használja a *népszerűt* 'népies' értelemben, szóhasználata így nemcsak a Petőfiétől, hanem az Erdélyiétől is jelentősen eltér, pedig az utóbbira több ízben is hivatkozik. E tény nem szalantai elszigeteltségével magyarázható, hiszen rendszeresen tájékozódik a korabeli sajtó anyagában; mögötte inkább a nyelvérzék vagy a nyelvi tudat függetlenebb működését gyaníthatjuk.

Összehasonlításaink végére érve a *népies* szó vizsgálata vár még ránk, s ehhez a szinonimák kérdéséhez kell visszanyúlnunk. A *népszerű*, mint láttuk, magába foglalta a 'népies' fogalmát is; a *népies* ellenben nem minden esetben léphetett helyére: az implikáció nem kölcsönös, a szinonima-pár nem megfordítható. A *népies* ugyanis egyik általunk ismert esetben sem szerepel 'közkedvelt' értelemben; mindkettő jelenthet azonban 'közérthetőt' és 'népiest'; s a *népiesnek* akad még néhány alkalmi, a *népszerűre* nem jellemző jelentése is.

Megjegyzendő még, hogy – teljesnek korántsem, de reprezentatívnak talán mégis tekinthető – adatgyűjtésünk szerint a *népies* szót a negyvenes években jóval ritkábban használták 'népies' értelemben, mint a *népszerűt*: Arany mellett Vahot Imre és Tompa élnék leggyakrabban vele. Mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy Salamon Ferenc tévesen hitte azt, hogy „a *népies* szót (...) a *Szépirodalmi Szemle* körül csoportosult ítéseknek (...) köszönjük”.¹⁵¹ A korabeli szinonimák későbbi jelentésmegoszlása pedig, úgy tetszik, azzal is összefügg, hogy az ekkor még néha tettenérhető hagyományos összetapadása a tudomány és a szépirodalom fogalmának – a „litteratura” megnevezés alatt – az évtized folyamán végérvényesen megszűnik. Ebből következik, hogy a *népszerű* és a *népszerűítő* a tudomány, a *népies* pedig a szépirodalom területén nyer majd kizárólagos használati jogot.

A János vitézben Petőfi „annyira eltalálá a népies nyelvet, s mese-előadási modort, hogy azt mind a művelt közönség, mint (!) a köznép nagy gyönyörrel fogja olvashatni”.¹⁵² A *Pesti Divatlap* e sorai szinte Eötvös idézett meghatározását látszanak megismételni: „népszerűek (...) a művelt és műveletlenekre egyezően hatók”. Nyelv és közönség együtt határozzák meg eszerint a népiesség mibenlétét, melynek fogalma itt a befogadás szempontjából nagy mértékben a közérthetőségre szűkül le. Nádaskay 1844-ben Petőfit jellemezve különbséget tesz a „népies költemények” és a „népdalok”

¹⁴⁷ Hírnök 1845. febr. 25. Vö. ENDRŐDI: i. m. 147.

¹⁴⁸ Petőfi Sándor újabb költeményei. Irodalmi Őr 1846. III. 14. Vö. ENDRŐDI: i. m. 176.

¹⁴⁹ Népdalok és mondák II. Pest, 1847. VI.

¹⁵⁰ Népköltészetünk a külföldön. In: Erdélyi János kisebb prózái I. Sárospatak, 1863. 141. – Ugyanazon a lapon szerepel a következő mondat: „A legközelebbi múlt (1841–1850) magyar költészeti évtizedet előlegesen népi jelleműnek fogja ismérni az irodalmi történetíró mulhatatlanul.” Ez is egyértelművé teszi a „népszerű” szó fenti használatát.

¹⁵¹ Arany János és a népiesség. In: Irodalmi tanulmányok I. Bp. 1889. 15.

¹⁵² Pesti Divatlap 1844. XII. 8. Vö. ENDRŐDI: i. m. 31.

között, fogalmi tisztázást azonban nem javasol.¹⁵³ Szeberényinél, mint láttuk, szinonima a *népszerűség* és a *népiesség*, s ő az utóbbiról szólva így definiál: „Lebecsátkozni a nép fölfogási tehetségéhez, vele érezni, vele örülni, vele búsulni és mindezt oly híven tenni, hogy mind azt a nép is magáénak, sajátjának ismerje, nem oly dolog, mellyet mindenki megtehet.”¹⁵⁴ A népiesség lényege eszerint a közönséghez való alkalmazkodás, a vele való szolidaritás, s ennek számára autentikus kifejezése lenne. Vahot, aki „a romlatlan, erőteljes magyar népies elem megkedveltetését” tartja lapja egyik fő céljának, ilyen megfontolásból kér Aranytól „egy-egy talpraesett népies költeményt”;¹⁵⁵ esetében a szó, úgy látszik, a népfaji jellemző jegyekhez, a „sajátos eredeti magyarság” tisztázatlanul hagyott specifikumaihoz társul. Vörösmarty viszont, aki, mint láttuk, a magyar–német szótárban a *népszerűség* szinonimájaként tüntette föl, még 1848-ban is teljesen egyedi módon használja: a zsidóságról írja, hogy „népiesség és valódi munkásság által e honban meggyökeresedett”;¹⁵⁶ s talán a néphez, az életformához, a körülményekhez való alkalmazkodást érti rajta.

Szeverin szerint Tompa „egészen hatalmában van a tősgyökeres népies nyelvnek; de azért előadása nem mindenütt népszerű, tisztán átlátszó”;¹⁵⁷ itt, úgy tetszik, a népnyelv és a közérthetőség szempontjából foghatjuk föl a *népies* és a *népszerű* megkülönböztetését. Fontosabbnak látszik azonban magának Tompának a nyilatkozata, amely a korban ritka tisztánlátásra enged következtetni, s amely sok tekintetben előlegezi a Világos utáni korszak tisztább tudatosságra valló állásfoglalásait. Ezt írja Arany: „engem igazság szerint csak félig lehet népköltőnek mondani, átnézem például (!) a mit özszeves írtam, sokkal több benne mind nyelvre mind eszmére tekintve a *nemnépies* (!) mint a *népies*; és látom, hogy ez jövőre is így marad, mert belőlem azon melancholikus gondolatok, mellyek sokszor elfoglalják lelkemet ezután is ilyen nem-nepiesen (!) fognak kiömölni.”¹⁵⁸ Tompa eszerint önmaga szempontjából korlátozottan látja a népiesség lehetőségeit; más korlátokra az ötvenes években Gyulai fog majd nyomatékosabban rámutatni: „blazírtág és naivitás, világfájdalmas és népi költészet ellenkező dolgok, e két szerepet nem lehet egyszerre játszani”.¹⁵⁹ E két szembeállítás minden más korabeli nyilatkozatnál világosabban összegezi a kollektív alapelvű népiesség és az individuális költészet közötti határok szubjektív és objektív lényegét.

Mindaz a bizonytalanság, amely a reformkor végének terminológiáját a népiesség problémakörében jellemezte, a szemléleti tisztázatlanság és az elméleti zűrzavar vázolt jelenségeivel volt kapcsolatos, mégpedig nem csupán a hazai, hanem az itthon megismert külföldi források vonatkozásában is. Lényeges azonban az a körülmény, amely az elméleti kérdésfeltevés szintje alatt, magában a köznyelvben, a szótári jelentések szempontjából jelentett akadályt a tisztánlátásban, s ez a kor szókinccsének bizonytalan, mert még nem kiérlelt állapota a nyelvújítás irodalomszemlélettel kapcsolatos neologizmusainak anyagában. Azok a műszavak, amelyekre a kor gondolkodásának rendkívül nagy szüksége lett volna, mint szavak is épp hogy csak megszülettek, vagy megszületőben voltak, s az egységes nyelvi konvenció kialakulásához kevés idő állt rendelkezésre. A tisztázatlan fogalmak így tisztázatlan szójelentésekhez kapcsolódva, felfogás, szóhasználat, sőt olykor alakváltozatok egyéni és alkalmi találkozásai szerint alkottak olyan szövevényt, amely sem egyértelmű terminológiát, sem pedig azzal összefüggő gondolatrendszert nem volt képes létrehozni; a negyvenes évek idézett szómagyarázatai és jelentéstani értelmezései pedig voltaképpen a népiesség kérdéskörével kapcsolatos elvi állásfoglalások túlnyomó részét is kiteszik.

¹⁵³ Honderű 1844. XII. 21. Vö. ENDRŐDI: i. m. 36.

¹⁵⁴ Hírnök 1845. II. 25. Vö. ENDRŐDI: i. m. 50.

¹⁵⁵ AJÖM XV. Bp. 1975. 49.

¹⁵⁶ Zsidóügy. Vörösmarty Összes Munkái VII. Bp. 1855. 359.

¹⁵⁷ Pesti Divatlap 1846. IV. 2. Vö. ENDRŐDI: i. m. 182.

¹⁵⁸ AJÖM XV. Bp. 1975. 191.

¹⁵⁹ Szépirod. Sz. In: Kritikai dolgozatok. Bp. 1908. 200.

Ahhoz, hogy a megvizsgált anyagot fejlődéstörténeti szempontból értékelni tudjuk, rövid kitekintést kell adnunk a Világos utáni időszakra is. Arany terminológiájának átrendeződése szemléletének módosulásával függ össze; ennek során a negyvenes évekre vonatkozó nyilatkozatai történeti perspektívába állítják, nemegyszer pedig át is értékelik a korábbi fejleményeket.

Saját költői gyakorlata, a tanítás és a tudományos kutatás egyaránt megkövetelik tőle a népiesség elvi kérdésének rendszeres és elmélyült tanulmányozását. Ennek során, bár diszkrétan és a szembeállításokat kerülve, olykor kritikáját adja önmaga korábbi nézeteinek és terminológiájának is.

Erre példa a Gyulaihoz írt híres önéletrajzi levél (1855), mely a következőképpen idézi föl szalontai korszakának népiesség-felfogását: „*Ekkori* (kiemelés tőlem) foglalom a népköltészetről egy Szilágyi-hoz intézett levélben nem ugyan széptanilag formulázva, de talán mégis elég öntudattal, így van kifejezve: »a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között, hanem, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő.«¹⁶⁰ Úgy tetszik, a kiemelt mondatkezdés nemcsak felidéz, hanem elhatároló jelleget is ad levelének; nemcsak összefoglal, hanem felfogásának időközbeni módosulására is utal. Öt évvel később pedig még egyértelműbben korrigál: „Nem is oda fog a – *hibásan úgynevezett* (kiemelés tőlem) – népköltő törekedni, hogy a vásári közönség számára vastagon szájba-rágott történeteket és dalokat írjon...“¹⁶¹

A korábbi szóhasználat helyességének kétségbevonása nem csupán a *népköltő*re vonatkozik: közvetve magába foglalja a *népköltészet*, *népvers*, *népepos* kritikáját is, hiszen egy kulcsszó jelentésváltozása kétségkívül módosítja a vele érintkező terminusokat.

Minden jel arra mutat, hogy a korrekció háttérben Arany népköltészet-fogalmának átalakulását kell látnunk. A szó 'népies műköltészet' jelentése egyre problematikusabbá válik a nagykőrösi korszak stúdiumai során; egyre inkább szükségessé válik a nép- és a műköltészet fogalmának megkülönböztetése. Erre utalnak azok a körülírászerű megfogalmazások, amelyek az ötvenes években egy hiányzó terminust vannak hivatva pótolni.

Rozgonyiné „épen a külföld tanulmányozásának eredménye”; „előképe” a „scot balladákban van meg”; benne egyedül „a ballada *menetelét*” utánozta, „ezt is csupán azért mert népdalaink s egy-két *igazán a néptől eredt balladáink* (kiemelés tőlem) folyamával bámulatosan megegyez”¹⁶² A 15 szótagú verssorról ezt írja: „Az irodalomban nagyon használt alak, de *igazi népdalban* (kiemelés tőlem) ritkább tünemény.”¹⁶³ A kettő szembeállítása olyan fogalmi megkülönböztetés, amely még nem jelent egyszersmind terminológiai újítást. „Azon költeményeink (...), melyek (...) egyenesen a néptől (...) származtak;”¹⁶⁴ „a népmese (...), amely egyenesen a tömegtől (...) ered”¹⁶⁵ jellemző és gyakori fordulata az ötvenes évek átmeneti fázisának, s egyértelműen a hiányzó terminusra utalnak.

Ennek a kényszernek engedelmessé kezdődik meg a *népköltészet* szó jelentésváltozása. E szempontból kulcsfontosságú *A magyar nemzeti vers-idomról* c. értekezés, hiszen ez tekinthető a terminológiai átrendeződés legfontosabb dokumentumának. Korábbi idézeteink is jórészt innen valók, mint ahogy itt találhatók meg a *népköltészet* új jelentésének első előfordulásai is Arany prózájában.

Amikor azt fejtegeti, hogy „a népköltészet egyes hulladéki, magába a nyelvbe olvadva, szállnak fíról fíra, nemzedékről nemzedékre, s ki tudná azok nagy részének keletkezési idejét meghatározni?”¹⁶⁶ tehát amikor a *történetiség* perspektívájában gondolkodik s a *régiségről* szól, a *népköltészet* már nyilvánvalóan nem jelenthet többé 'népies műköltészet'-et a megelőző évtized gyakorlata szerint, hanem az említett hiányt kezdi betölteni. Szinonimájára 1857-ből van adat: a „rég cseh

¹⁶⁰ Arany János Hátrahagyott Versei. Bp. 1888. XLVII.

¹⁶¹ Millien: La Moisson. AJÖM XI. Bp. 1968. 175.

¹⁶² 1853. II. 6. Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése IV. Bp. 1889. 83.

¹⁶³ A magyar nemzeti vers-idomról. AJÖM X. Bp. 1962. 239.

¹⁶⁴ Uo. 251.

¹⁶⁵ Bevezetés a magyar olvasókönyvhöz. AJÖM X. Bp. 1962. 443.

¹⁶⁶ A magyar nemzeti vers-idomról. AJÖM X. Bp. 1962. 239.

költeményeket” minősítve írja: ezek „erőteljes néppoésis maradványai a messzehajdanból”.¹⁶⁷ S találunk példát a korábbi időszak szóhasználatára is: „régí jó verselőinket” „a népi dallamok és dalok” ritmusa vezette.¹⁶⁸

Mindhárom esetben történeti hivatkozást látunk; föltehető volna tehát, hogy a szó jelentése itt főként vagy csupán a régiségre vonatkozik. Általánosabb értelemben is egyértelműsíthető azonban a változás; ilyenre is találni példát az idézett tanulmány szövegében. „Oda törekedvén a *népköltészet* (kiemelés tőlem), hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fűzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik.” A keresztrím ezért – folytatja Arany – „eredeti népkölteményben (kiemelés tőlem) fölötte ritka”.¹⁶⁹ A két kulcsszó egyazon lapon, egymást értelmezve szerepel; a „népköltészet” ennek alapján úgy fogható fel, mint az „eredeti népköltemények” összessége (láthatjuk, Aranyak itt még szüksége van az *eredeti* megkülönböztető jelzőre; ez is jelzi az átmenetet), tehát az utóbbi immár az elsőnek felel meg és rendelődik alá. Úgy tetszik, Arany *népköltészet* szava itt mutatkozik meg először új jelentésének legvilágosabb értelmében, s egyúttal implicálja nép- és műköltészet megkülönböztetését is.

Szükséges tehát, hogy a „műköltés” terminusa is megjelenjék, mégpedig a tudományos vizsgálatot kívánó népköltéssel történő szembesítés programjában: „a népköltészet, s ennek viszonya a műköltéshez, széptani vizsgálatnak vetessék alá”;¹⁷⁰ a népköltészet az esztétikai szerveség tekintetében minta és követendő példa lesz: „a sokat emlegetett egy pár balladás költemény oly *benső* teljességet mutatnak az elbeszélés illető fajaiban, melylyel a műköltés csak versenyezhet, de sehol még túl nem haladta”.¹⁷¹ Az összehasonlítások egyik elvi jelentőségű eredményeképpen pedig fölmerül a mű- és népköltészet közötti átmenet kérdése is, amelyre Arany a következő magyarázatot adja: „A mi a kérdést illeti: »lehet-e népköltemény az, melynek szerzőjét ismerjük?« egyenes válasz: *nem*, ha a szerző ismert nevű író (mert például »Fábján Pista nótája« népköltemény, bár szerzőjét ismerjük.) Csak az esetben válna népkölteménnyé, ha a nép az eredetit a maga ízlése szerint annyira átalakítná, hogy egészen különbözővé lenne.”¹⁷²

„Népköltemény”- és „népdal”-fogalma közé azonban, úgy látszik, nem tehetünk egyenlőségjelet. Az előbbi, a fenti meghatározás szerint, jelentheti egy mű „népi variánsát”;¹⁷³ is; az utóbbi esetében azonban, bár az „eredeti”, „igazi” és a mű-népdalok megkülönböztetése rendszeresen megtörténik, magának a műfajnak a meghatározása végső soron nem veszi figyelembe az eredet kérdését: „A dal, ha egyszerű népi nyelven keletkezik, s nép ajkán forog, *népdalnak* mondatik.”¹⁷⁴ Az átalakítás kérdése itt nem merül fel, a nyelv és az elterjedtség szempontja viszont a versforma és a gondolatritmus kritériumaival egészül ki. (Megjegyzendő, hogy *népdal* terminusunk ma is kétértelmű, hiszen Petőfi népdalairól, népdal-korszakáról is beszélünk.) Úgy tetszik, e kivételes terminust Arany a műköltészetre is alkalmazza, ill. a népdalt nem csupán népköltészeti produktumnak tekinti; nem úgy, mint a *népmese* („vagy egyszerűen *mese*”¹⁷⁵) meghatározásakor: „A népmese mind megannyi elbeszélő költemény, melyet a nép maga hoz létre, szájról szájra ad, változtat, idomít.”¹⁷⁶

Ezek a megfontolások, úgy látszik, megvilágítják Arany népdalgyűjteményének háttérét és elvi alapjait is, melyben Gyulai Ágost szerint „feltűnően sok a nem igazi népdal, vagyis a műdal, ismert költők verseinek megzenésítése. (...) Javarésze e daloknak valóban a nép ajkán élhetett, de van

¹⁶⁷ 1857. IV. 19. Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése III. 1888. 416.

¹⁶⁸ A magyar nemzeti vers-idomról. AJÖM X. Bp. 1962. 231.

¹⁶⁹ Uo. 252.

¹⁷⁰ A magyar népdal az irodalomban. AJÖM XI. Bp. 1968. 384.

¹⁷¹ A magyar népdal az irodalomban. AJÖM XI. 1968. 386.

¹⁷² AJÖM XII. Bp. 1963. 258.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ Széptani jegyzetek. AJÖM X. Bp. 1962. 556.

¹⁷⁵ Eredeti népmesék. AJÖM XI. Bp. 1968. 326.

¹⁷⁶ Széptani jegyzetek. AJÖM X. Bp. 1962. 547.

közöttük színpadi termék, diákos dal, érzelgős gitárdarab, gyermekdal és koldussírám”;¹⁷⁷ sőt, mint Erdélyinél, vegyes nyelvű is (magyar–latin a „Népdalok s rokon,” magyar–román a „Társas dalok” kategóriájában).¹⁷⁸ S hozzátehetjük, hogy a népi és műköltői eredetű szövegek fölvétele általánosságban jellemzi a korszak népköltési gyűjteményeit, mint a Kriza Jánosét is.

A „népdal”-nak ez a tágabb fogalma teszi lehetővé, hogy Arany a „népköltő” szót – úgy tetszik, már új értelmében – Kisfaludy Károlyra is alkalmazhassa: „Kisfaludy népköltő is volt. 33 csinos népdala közül a *Rákosi szántó* és a *Mohácsi dal* minden magyar ajkon zengett.”¹⁷⁹ Népköltő népdalszerzőt, népdal pedig mű-népdalt jelenthet itt; a példa azonban nem mond ellent a fentebb látott definíciónak. (Következetlenebb azonban a „népköltő” szó használata egy kései, 1879-ből való adatban: a *Toldi szerelme* utolsó énekének egyik lábjegyzetében a „Maritabatur. A.L.I.O. (alio)” baljóslatáról írja Arany: „ki használja fel, ha nem a népköltő?”¹⁸⁰ Ezen nyilván önmagát – esetleg a narrátor fölvett szerepét – érti; s nincs kizárva, hogy a szó újbóli használatát a trológia negyvenes évekbeli előzményei is magyarázhatják. A latin célzás azonban – hogy az ő szavaival éljünk – inkább a „tudós”, s nem a „népi naivság” megnyilatkozása.)

A nép- és a műköltészet (vagy a „néppoésis” és a „műpoésis”) megkülönböztetése mellett a „népköltészet” szó negyvenes évekbeli jelentésének módosulása több egyéb vonatkozásban is megváltoztatta a terminológiát. Az általa korábban jelölt fogalom megnevezésére a *népiesség* lépett, s ennek jelentése is egyértelműbbé vált, mégpedig elsősorban a népiesség és a népszerűség megkülönböztetése által. Toldy szóhasználatának és felfogásának első korrekciója már az iskolai irodalomtörténetben megtalálható: „Ez volt az úgynevezett *népiesek*, vagy helyesben: *népszerűek iskolája*”¹⁸¹ – írja Arany Dugonicsékról. A két fogalom megkülönböztetése az *Irányok*ban és a *Népiességünk a költészetben* c. töredékben tér majd vissza és válik tudatosabbá; az irodalomtörténeti összefoglalásban még szinonima a Petőfi irányára értett „nemzetien népies” és „nemzetien népszerű” megjelölés, s Gvadányi is Toldy kategóriái alapján kerül a népiesek közé.¹⁸² (Megjegyzendő, hogy Toldy már az 1841. évi pályázat értékelésekor megkülönböztette a két fogalmat; itt tehát már nem csupán a szójelentés, hanem a felfogás szempontjából történik változás; eszerint Toldy népiesség-értelmezése jóval tágabb, mint az Aranyé.)

A „népies” szó jelentése tehát lényegesen megváltozik az ötvenes években, s használata is egyértelműbbé és kizárólagosabbá válik. Fentebb idéztük, hogy Arany az előző évtizedben „népies, de hű” tudósításokról, s *Toldi* „népies kiadásáról” beszélt; a Világos utáni adatok arról tanúskodnak, hogy a szó ilyen (közérthető, ill. „népszerűsítő”) értelemben többé már nem fordul elő, s helyébe mindkét esetben a „népszerű” lép: „felhívást kaptam, hogy (...) egy *néplap* szerkesztését vállalnám fel, melynek semmi egyéb célja, mint az 1847/8-iki országgyűlésen hozott törvényeket népszerűen magyarázni”;¹⁸³ „Heckenasttól ma kapok egy levelet, s javítani való íveit Toldi népszerű kiadásának.”¹⁸⁴

Az „úgy nevezett népies költészet”,¹⁸⁵ a népies, vagy „mit annak szoktak nevezni”¹⁸⁶ kifejezések arra utalnak, hogy Arany a terminológiai átrendeződés kezdeti szakaszában (1853–54) némi fenntartásokkal él a terminussal szemben. Ez összefügghet azzal, hogy az új megnevezés problémája a népiesség történeti szempontú vizsgálatához is kapcsolódik, s a fogalom meghatározásakor szükségessé

¹⁷⁷ Arany János népdalgűjteménye. Közzéteszi KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost. Bp. 1952. 17, 20.

¹⁷⁸ Uo. I. 44.; II. 15. sz.

¹⁷⁹ A magyar irodalom története rövid kivonatban. AJÖM X. Bp. 1962. 519.

¹⁸⁰ AJÖM V. Bp. 1953. 304.

¹⁸¹ A magyar irodalom története rövid kivonatban. AJÖM X. Bp. 1962. 501.

¹⁸² Uo. 515, 521.

¹⁸³ AJÖM XIII. Bp. 1966. 105.

¹⁸⁴ 1858. III. 16. Arany János Hátrahagyott Íratai és Levelezése IV. Bp. 1889. 159.

¹⁸⁵ 1853. VI. 28. Arany János Hátrahagyott Íratai és Levelezése III. Bp. 1888. 300.

¹⁸⁶ 1854. XI. Uo. 367.

válík az előző évtized felfogásához való viszonyítás, a folytonosság gondolata mellett a megkülönböztetés.

A különbségtevések, úgy tetszik, elsősorban a nép és a népies költészet viszonyának megváltozásában összegezhetők. A negyvenes évek célja „irányköltészet” volt, „kapcsolatban a népboldogítás eszméjével”; s „a mint az korszerűtlené lett, úgy a népiesség is”¹⁸⁷ (hozzátehetjük: a korábbi értelemben). „A democratia felé gravitáló közszellem” is hozzájárult *Toldi* sikeréhez;¹⁸⁸ ez a korszak már a múlté. A legszélesebb közönséghez fordulás, a népnek írás ezután már nem jellemzi Aranyt; nem szándéka, hogy „minél nagyobb sokaságnak tetsző dolgokat írjon”, hogy „fűfa által érthető legyen”.¹⁸⁹ Tompának írja: „én nem zengek többé a *parasztoknak*”.¹⁹⁰

A *népről* írás, a nép mint tárgy sem szükségszerű velejárója a népies költészetnek, sőt, a régebbi népköltészetnek sem: „A nép (...) bizonyonnyal nem csupán oly dalok nemzője volt, melyek tárgya a pásztori vagy földműves élet körén felül csak holmi zsvány kalandokhoz bírt volna emelkedni;”¹⁹¹ korábbi népdalainak szerzője sem volt mindig „szorosan népfia”.¹⁹² A népiesség és a népi tárgy viszonyát rendkívül világosan állapítja meg: „Költőileg leírni (...) lehet a nép szellemi és anyagi életéből akármít, a nélkül, hogy ezáltal népiessé legyen; viszont lehet valami népies, anélkül, hogy a nép szellemi és anyagi életéből volna merítve. Hányszor fest a költő népeletet nem népiesen, hányszor regél a nép királyokról stb.”¹⁹³

Mindebből az következik, hogy míg a negyvenes évek népiesség-felfogása nem volt elválasztható a nép (mindvégig tisztázatlan maradt) fogalmától („Nem volt tiszta dolog: a nép számára írassanak-e ily költemények, vagy a művelt osztály számára, hogy a népet ismerje”),¹⁹⁴ Arany nagykőrösi korszakában a népies költészet alapelvei *kezdenek függetlenedni a nép fogalmától*, mégpedig mind a közönség és a célzat, mind pedig a tárgy tekintetében. Nem a nép, hanem a népköltészet és a népnyelv állanak most már a viszonyítások középpontjában; a népies költészetnek lényeges – de nem kizárólagos – ihletforrásai ezek a verselés, a nyelv és a poétikai sajátosságok szempontjából.

Úgy látszik eszerint, hogy a „népi érdekű eszmeiség” és „a népelet, népi alakok ábrázolása”, amelyeket Szauder József a népiesség kritériumai között felsorolt, nem specifikus jellemzői a Világos utáni Arany felfogásának; népiességről ezek nélkül is beszélhetünk. Terminológiánk pedig akkor lesz szabatos, ha érzékeltetni tudja majd a népiesség felfogásának korszakok és egyének szerinti változatait, s meg tudja különböztetni Petőfi népdalait és a „népi érdekű eszmeiség” politikailag egyértelmű, de poétikailag nem feltétlenül népies megnyilatkozásait, éppúgy, mint Arany irodalmi gondolkodásának terminológia és szemlélet szempontjából egyaránt eltérő fokozatait.

¹⁸⁷ Népiességünk a költészetben. AJÖM XI. Bp. 1968. 380. Vö. ERDÉLYI: „Nálunk a népboldogítási tervek egymást érik.” A magyar népdalok. In: Erdélyi János kisebb prózái I. Sárospatak 1863. 22.

¹⁸⁸ 1854. XI. Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése III Bp. 1888. 367.

¹⁸⁹ Millien: La Moisson. AJÖM XI. Bp. 1968. 175.

¹⁹⁰ 1857. IV. 26. Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése III. Bp. 1888. 420.

¹⁹¹ A magyar népdal az irodalomban. AJÖM XI. Bp. 1968. 385.

¹⁹² Uo. 400.

¹⁹³ Bírálát a Gorove-pályaművekről. AJÖM XIV. Bp. 1964. 23.

¹⁹⁴ Népiességünk a költészetben. AJÖM XI. Bp. 1968. 380.

DE LA „POÉSIE POPULAIRE” AU POPULISME

(Problèmes terminologique dans la correspondance de Petőfi et Arany)

Terme ambigu et incertain, la “poésie populaire” n’avait pas de signification précise dans la critique littéraire hongroise des années 1840. D’une part, elle pouvait désigner la poésie créée ou chantée par le peuple, mot dont les définitions étaient également problématiques dans les documents de l’époque. Cette idée primitive du folklore réunissait des textes d’origine populaire aussi bien que des oeuvres tantôt anciennes, anonymes, tantôt récentes, provenant des auteurs connus. Aussi pouvait-elle signifier une poésie écrite pour ou sur le peuple. Cette inexactitude de la terminologie est un témoignage des problèmes irrésolus de la théorie et des programmes littéraires; elle s’explique d’autre part par l’exemple allemand des mots comme “Volksdichtung”, “Volksdichter” ou “Volkstümlichkeit”, termes également ambigus. La réforme de la langue hongroise, elle aussi, contribue à une certaine confusion sémantique, en produisant plusieurs mots nouveaux pour caractériser le mouvement littéraire ayant le peuple pour thème ou pour public, ou s’inspirant du folklore; ces termes, synonymes ambigus dans bien des cas, sont trop vagues pour l’édification d’une conception cohérente. Néanmoins, la pratique littéraire crée des chefs d’oeuvre qui, plus tard, permettront de tirer des conclusions plus approfondies sur le mouvement.

Dans la correspondance de Petőfi et Arany, auteurs de ces chefs d’oeuvre, il est possible de relever quelques particularités terminologiques qui, d’une part, renvoient aux ambiguïtés de l’usage commun, mais qui ont, d’autre part, des traits caractéristiques individuels. Petőfi attribue au terme de la “poésie populaire” des significations politiques; dans le domaine poétique, comme il le dit, il obéit plutôt à ses instincts. Arany, par contre, tend à la création d’une littérature nationale; la “poésie populaire”, dans son programme, n’en est qu’une phase préparatoire. Après 1849 sa conception se précisera; les modifications de ses idées pourront être saisies par la transformation de la terminologie dans ses articles, présentant ses vues plus mûres sur une littérature “populiste”. Il renonce ainsi à écrire au plus large public et à considérer le thème du peuple comme critère; il insiste par contre sur l’exploitation *poétique* des oeuvres du folklore.

Schallenberg, Vadianus és Balassi

(A királyi Magyarországot környező német nyelvterület irodalmának kapcsolatai a XVI. századi magyar költészettel, különös tekintettel Balassi Bálintra)

A XVI. század utolsó harmadának királyi Magyarországa, tehát a nyugati Dunántúl és a Felvidék szoros és végleges kapcsolatba került a Habsburg birodalommal, ezen belül is főleg az Osztrák Főhercegséggel, Csehországgal, Morvaországgal, Sziléziával, valamint néhány szabad birodalmi várossal. Közigazgatás, közlekedés, kereskedelem, hadügy – mindez (néhány elvileg fontos, de gyakorlatilag alig számító alaki különállás megtartásával) hétköznapi természetességgel vált közössé. A magyar királyságnak Ferdinánd és részben még Miksa életében is érzékelhető külön jogállása Rudolf alatt elvileg megmaradt ugyan, de gyakorlatilag megszűnt.

Közhely ez és közhelyek az idevágó irodalmi példák. Lássunk mégis néhányat. Mento Gogreff Kassára vezényelt tábori lelkész 1579-ben Bártfán kiadott német nyelvű evangélikus vallásos könyvét Hans Rueber báró felső-magyarországi főkapitánynak (*Generalobrist in Oberhungern*) ajánlotta, felsorolva a Felvidéken állomásozó birodalmi erők, várak, helyőrségek parancsnokait,¹ akik valamennyien németül beszélő osztrákok, sziléziaiak, ritkábban olaszok és spanyolok. Ezek a nagyhatalmú uraságok a magyar nyelvű kultúra iránt érzéketlennek egyáltalán nem mondható, művelt férfiak voltak. Zombori Antal versszerző például Ferdinand Zamaria de Specia Casa érsekújvári várkapitánynak ajánlotta 1583-ban Debrecenben kinyomtatott magyar nyelvű verses bibliai históriáját. (E kapitány unatkozó feleségével támadt Balassinak később, 1588-ban balul végződő szerelmi kalandja.) Azt is jól tudjuk, hogy a hatóságok kegyeit enyhén szólva nem élvező, bécsi börtönéből szökött Bornemisza abban reménykedett: Rueber főkapitány anyagi és hatalmi támogatásával fogja tervezett bibliaját Sárosban kinyomtatni. A kapcsolat persze fordítva is érvényes: elég Nikolaus Gabelmann mecklenburgi tanítóra utalni, aki Nádasdy Ferencet szolgálta afféle haditudósítóként, bár állását tekintve csepregi tanítóként működött; egy általa 1581-ben megfigyelt, törökökkel vívott csetepaté leírását 1588-ban ki is adta Monyorókeréken, majd 1590-ben Padovában. Ott ugyanis jogot tanult, hogy utána Grazban tanítóskodjék, majd ismét Nádasdy szolgálatába álljon). 1596-ban, csatában esett el, Mezőkeresztesnél.

Kétségtelen: németül beszélő, német nyelvű könyveket olvasó, sőt írogató katonák, tisztek, kereskedők, tanítók, lelkészek, orvosok, vámosok, hivatalnokok nyüzsgöttek az országban, s félreértések elkerülése végett tegyük mindjárt hozzá, hogy az országlakosság és a magyar kultúra iránti rokonszenvtől fűtte. Esméknek, s ez eszméket hordozó daloknak, verseknek, beszélgetési témáknak micsoda jövés-menése volt akkor a megmaradt „fél gallér” területén!

¹ Hans Rueber főkapitány házanépéből Magdelene Heymair tanítónő, „*des Rueberischen Frauenzimmers Hofmeisterin*”, vagyis Rueberné háztartásának vezetője 1580-ban Bártfán németül megírta és kiadta Tóbiás könyvének versesbeszédett feldolgozását és ötven vallásos ihletésű éneket. Magdaléna asszony nőnemű kortársaihoz intézett ajánlást, azokhoz, akik szerte a királyi Magyarországon laktak valamilyen magas tisztsgű katona vagy hivatalnok feleségeként. Amiből kiderül, hogy a németül olvasó közönség köre túlterjedt a Szepességen és a többi, hagyományosan német kultúrájú területen. (Pilius Gáspár szepességi evangélikus lelkész szintén Ruebernek dedikált 1583-as bártfai kiadású könyve ezért nem is tartozik e tanulmány vonzókörébe.)

„Az tetszik énnekem az német asszonyokban, hogy fő népek is csak tiszta fehér varrást viselnek, nincs semmi aranyas pillangó köztük” – írja Bornemisza 1578-ban (P. IV. 547/b) s nyilván nem jó húsz esztendővel korábbi tanulmányújtára emlékezik, hanem az 1578-as mindennapok élményét közvetíti e megfigyelésével.

E társadalmi környezet meglétét mindig nyilvántartottuk ugyan – hiszen a felsorolt és kiragadott példák minden kutató előtt ismertek – hatását és e hatás vizsgálatát azonban elhanyagoltuk. Pedig, többek között például Balassi Bálint költészetét vizsgálva, hasznos és tanulságos tapasztalatokat gyűjthetünk, ha erre a közegre jobban odafigyelünk.

Vegyük elő mindjárt a magyar kutatók által mondhatni negligált Christoph von Schallenberg verseit-dalait, kinek XVII. századi másolótól származó, nyomtatásban 1910-ben közzétett énekes-könyve külső beosztásában (számozás, nótajelzés, itt-ott tartalmilag eligazító magyarázó alcímek stb.) is emlékeztet a Balassi-kódexre. (*Christoph von Schallenberg, ein Österreichischer Lyriker des XVI. Jahrhunderts*. Tübingen, 1910.) A bécsi Hofbibliothek-ban őrzött kéziratot Hans Hurch gondozta.

A Balassinál hét évvel és három hónappal fiatalabb Schallenberg, előkelő protestáns osztrák nemesúr fia *Balassinak úgyszólván tisztára volt*. Részt vett a tizenötéves háborúban; ott volt Esztergom körül, mint a dunai hajóhad parancsnoka, közel állt a Balassit kedvelő Pálffy Miklós gróf főparancsnokhoz és méltató verset írt Zrínyi Miklósról. De haladjunk sorjában.

Schallenberg neveltetése a Balassi Bálintéhoz sokban hasonló: regensburgi iskolázás, itáliai tanulmányút, 1583 tavaszától az udvarban Mátyás főherceg mellett (aki mindvégig kedvelte a költőt) asztalnoki tisztség; gazdag és élvezet, bár a költőnél idősebb özvegy kegyei; 1588-ban házasság egy másik lánnyal; költői kört szervez maga köré, barátaival németül, olaszul és latinul írott verseket küldözgetnek egymásnak; énekeit-költeményeit a főrangú társaság tagjai lelkesen másolják, Schallenberg maga is szívesen ír felkérésre, megrendelésre alkalmi udvarló verseket, a címzett leányzó nevét a versfőkbe rejtve; vallásos érzelmeit, válságait is megverseli; dalai Regnart hatását mutatják; 1594-ben Mátyás főherceg a dunai hajóhad parancsnokává nevezteti ki; 1595-ben megénekli a Nógrádot ostromló Mátyás főherceg hadvezéri érdemeit, 1596-ban pedig Pálffy Miklós egy Vág-menti faluban adott díszlakomájáról költ epigrammát. Harminchat évesen a törökellenes hadjárat alatt Magyarországon kapott sebesülésébe hal bele Bécsben, 1597 áprilisában. Két fivére is a magyarországi harcokban esett el, ezek emlékére latin nyelvű sírfeliratot költött, melyben méltatta a törökellenes felszabadító háborút. Zrínyi Miklós emlékére 1591-ben írott latin költeménye azért is figyelemre méltó, mert egy osztrák költő igazán feledhette az 1566-os mégoly dicső eseményt és nem kellett volna arról huszonöt év múlva megemlékeznie, hacsak a negyedszázados évforduló okán nem, de ez esetben viszont annál érdekesebb a dolog!

Honnan veszi Schallenberg a mintát? Regnarttól sokat; aztán: Oratio Vecchi: *Canzonette a quattro voci*, Venezia, 1580 és 1582; *Madrigali a sei voci*, Venezia, 1587; Ippolito Baccusi: *Madrigali a sei voci*, Venezia, 1579... A kódex 1592-ig szerzett verseket tartalmaz, ezek közül egy Lange: *Neue deutsche Liedern*, Prag, 1606, című gyűjteményébe is bekerült.

Ilyenféle verseket írt:

Sich waidmännisch mit hetzen
durch hund und schöne pferd
auf grüner haid ergetzen
gross lust und kurtzweil mehrt . . .
(a 23. dal egy strófája)

vagy:

Herrgott, ich will dich preisen
ewig ohn underlass
thue lernen mich und weisen
wie ich mit rechter mass
mein allerliebsten dienen mag
den ich in meinem hertzen
mit grosser liebe trag.

(a 76. dal egy strófája.)

Legkedveltebb rímképlete: aabb, ccdd, 13 alkalommal; aztán aaa, bbb 8 alkalommal és ezenkívül 27 más variáció, melyek között aabb, ccbb képlet is előfordul.

Figyelemre méltó, mint vélekedik Schallenberg metrumairól a kötetet gondozó Hans Hurch:

„Am schwierigsten und verwickeltsten ist das Kapitel der metrik bei Schallenberg. Die Schwierigkeit findet ihre Begründung . . . zwischen den einander widerstreitenden Einflüssen antiker und moderner Poesie und in dem Einfluss des Dialektes.“ (XXXIV. lap; a szerző, szokatlanul, kis betűkkel írja a főneveket.)

E nehézségekkel kapcsolatban Hurch arra a megállapításra jut, hogy Schallenberg metrumainak kialakulásában nagy szerepet játszott a carmina burana kocsmaszerte énekelt dalkincse, mely akkorra szinte már népdallá vált, valamint a Regnart és mások által közvetített olasz dal.

Vegyük ehhez még azt a tényt, hogy Schallenberg baráti köre hozzá hasonló hatásokra, módon, metrumban írt; közülük Wolfgang von Tollingernek, aki 1594-ben Esztergom alatt kitűnt hősiességével, egy 1605-ben költött versét népdalként a *Das Knaben Wundehorn* című nevezetes gyűjtemény is felvette 1806-os kiadásába; (I. 36.); egy szóval tehát, hogy Balassi körül ott nyüzsgött a vele egyvívású, azonos társadalmi rangú, verselőkedvű, katonáskodó, művelt férfiak nem kis száma; hogy Regnart és más olasz daloskönyvek – melyeket nem ártana alaposan átböngészniük! – voltak közös alapélményeik; no meg természetesen Petrarca, aki viszont a Nedeczey Jenő által a húszas évek végén felfedezett, de csak 1959-ben kiadott (*Das Raaber Liederbuch*, Wien, 1959, vorgelegt in der Sitzung der Österreichischen Akademie der Wissenschaft am 11. Dezember 1957.) és Schallenberg hatását mutató, a győri papnevelde könyvtárában őrzött énekeskönyv fő ihletője. A névtelen költő az 1590–1620 között keletkezett Petrarca-parafrázisokat Regnart-dalok és más olasz dalgűjtemények dallamához igazította. A győri német daloskönyv százvalahány verse „ist so etwas, wie die Geschichte einer Schmerzhafsten Liebe, zum Teil lokalisiert in den damals gerade neu in Mode gekommenen Bädern von Lucca“ (Nedeczey nyomán: *Geschichte der deutschen Literatur*, Berlin 1961. 485.) – vagyis tehát is egy szerelem történetévé fűzte össze verseit az ismeretlen szerző, akárcsak Balassi! Erdemes erre a Nedeczey-felfedezte és már 1941-es magántanári habilitációjakor ismertetett, (mely ismertetést bővítve az *Acta Literaria*-ban is közzétett, 1958) osztrák daloskönyvre, dalainak metrumaira, forrásaira is egy kutató pillantást vetnünk!

Például:

Ach Gestiern, o Firmamente,
das du den Himmel zierst bei Nachts ohn Ende
Ihr zeichen und Planeten . . .
(81. sz. dal)

A győri német daloskönyv néhány gyakori mintája megtalálható Antonio Cappelli: *Poesie musicali dei secoli XIV., XV. e XVI.* Bologna, 1868. című kiadványában.

Mindezek a tények valószínűsítik, hogy – noha Schallenberg közvetlen Balassi-kapcsolatairól természetesen szó sem lehet, bár nincs azért kizárva, hogy találkoztak – elképzelhető: a Balassi strófa a német közvetítéssel Bécsen át hozzánk (legalábbis Balassihoz) elszivárgott, néha a népdallá kopott s eredetét tekintve elhomályosult Minnesang és a Carmina Burana kocsmai dalaihoz idomított, olasz dalok-versek hatására született meg, s azért éppen abban a formában, amilyenben, mert ez illett leginkább Balassi egyéniségéhez. Nagy gonddal kell tehát a kor zenei világát is figyelembe venni, s itt ismét utalok a *Szép magyar komédia* mondatainak megvizsgálásának szükségességére prózavers, ritmus, időmérték szempontjából.

Egy Schallenberggel történő összehasonlítás egyébként azért sem haszontalan, mert kiderül: milyen toronymagasan áll Balassi magyar anyanyelvű költészete a Habsburg birodalom német anyanyelvű világ-szerelmi lírájához képest.

Schallenberg magyar tematikájú latin költeményei jó példák tehát a kölcsönhatások bonyolultságára: a hosszú ideje halott Zrínyiről csak az írvet, aki ismeri és tiszteli a magyar történelmet. Schallenberg nyilván magyarországi katonai szolgálata idején ismerkedett meg közelebbről hazánkkal; de vajon nem volt-e erre Ausztriában is módja? Magyar költők, krónikások, lantosok járták Ausztriát és nemesi udvarait; apró, de fontos bizonyítéka ennek egy szintén elhanyagolt adat.

Adalbert Horawitz írja Caspar Bruschiusról kiadott könyvében (*Caspar Bruschius*, Prag und Wien, 1874. 181.) hogy Bruschius 1554. októberének végén Reichenbach kolostorában találkozott egy magyar dalmok-költővel, akivel eszmét cserélt.² A magyar Lantost Thomas Mann (Ember Tamás?) néven nevezi. Véletlen-e, hogy Bruschius – többek között – György Barát meggyilkolását is megverselte? (Bár az említett, de nyilván nem egyetlen találkozásnál egy évvel korábban, 1553-ban: *Poemata*.) Bruschius még a népszerű Hét bölcs mester-novellafüzért is színre vitte, ugyanazt, melynek egy hatvanas évekbeli frankfurti német nyelvű kiadásából Heltai magyarítta a Ponciánust.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Paulus Melissus néven tisztelt Paul Schede (1539–1602), zsoltárfordító és latin nyelvű szerelmes versek nagybecsült poétája (Ferdinánd 1561-ben Bécsben költővé koszorúzta és 1564-ben nemessé avatta) az 1566-os hadjárat idején Magyarországon járt. Az itthoni költőkhöz fűződő kapcsolatának egyik bizonyossága Bocatius két latin verseskötete. (1597. és 1599. Bártfa.)

Más ez, mint udvarok fényében sűtkérező nemzetközi tudóskalandorok mindig is létezett köre (lásd János Zsigmond udvarát) vagy mint elismert tudósok hivatalos megbecsülése (lásd Zsámboki Jánost) vagy akár mint az 1526–1552 között Magyarországra vezényelt zsoldoshadak sűrűjéből itt-ott előtűnő irodalomkedvelők, költők csapata. De a Ferdinánd által honosított osztrák főnemesség sem tartoznak ebbe a körbe, mint például a rokonszenves Salm-család, akiknek egész sor magyar könyvet köszönhetünk, Bornemisztól a bécsi Ponciánusig. A hetvenes évektől kezdve a kapcsolat a királyi Magyarországot környező német nyelvterülettel szorosabbá, természetesebbé, mindannapivá válik és szélesebb társadalmi rétegeket érint. Így például a különben általunk ma elég nehezen áttekinthető, ámde létező könyvkereskedői hálózat számos olyan munkát közvetített a királyi Magyarország területére, mely munkák eredetileg a távoli Itáliában jelentek meg, de németországi (latin nyelvű) másodkiadásai révén mégis könnyen idejuthattak.

Amint arra többek között Heinz Entner is rámutat *Zum Dichtungsbegriff des deutschen Humanismus* című tanulmányában (*Grundpositionen der deutschen Literatur im 16. Jahrhundert*, Berlin–Weimar 1972. 330–398.): az itáliai olasz- és latin nyelvű poétikák az 1560-as évektől kezdve sűrűn megjelentek a Habsburg birodalomnak általunk e cikkben körülhatárolt s bennünket közelebbről érdeklő területén. Hatásukra német szerzők is megírták a maguk poétikáit, többnyire latin nyelven. Ezek a munkák kétségkívül közvetlenebbül hatottak magyarországi költőkre, tudósokra, mint maguk az olasz városokban kiadott és így nehezebben hozzáférhető eredeti művek. Az olasz neoplatonista filozófia, költészettan és költészetelmélet tehát ismert volt Nürnberg, Bécs, Prága tudós körében, iskoláiban és az ausztriai főhercegség nemesi udvaraiban.

Nem érdektelen például Georg Fabriciusnak, a meisseni herceg udvari iskolája rektorának könyve: *De re poetica libri VII.* (1574.) Ebben előadja, miféle témákat s hogyan illik megverselni (*Liber descriptionum variarum*) s hogy az alap gondolatot miképpen kell képekben megjelenített szép hasonlatokkal életrekelteni Jó költőnél az út a *copia rerum*-tól az *amplificatio*-ig vezet, amint arra különben Balassi is példa.

Utalok még David Chytraeus 1564-ben megjelent *Ratio Discendi*-jére is; a szerzőt kedvelték Magyarországon, Bornemiszta két ízben is hivatkozik egy-egy (bár nem poétikai) művére.

De náluk is fontosabb számunkra a svájci Vadianus poetikája, annál is inkább, mert egyedül ő tárgyalja azt a számmisztikát, melyet, mint módszert – amint azt Horváth Iván többször, legutóbb

² Bornemisza egy utalását nyomozva, hogy tudniillik ő ifjú korában együtt lakott Balassi Andrásval (P. III. ajánlás) jutottam el Ritoókné Szalay Ágnes tanácsára Caspar Bruschius egy művéhez, melyben a jeles humanista megénekli az udvari nemesi iskola növendékeit. A növendékek között szerepel Balassi András, mint 1551-ben tizedmagával a harmadik osztály tanulója. Ezek szerint Bornemisza valamikor ilyen tájt lehetett Balassi András szolgadiákja. Jelen dolgozat szempontjából annyiban érdekes Bruschius e műve (*Encomion insignis ac memorabilis scholae*, lásd Horawetz idézett művében, 137.), hogy közli jónéhány magyar főnemes nevét, akik az uralkodó személye körül apródként jártak ebbe az iskolába. Így például a Bornemisza által jól ismert, idézett Czobor Imre is itt tanult. Következésképp: az 1570-es évektől kezdve fontos állásokat betöltő dunántúli és felvidéki főnemesség egy része diákkorában osztrák főnemesi úrfiakkal együtt nevelkedett, velük közös kultúrát sajátított el, ízlésük, olvasmányviláguk sok tekintetben azonos volt. Amint azt különben éppen Schallenberg esetében láthatjuk.

kandidátusi disszertációjában (*Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, 1979.) kimutatta, Balassi is ismert és követett.

Joachim Vadianus vagy svájci-német nevén Watt sanktgalleni tudós és orvos, majd polgármester (1484–1551), aki bécsi tanulóévei és ezt követően egyetemi tanársága idején sok magyarországi humanistával barátkozott össze, 1518-ban alapvetően fontos és a maga korában igen kedvelt (bár többször ki nem adott) poétikát írt. Címe: *De poetica et carminis ratione liber ad Melchiorum Vadianum fratrem*. Wien, Singrenius, 1518. június 9. E szerfölkött ritka munkát 1973-ban Münchenben újra kiadták, Peter Schäffer Amerikában kutató tudós (Princeton, N. Y.) közreműködésével. Vadianus poétikájának van egy fontos és bennünket érdeklő fejezete, mellyel egyéb akkor divatos költészettanok nem, vagy csak ritkán dicsekedhettek: „*De excellentia numeri et causa nominis metri et carminis*.” (1973-as kiadás 21–23. lapok.)

Ez a fejezet nem egyéb, mint a számszimbolika és számmissztika alkalmazásának tudománya, és egyben ajánlat, hogy a költők ilyesmivel éljenek. E körülmény jelentőségére a korábban idézett Heinz Entner is rámutatott jelzett tanulmányában. Entner ezt írja Vadianus számszimbolikájáról:

„Für den Neoplatonismus ist die Zahl ein alles beherrschendes Weltprinzip, allerdings nicht im quantitativen Sinn der Naturwissenschaft, sondern in einem magisch-qualitativen, der es erlaubt, auf Grund von Zahlensymbolik auf dem Wege der Analogie alles mit allem in Beziehung zu setzen. In diesem Sinn beschwört auch Vadian den *numerus*, und er beruft sich dafür ausdrücklich auf Giovanni Pico della Mirandola . . .” (385. lap.)

Kérdés az, kezébe juthatott-e Balassinak ez a Vadianus-mű, vagy hallhatott-e, netán olvashatott-e róla?

Túl azon, hogy a Nürnbergben tanult és Bécsben gyakorta megforduló Balassi miért ne hallhatott-olvashatott volna Vadianustól vagy Vadianusról és tanításáról, megfontolandó, hogy Vadianus a magyar humanisták által különösen kedvelt tudós volt. Horváth János *A magyar irodalmi műveltség megoszlásában* a 202. lapon ír róla, Gerézdi a *Kézikönyv* megfelelő fejezetében a 207. lapon és másutt közli, hogy ő Magyarországon Celtisnél (akinek Vadianus tanítványa volt) is nagyobb hatású, hogy Adrianus Wolphardus 1517-ben hozzá küldte el bírálata egyik művét (262–263) és így tovább. Magyar könyvtárak több Vadianus-művet őriznek, az MTA például négyet, az OSZK hármat, az Egyetemi Könyvtár kettőt, ezek közül egyiket több példányban (*A Poétika* nincs közöttük.) Vadianus a húszas években csatlakozott a reformációhoz, annak elkötelezett híve lett, a svájciak igen nagyra becsülik, egy német nyelvű protestáns lexikon Goethehez hasonlítja. Számunkra Vadianus protestáns-sága azért fontos, mert ezáltal a magyar reformátorok előtt is tekintélyes maradhatott, sőt, ő az egyetlen számmissztikával is foglalkozó költészettan-író, aki protestáns s így életműve „*nihi obstat*”-nak volt tekinthető. Gondoljunk továbbá Balassi János svájci kapcsolataira, a svájci Simler professzor hízelgő nyilatkozatára Balassi Jánosról, egyik művének előszavában . . . Nagyon is lehetséges tehát, hogy Balassi megismerkedhetett Vadianus poétikájával. Amikor Vadianus egy másik fejezetben például Petrarca nyomán a magány gyönyörűségeit ecseteli, lehetetlen Balassira nem gondolnunk, mégha tudjuk is, hogy humanista közhelyről van szó:

„*Solitudo enim sine literis exilium est, carcer est, eculeus est; quod si literas adhibueris, patria est, libertas est et unica mentis delectatio. Silva placet musis, urbs est inimica poetis.*” (109. lap, a „*Quod solitudo oetatum studiis maxima oportuna sit*” fejezet.)

Megfontolandó továbbá, hogy Vadianus adta ki Lorenzo Valla dialógusait is (1516); hogy rendkívül kiterjedt levelezést folytatott, s hogy egyáltalán: az olasz humanisták poétikáit ő közvetítette német nyelvterületre. Vida, Scaliger és különösen Trissino poétikája Németországszerte kedvelté vált. Trissino 1563-ban is megjelent. (Erről lásd: Hans Rupprich: *Das Zeitalter der Reformation 1520–1570*. München, 1972. 410. sköv.) Amiből következik, hogy olasz humanisták németországi közvetítéssel is könnyen Balassi és magyarországi kortársai kezébe-fejébe kerülhettek.

Figyelemre méltó Vadianus meghatározása: mi a költészet? „*Poetica . . . est fictae veraeque narrationis congruenti rhythmo vel pede composita metrica structura ad utilitatem voluptatemque accomodata.*”

Vajon Balassi Nagyciklusa nem ilyen „költött és valóságot előadó” *narratio*? A *voluptas* neki ugyanúgy célja és ihletője, mint az *utilitas*. De, mondhatnánk, nem így határozza-e meg valamennyi poétika a versszerzés célját? Így és mégsem egészen így. Vadianus hangoztatja, hogy az ő könyve különbözik más költészettanoktól és nyomatékosan utal Pico della Mirandolára.

Természetesen persze ez a meghatározás mégis Horatiusra megy vissza, aki *Ars Poetica*-jában szintén egybekapcsol gyönyörködtetést és közhasznúságot. Ennek ellenére és éppen ezért mégsem érdektelen Vadianust éppen Balassi esetében tüzetesen tanulmányoznunk, hiszen, mint említettük, ő közvetítette legbuzgóbban az olasz poétikákat német nyelvterületre (latin kiadásokban).

Dehát mindez messze vezet. E sorok írójának nem szakterülete a versszerzés elmélete; mindössze a figyelmet óhajtotta felhívni egy eddig kellőképpen nem tanulmányozott hatásra; *ami Balassit és kortársait a maguk társadalmi közegében szükségképpen érthette.*

E megfontolás alapján kellene sorra venni a századvégi Bécs társaséletének divatos dalkiadványait is, ezeket a főleg Velencében, Padovában és Bolognában nyomtatott „slágeralbumokat”, melyekből, mint láttuk, Balassi (Regnart), Schallenberg és a Győri Névtelen egyaránt bőven merített.

Annyi mindenestre tény, hogy Schallenberg, Vadianus és kortársaik tüzetes tanulmányozása nélkül nem jutunk előbbre a Balassi-poétika rejtélyeinek megoldásában.

Nemeskürty István

Gracián Magyarországon

A keresztény embertől az udvari emberig

A cím ófilológus-komparatizmust sugallhat, pedig nem az a célom, hogy valamiféle hatáskutatást végezzek a szó régi értelmében, hanem inkább az emberről alkotott felfogás változásait akarom nyomon követni egy évszázad során, a spanyol jezsuita Balthasar Gracián gondolatainak terjedése kapcsán.¹

Mindjárt le kell szögezni, hogy Balthasar Gracián spanyol jezsuita (1601–1658) teljes művét, köztük olyan jelentős munkákat, mint az *El Héroe*, az *El Discreto* vagy az *El Criticón*, nem ismerték Magyarországon (ez utóbbi egy részét fordította ugyan Falusi), csak az *Oráculo manual y arte de prudencia* című maximagyűjtemény jutott el hozzánk, amelyet a szerző először 1647-ben jelentetett meg Huescában.² Európai elterjedését a velencei francia követség titkárának, A. N. Amelot de la Houssaye-nek köszönhetette, aki 1684-ben kommentárokkal ellátva adta ki franciául.³ Ő adta a *L'Homme de Cour* címet a munkának, amely aztán szinte általánossá vált. Angolul 1694-ben *The Courtier's Oracle* címen jelent meg a spanyol eredeti alapján, de 1702-ben egy Savage nevű fordító már Amelot de la Houssaye francia változatát fogadja el és a következő jellemző címet adja neki: *The Art of Prudence or a Companion for a Man of Sense*. Angliában udvari embernek lenni immár nem divat, de „józan eszűnek” lenni igen.⁴ Az első olasz kiadás 1679-ben látott napvilágot a spanyol eredeti alapján, de nem ez lett népszerű, hanem itt is a francia változat, amelyet 1698-ban jelentetett meg Francesco Tosques apát a francia címet átvéve.⁵ Az első német kiadás, amelyet J. L. Santner adott ki

¹ Gracián magyarországi hatásával tudomásom szerint eddig egy rövid jegyzet foglalkozott: O. BRACHFELD: Note sur la fortune de Gracian en Hongrie, Bulletin hispanique. 1931.

² Vö. B. GRACIAN: Obras completas, Madrid, 1960, 1969; Graciánról: E. Correa CALDERON: Su vida y su obra, Madrid, 1961. A különböző kiadásokról ad összefoglalót FARACÓ Henrik: Faludi Ferenc „Udvari ember”-ének eredetije és fordításai, ItK 1895. Majdnem teljes bibliográfiát nyújt C. Sommervogel, Bibliothèque, de la Compagnie de Jésus, 1890–1909, III. 1647 és köv. hasábok.

³ L'Homme de Cour, traduit de l'Espagnol par le Sieur Amelot de la Houssaie... avec des notes. Paris, 1684.

⁴ The Courtiers Manual Oracle or the Art of Prudence... Now done into English. London, 1685. Más kiadás: The Art of Prudence; or a Companion for a Man of Sense... Made English... and illustrated with the Sieur Amelot de la Houssaie's notes, by Mr Savage, London, 1702.

⁵ Oracolo manuale, e Arte di Prudenza Cavata dagl' Aforisme, che si discorrono nell' Opre di Lorenzo Gratiano Mandalo in Luce D. Vincenzo Giovanni de Lastanosa. Diretto alla Nobiltà Venetiana e dedicato all' Illustr. et Eccellentiss. Sig. Leonardo Pesaro... In Venetia, 1679, más kiadás: L'uomo di corte o sia l'arte di prudenza. Tradotto dallo spagnuolo nel francese idioma e commentato del Amelot de la Houssaie. Nuovamente tradotto dal francese nell'Italiano e comentato dall'abate Francesco Tosques, Venezia 1688.

Frankfurtban és Lipcsében ugyancsak a francia változatot veszi alapul és ezt a címben is kifejezi: *L'homme de Cour oder die heutige politische Welt- und Staats-Weise*.⁶

Érdemes az egyes nyelvterületeken a könyv sorsát nyomon kísérni. Franciaországban a század közepéig Amelot de la Houssaye fordítása sok kiadásban látott napvilágot, ezután azonban már nem volt sikere. Az angol fordítás a XVIII. század két első évtizedében volt népszerű. Tosques apát olasz fordítását 1761-ig szinte folyamatosan jelentették meg. Több német kiadás is készült, még pedig többféle fordításban, s a kiadási folyamat csak 1803-ban szakadt meg. A XVIII. század eleji német fordítások közül külön érdemes megemlíteni az 1711-es augsburgi kiadást, amelynek fordítója a Selintes álnéven jelentkező C. Weissbach, akinek fordítása kapcsán a német felvilágosodás nagy előfutára, Christian Thomasius közölte véleményét Graciánról.⁷ Német nyelvterületen kései sikerét a pesszimista filozófusnak, Arthur Schopenhauernek köszönhetette, akinek halála után 1862-ben jelentették meg Gracián-fordítását most már *Hand-Orakel und Kunst der Weltklugheit* címen, tehát az eredetit követve. Schopenhauer a maga etikájához keresett érveket Gracián maximáiban, nem is hiába, hiszen az arisztokratizmus, a világ elítélése, egy bizonyos szkepticizmus és rezignáció megtalálható a spanyol jezsuita munkájában is.⁸

Bár a morálfilozófia már a XVII. században egyre inkább nemzeti nyelven szólal meg, még szükségét érezték annak, különösen akkor, ha oktatásról volt szó, hogy az ilyen jellegű munkákat latin nyelven is megjelentessék. Gracián *Oráculo manual*-ját először 1695-ben adták ki latinul,⁹ legelterjedtebb latin fordítását azonban 1731-ben nyomták ki az Oderamenti Frankfurtban *Aulicus sive de prudentia civili* címen. Fordítójának csak álnévét ismerjük: Franciscus Glarianus Meldenus Constantiensis, kilétét eddig nem tudták megállapítani.¹⁰ Volt egy későbbi latin fordítása is 1745-ből, amelyet P. A. Ulrich hozott napvilágra Lublinban és egy latin–lengyel kétnyelvű gyűjteményes kiadványban jelentetett meg.¹¹

A kiadásoknak ez a rövid áttekintése azt bizonyítja, hogy a Gracián által képviselt „udvari ember” eszménye különböző fogadtatásokra talált az egyes országokban. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a XVIII. század első felében az abszolutizmus „udvari embere” már nem volt korszerű, mégha a nemesség ragaszkodott is a régi ideálhoz és a hivatalos ideológia képviselte is azt. A feudalizmus kibontakozó válsága kikezdte azt az értékrendszert, amely részben a hősi erényeket, részben az udvari szokásokhoz való alkalmazkodást, tehát a konvenciók elfogadását választotta az államra és a vallásos erkölcs alapján.

Ha ez így van, valmerül a kérdés, vajon miért tűnhetett mégiscsak korszerűnek Gracián sok gondolata? Kommentátorai¹² – akik között kitűnő helyet foglal el Werner Krauss – megegyeznek abban, hogy a spanyol jezsuita hőse a kiemelkedő individuum, aki értelmével és akaratával másokon uralkodik,

⁶ *L'Homme de cour Oder die heutige politische Welt- und Staats-Weise* fűrgestellet von Balthasar Gracian, Hispaniern, Und wegen seiner hohen Würde in unsre hochteutsche Sprache übersetzt, anitzo aus dem Original vermehret, und zum Andernmahl herausgegeben von Joh. Leonhard SANTER, J. U. D. Franckfurth und Leipzig, 1687.

⁷ Balthasar Gracian's *Homme de Cour*, oder: Kluger Hof- und Welt-Mann, nach Monsieur Amelot de la Houssaie seiner Frantzösischen version, ins Teutsche übersetzt von Selintes (i.e. C. Weissbach) Nebst Herrn G. Thomasii judicio vom Gracian, Augsburg, 1711.

⁸ *Vö. Gracian-s Handorakel und Kunt der Weltklugheit*, Deutsch von Arthur Schopenhauer. Mit einer Einleitung von Karl VOSSLER, Stuttgart, (1938.).

⁹ Tolnai Gábor közlése szerint már 1695-ben megjelent egy latin fordítása.

¹⁰ Gracianus Balthasar: *Alicus sive de prudentia civili et maxime aulica liber singularis olim hispanice conscriptus, postea et gallice, germanice editus, nunc ex Ameloti versione latine redditus, et regulis meliore et naturali ordine dispositis in formam artis redactus Franc. Glarianus Meldenus Constantiensis recensuit, latine vertit et novis perpetuisque notis illustravit. Cum figuris aeneis. Accepit Jo Gottl. Heinecci praefatio. Francf. ad Viadroum, 1731.* Sommervogel utal arra, hogy álnévről van szó, és, hogy Gottlieb Heineccius, aki a fordítást megjelentette, sem azonosította a fordítóval. I. m. III. 1648. hasáb.

¹¹ Hominius Aulici notum Gracianum oraculum prudentiae, dopromptum in sententiarum politicarum centurias III . . . Latiorum lingua loquens per interpretem P. A. Ulrich . . . 1734, in: OST-ROWSKI–DANEYKOWICZ (J) *Pseud. Swada polska y Lacinska*, tom. 2. 1745.

¹² W. KRAUSS: *B. Gracian's Lebenslehre*, Frankfurt/Main, 1947; H. JANSSEN: *Die Grundbegriffe des B. Gracian's Genëve*–Paris, 1958; K. H. MULAGK: *Phänomene des politischen Menschen im 17.-ten Jahrhundert*, Berlin, 1973.

arisztokratikus magatartásával védekezik a világ ellen, amelyet rossznak talál. Az *Oraculo* 13-i maximája ezt mondja: „Az emberi élet harc magának az embernek a rosszindulatával szemben.”¹³ A „heroe” önmegvalósítása megkívánja, hogy sokoldalúan képzett legyen, hogy tapasztalatokat szerezzen, mindezek alapján elsajátítása a „prudencia” a „figyelmetesség” művészetét. Gracian elsősorban az alkalmazkodást javasolja, mégpedig a részvét nélküli alkalmazkodást. A 31-ik maximában mondja: „Ismerkedni kell a szerencsés emberekkel, hogy hasznot húzzunk belőlük, tartsuk távol magunkat a szerencsétlenektől.”¹⁴ Az egyén így éri el a tökéletességet, a perfecciót, amelyben az esztétikai elem jelentős szerepet kap. Gracian nem vallásellenes, de elkülöníti az üdvösséghez vezető utat a világi élettől, az első a kontempláció, a második a cselekvés szférájába tartozik. Ez utóbbi esetében tulajdonképpen a jezsuita morált fogadja el, amelynek molinista változatát maga is alkalmazza. Tehát a probabilizmust és a laxyzmust támasztja alá és ezért a jezsuiták közel érezték magukhoz, mégha voltak is összeütközései rendjével, mégha morálja tulajdonképpen pesszimistább is, mint a hivatalos jezsuita erkölcs. Mindezeket a gondolatokat fogalmazza meg az *Oraculo manual* maximáiban, mégpedig a *conceptismo* irányzatának szabályai szerint, tehát a fogalmiságot és az ún. agudezát, a tömör, szellemes, sokszor homályos kifejezést keresve. Ilyen módon mint író is vonzza olvasóit és persze fordítóit is, akik néha szinte megoldhatatlan problémákkal találják szembe magukat, amikor gondolatait tolmácsolni akarják. Jellemző, hogy eredeti formájában nem is fogadja be Európa, akkor kezd hatni, amikor a francia klasszicizmuson iskolázott Amelot de la Houssaye leegyszerűsíti, racionalizálja és megmagyarázza az aforizmákat. Ilyen módon közelíti ahhoz a világi morálfilozófiához is, amelyet La Rochefoucauld, Molière vagy La Bruyère képviselnek a francia irodalomban. Ezt az áramlatot is figyelembe véve, lehet azt állítani, hogy Gracian nem az irracionalizmust képviselte, mint ahogy azt Schopenhauer állította, s W. Knaussal egyetérthetünk abban, hogy a jezsuita etikája tulajdonképpen valamiféle „geistesaristokratische frühaufklärerische Haltung”-ot, tehát a szellemi arisztokrácia korafelvilágosodás kori magatartását fejez ki,¹⁵ mégha vitatkozni is lehet azon, hogy mit jelent ez a korai felvilágosodás. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy Gracian-t fel lehetett használni az uralkodó ideológia és a valláserkölcshöz védelmezésére is. Ha magyarországi hatását nézzük, mindkét interpretáció lehetőségét tekintve kell vennünk.

Magyarország előbb a francia fordítást ismerik meg s egyik első olvasója II. Rákóczi Ferenc. Az 1701-ben Sárospatakon összeírt könyvtári jegyzék szerint az *Homme de Cour*, tehát Amelot de la Houssaye Gracian-fordítása a fejedelem olvasmánya volt.¹⁶ A könyvre nyilvánvalóan bécsi tartózkodásának idején hívták fel a figyelmét s J. E. Nieremberg, Antoine Legrand, La Bruyère és Fénelon erkölcsöt tanító munkái között forgathatta, de nem szerette. A *Vallomásokban* a hegylaljai felkelés

¹³ Faludi fordításában: Elintézett szándékat más vezeték szándékkal segítsd. Faludi Ferenc minden munkái. Kiadta TOLDY Ferenc, 1853, 369. Obrar de intención, ya segunda y ya primera. B. GRACIAN: Obras completas, Madrid, 1960, 154.

¹⁴ Faludi fordítása: A szerencsések és szerencsétlenek közt választást tégy; azokat kövessed, ezektől távol légy.

Az eszteleneknek bú járások; szerencsétlenség útítársok. A kik hozzájuk köteleződzenek, féljenek; mert ennél nincsen se fenébb, se ragadozóbb nyavalya. Még a legkisebb gonosznak sem kell ajtót nyitni, mert a többi is nagy csorda farkkal utána tolatkozik, az öregi peniglen, ha erővel nem lehet, titkon is hozzájuk lopja magát... Mesterség a játékban a vetés; azokon a kártyákon szaporán ki szoktunk adni, a mellyek vagy hasonztalanok, vagy ártalmasok. A legalacsonyabb kártyalevelek is, mikor triumph színben vannak, többet érnek a felsőknél ha tőlök elszíntettek. Azonképen vagy az embereknek dolgok. Ha kit a kétség választásában tartóztat, sokat látott hallott tudós emberekkel kössön szövetséget; előbb utóbb az ő szerencséje is kivirágzik. Idézett kiadás, 381–82. Spanyol eredeti: Conocer los afortunados para la elección y los desdichados para la fuga.

La infelicidad es de ordinario crimen de necedad, y de participantes no hay contagión tan apegadiza: nunca se le ha de abrir la puerta al menor mal, que siempre vendrán tras él otros muchos, y mayores, en celada. La mejor treta del juego es saberse descartar: más importa la menor carta del triunfo que corre, que la mayor del que pasó. En duda, acierto es llegarse a los sabios y prudentes, que tarde o temprano topan con la ventura.

Idézett kiadás, 159.

¹⁵ W. KRAUSS; i. m. 160.

¹⁶ A jegyzéket Heckenast Gusztáv jelentette meg, ItK 1958. 1. sz.

leírása után és a vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanságot tapasztalva azt írja, hogy a bécsi udvart spanyol maximák vezérlik (Aula... Viennensis Hispaniis regulatur maximis),¹⁷ amivel nyilvánvalóan Gracián maximáira utal. A bujdosásban emlékezik az 5. maximára, amikor ezt írja 1711 június 18-án a mellette akkreditált francia ügyvivőnk, Fiereville-nek: „Azonban bármily hitelesek voltak is Uraságod jelentései, úgy látom nem oszlatták el azt a nem kedvező vélekedést, amelyet Des Alleurs és Bonnac urak keltettek az udvarban, mivel egy ideje kifacsart citromnak tekintenek, melynek héját elhajítják.”¹⁸ Másutt is előfordul az, hogy áttételesen hivatkozik Graciánra, de mindig úgy, mint az evilági morál képviselőjére, amelyet elítél. Sienawska hercegnőhöz írott 1710 október 22-i levelében például ezt olvassuk: „De ebben a világban közönséges az, hogy a szerencsétlenek mindig vétkesebbek, mint a szerencsések.”¹⁹ Az emigrációban Gualterio bíboroshoz írott leveleiben állandóan szembesíti a kétfajta erkölcsi felfogást s maga a keresztény ember eszménye mellett tesz hitet.²⁰ Ez az őszinte ember nem szereti azt a morált, amelyik azt hirdeti, mint Gracián a 220. maximában: „Ha oroszlánbőrt nem ölthetünk, bújunk rókabőrbe.”²¹ Közelebb érzi magához a keresztény sztoicizmus ideálját, amelyet Justus Lipsius, Juan Eusebio Nieremberg írásából, a Senecára támaszkodó francia erkölcsi-didaktikus irodalomból vagy akár Fénelon utópiájából von le. Ezen az alapon ítéli el a jezsuita laxizmust is, nemcsak a *Responsio*-ban, hanem *Vallomásaiban* is. Azt sem tartjuk véletlennek, hogy a Nemesi Társaság számára nem Gracián-t fordíttatja, hanem Fénelon Telemachosát.²² A bujdosásban írt *Tractatus de potestate* és a *Réflexions sur la vie civile et la politesse d'un chrétien* című értekezései egyrészt Nicole és a janzenisták hatását mutatják, másrészt Bossuet, Antoine de Courtin, Gobinet, Fleury munkáit vették tekintetbe, de minden esetben a keresztény ember és különösen a keresztény fejedelem eszményképe alapján.²³

Rákóczi Gracián-ból azt veszi át, ami megfelel a saját pesszimista felfogásának a világról, de nem teszi magáévá az alkalmazkodást, s az isteni kegyelemre appellálva hiszi, hogy meg lehet valósítani a keresztény erényeket e világban is. A magyar kortársak közül kevesen olvashatták Gracián-t, de a keresztény sztoicizmus forrásaiból táplálkozva sokan értettek egyet Rákóczival a spanyol jezsuita moráljának elutasításában. Elég, ha a protestánsok közül Ráday Pált említem, aki a pietista vallásosság alapján határozta meg a maga ugyancsak keresztény ember-felfogását. Ő is elsősorban Justus Lipsiust, J. A. Webert, Rudolf Feist-ot olvasta, bár ismeri Antonio de Guevarát és tanulmányozta Machiavellit is Conring jegyzeteivel. Gracián nem is volt meg könyvtárában.²⁴

Ezek után felmerül az a kérdés: miképpen magyarázható a századközépi Gracián-kultusz Magyarországon, hiszen a kiadásokat tekintve valóságos kultuszról van szó. Az 1731-es oderafrankfurti latin fordítás alapján 1750-ben Bécsben,²⁵ majd 1752-ben Kassán, a jezsuiták nyomdájában, új latin kiadásokra került sor. (1747-ben már jelent meg egy részleges Oráculo-fordítás latin nyelven Molnár János

¹⁷ Rákóczi Ferenc Önéletrajza, Bp. 1876, 60.

¹⁸ II. Rákóczi Ferenc levelei, szerk.: KÖPECZI Béla, Bp. 1958, 268.

¹⁹ Uo. 228.

²⁰ Rákóczi Gualteriohoz írt levelei a 18. jegyzetben említett kiadványban jelentek meg magyarul.

²¹ Faludi fordítása: Rokába, ha nem használ oroszlánbőr. Az időnek engedni kell hamikor a jó végezés ugyan csak kell. A ki jó végét érte dolganak akár előbb akár utóbb, elég böcsületet vall. A ki az országútján nem járhat bátor léppéssel, térjen okosan a titkos ösvényre. A furcsaság gyakorta többet végez a csontos erőnél. Többször győzte meg a bölcs a bátor vitét, hogysen a mérész bajnok a forgott bölcslet. Idézett kiadás, 478. Spanyol eredeti: Cuando no puede uno vestirse la piel del león, vistase la de la vulpeja. Saber ceder al tiempo es exceder. El que sale con su intento nunca pierde reputación. A falta de fuerza, destreza; por un camino o por otro, o por el real del valor o por el atajo del artificio. Más cosas ha obrado la maña que la fuerza, y más veces vencieron los sabios a los valientes que al contrario. Cuando no se puede alcanzar la cosa, entra el desprecio. Idézett kiadás, 209.

²² KÖPECZI Béla: Fénelon Telemachosának első magyar fordítási kísérlete, FK 1969, 1–4. sz.

²³ Minderről a *Testament politice* közeljövőben megjelenő szövegvizsgálati kiadásában.

²⁴ GORZÓ Gellért: Ráday Pál. Bp. 1915.

²⁵ Aulicus, sive de prudentia civili et maxime aulica liber Balphas. Graciani... nunc ex Ameloti versione Latine redditus et regulis meliore et naturali ordine dispositis in formam artis redactus. F. G. Meldenus recensuit, Latine vertit et notis illustravit. Accessit J. G. Heineccii praefatio. Viennae Augustae, 1750.

kiadásában.²⁶) Az 1752-es kassai kiadás ugyancsak az *Aulicus* címet viselte, s rendkívüli népszerűségnek örvendett.²⁷ A kiadványt liber gradualis formájában szinte harminc éven keresztül egymás után megjelentették. Már 1752-ben Szirmai József úgy véd logikából Kassán az Akadémián, Vajkovich Imre elnöksége alatt, hogy Zemplén megye alispánjának, Okolicsányi Jánosnak, a kassai latin kiadást ajánlja. Az ajánlás azért is figyelemre méltó, mert dicséri az Okolicsányi-család magaviseletét a Rákóczi-szabadságharc idején és különösen János apjának, Kristófnak a bátorságát, akit az ónodi országgyűlésen megsebesítettek és aki fellépésével bebizonyította az ausztriai ház iránti hűségét és „Hungaria” iránti szeretetét. Az ajánlás után a logika-vizsga téziseit sorolja fel.²⁸ Ugyanebben az évben kolozsvári impresszummal is megjelent Gracián munkája és azt Szeredai Elek ajánlotta Bornemisza Ignác József császári kamarásnak abból az alkalomból, hogy Mór István elnöklelte alatt a kolozsvári jezsuita akadémián „universa philosophia”-ból vizsgázt.²⁹ Hasonló kiadásokat ismerünk 1753-ból és 54-ből, 1760-ból és 69-ből, sőt 1776-ból is.³⁰

Az Országos Széchényi Könyvtárba került 1957-ben egy kézirat, amely eredetileg valamelyik felsőmagyarországi rendház könyvtárába tartozott és amely kivonatolja Gracián Kassán kiadott szövegét, mégpedig oly módon, hogy könnyen tanulható legyen.³¹

Mindez azt bizonyítja, hogy a jezsuita oktatás kézikönyveként használta Gracián munkáját, mégpedig elsősorban a politika-oktatásra.³² (A politika megjelölést láttuk az említett kézíraton is.)

Faludi Ferenc a jezsuita orientációt képviseli maga is, amikor kiadja *Böls és figyelmes udvari ember* címen 1750-ben először az első száz maximát, majd 1770-ben és 71-ben a többi.³³ A két első

²⁶ Molnár János: Documenta christianae politicae, Claudiopoli, 1747. Erre a kiadványra Szörényi László hívta fel a figyelmet.

²⁷ Balthasar Gracianus Hispani Aulicus, sive De prudentia civili, et maxime aulica, liber singularis, Editio novissima. Cassoviae, 1752, typ. Acad. Soc. Jesu

²⁸ B. Gracianus Aulicus... Honoribus Joannis Okolicsányi. dum... theses proremiales logicae... publice propugnaret... Josephus Szirmai... preside Emerico Vajkovich, Cassoviae, 1752. Typ. Acad.

²⁹ Balth. Gracianus Hispani Aulicus, sive De prudentia civili et maxime aulica liber singularis. Olim Hispanice conscriptus, postea Gallice, Italice, Germanice, Latine... editus, tum regulis meliore et naturali ordine dispositis in formam artis redactus, ac nunc denuo a naevis perpuratus, auditoribusque oblatum, dum... in Soc. Jesu Universitate Claudiopolitana universam philosophiam publice propugnaret Alexius Szeredai, praeside Stephano More e S. Jesu. Claudiopoli, 1752, typ. Academicis Soc. Jesu.

³⁰ Balthasar Gracianus Hispani Aulicus, sive De prudentia civili, et maxime aulica, liber singularis, auditoribus distributus, dum in Academia Budensi positiones philosophicas publice tueretur Emericus Zbisko de Kis-Kolacs, praeside Josepho Pinter e Soc. Jesu. Cassoviae, 1752, typ. Acad. Soc. Jesu; Balth. Gracianus Aulicus... Sapientissimo auditori oblatum dum... in conventui Eperiensensi Anno 1753 Die 27 Mensis Augustij... J. Joannem Baptistam universam philosophiam peripateticos-Scoticam publice propugnarent Protesius Repaszky, Cornelius Pauly, etc. Ordinis Minorum S. P. Francisci Conventualium preside Bonifacio Hallinger, Cassoviae, 1753, Typ. Acad.; Balth. Gracianus Aulicus... Dum in... Universit. Cassoviensis... assertiones ex universa philosophia publice propugnaret... Franciscus Nagy... praeside Emer. Vajkovich... auditoribus oblatum. Cassoviae, 1754, Typ. Acad.; Balth. Gracianus De prudentia civili maximae CCC. Elébe nyomtatva: Assertiones ex universa philosophia, quas... propugnandas auscepit in Academia Claudiopolitana Deodatus Placsintár ex praelectionibus Stephani Bíró. H.n. 1760.; Balth. Gracianus... Aulicus... Hozzáköte: Assertiones ex universa philosophia quas publice propugnandas suscepit... Gedeon Tornallyay... ex praelectionibus Danielis Hersching, Ladislai Dobai, Martini Takács, Tyrnaviae, 1769.; Balth. Gracianus Aulicus... liber... Dravics Donatus: Ex liberali munificentia... Jacobi Mesko... per dum theses ex acie ordinata Scriptura Sacra... propugnaret Nic. Sax, Math. Világi etc... Cassoviae, 1775. Typ. Landerer

³¹ OSzK. Oct. Lat. 1115. B. Gracianus H. A. de P. C. Fundamentum Rerum.

³² Vö. FINÁCSY Ernő: A magyarországi iskola története Mária Terézia korában, I. Bp. 1899.

³³ Böls, és figyelmes udvari ember. Írta spanyol nyelven Gracián Boldisar. Ford. németből FALUDI Ferentz S. J. Nagyszombatban, 1750, Akadémiai böttökkel; Böls, és figyelmes udvari ember. Írta Gracián Boldisar. Fordította németből Faludi Ferentz S. J. Posonyban, 1. század, 1771, 2. század, 1770, 3. század 1771. A fordításról, de általában is Faludi embereszményéről vö. SZAUDER József: Faludi udvari embere, Bp. 1941.

rész fordítását a német változat alapján készíti, a harmadikat Amelot de la Houssaye francia tolmácsolását véve alapul. Miután ebben az időben maga is nyomdaigazgatóként működik Nagyszombatban, nem lehetünk meglepve, hogy már az 1752-es kassai latin kiadás is dicsőően emlékezik meg a magyar fordításról. Előljáró beszédében a fordító a magyar nemességhez fordul mondván: „fegyvert, ótalom eszközt kívántam a' hamis világ ellen adni, nem rossz politikát hinteni nemzetem eleibe”. Faludi tudja, hogy Gracián rossz politikát is táplálhat s ezzel jelzi is a különbséget politika és erkölcs között. Az *Oráculo*-t azért fordítja, mert a „hamis világ” ellen akar oltalmazni, tehát fel akarja vértetni olvasóit a nem-keresztényi erkölccsel szemben. Ez az első rész akkor jelenik meg, amikor több más erkölcsi tanítás is napvilágot lát és többek között Haller Telemachos-fordítása, amely egy nem felekezethez kötött, de szigorúan hierarchikus értékrendszert állít fel s amelynek része az egyszerű, de mélyen átértett vallásosság. Ez a fordítás egy másik irányzat meglétére utal, amely korszerűbbnek fog tűnni még a század végén is, mint a Gracián neve által jelzett.

A latin fordítás kassai kiadása, Faludi magyar fordítása azt bizonyítja, hogy Mária-Terézia uralkodása idején aktuálissá vált a magyar „udvari ember” problémája. A bécsi udvar szelleme azonban minden retrográd visszafogás ellenére ekkor már a felvilágosodás felé orientálódott és túlhaladottnak tartotta Gracián felfogását.

A már végképp elavult „udvari ember” eszményének a továbbélését bizonyítja Magyarországon az a verses fordítás, amelyet Nagy János szanyi plébános jelentetett meg 1790-ben Győrött *Udvari Kátó* címen, Faludi szövegét véve alapul. A *Kátó* név az antik erényekre emlékeztet, de a szerző nem hagy kétséget aziránt, hogy az „alagyás” versek nem ezeket idézik. Ezt írja:

Édes Hazám! vedd jó névvel, mit néked ajánlok:
Mert e' munkámnak nem kitsiny haszna lehet,
Minden Pólitikát, mellyel most kelletik élni,
Kátómban láthat szem, tsak utánna legyen.
Udvari Böltseknek szolgálhat, 's másnak-is, s' ki
Nagy, 's fő emberré válni akar hol akar.
Szolgálhat fiatal korban levőknek-is, azt ha
Mint hajdon Kátót, kézre, 's eszekre veszik.³⁴

Nagy számára már nem idegen a felvilágosodás, sőt a nemesi nemzetiség szelleme sem, amit Szaitz Leóval folytatott vitája is bizonyít, mégis a graciáni „politikát” aktuálisnak találja, mert a világban valóságosan érvényesülő értékrendszerre figyelmeztet.³⁵

Mindezek után úgy véljük, hogy a jezsuita nevelés a gazdasági, társadalmi és kulturális változások következtében, a felvilágosodás előretörő folyamatának hatására folyamodik Graciánhoz a XVIII. század elején, akit korszerűbbnek érez, mint a régebbi keresztény sztoicizmust vagy akár a tiszta molinista erkölcsfelfogást, egyszerűen azért, mert realistább. A jezsuiták – bizonyos mértékig paradox módon – a vallásos világnézet erősítését várták szerzetestársuk realizmusától, sőt pesszimizmusától is. A laikus közvélemény közelállónak érezte magához az „Udvari embert,” mert benne a világi morál leírását vélte megtalálni és felkészítést az élet csalódásaira.

Ez a felfogás olyan országokban tudott erőteljesebb befolyást gyakorolni, ahol mint Olaszországban, a német államokban vagy a Habsburg-birodalomban a feudalizmus tartotta magát és igyekezett megerősíteni ideológiáját. A felvilágosodás erkölce, amely alapjában véve a polgárság erkölce volt, szembenállt Gracián szemléletével. Az Enciklopédiában a társadalom célját így határozzák meg: „Az emberi társadalom egésze arra az általános és egyszerű alapelve épül: boldog akarok lenni.” A boldogság megvalósítása feltételezi a közjó, a természetes egyenlőség és az igazságosság keresését. Ez a

³⁴ Udvari Kátó vagy is Grátzián Boldizsárnak Faludi Ferentz által magyarra fordított CCC makszimái mellyeket alagyás versekbe foglalt Nagy János Rábaközben, Szany helységének plébánosa, Győrött 1790.

³⁵ Vö. KERÉNYI Olaf: Nagy János szanyi plébános élete és irodalmi munkássága, Pannonthalma, 1939.

felfogás nem zárja ki a vallást, sőt hirdeti a vallás és az erkölcs szövetségét, mert „vallás nélkül nincs ami megfékezze a képzelet kitöréseit, az elme elbizakodottságát, a szenvedélyek forrongását, a szív romlottságát, az álszenteskedés mesterkedéseit”.³⁶ Egy új erkölcsi felfogás alakul tehát ki, amelynek csak annyiban van köze Gracián maximáihoz, hogy azok előkészítették ennek létrejöttét. Gracián felfogása az emberről és a társadalomról kritikus felfogás, amely a régi feudális értékrendszer rombolásával segítette a felvilágosodást, de maga nem tartozik a felvilágosodás gondolkodókörébe.

Köpeczi Béla

Petőfi izlandi fordítója

Ulrich Groenke: Steingrímur und Alexander Petőfi. Eine isländisch-ungarische literarische Verbindung. Klny. az „Explanationes et Tractationes Fenno-Ugricas” c., Hans Fromm német irodalomtörténész 60. születési évfordulójára kiadott kötetből (szerk. Erhard F. Schiefer. München, 1979. Fink Verl. 37–48).

Groenke professzor, a kölni egyetem északi-filológiai tanszékének vezetője, az izlandi nyelv tudós szakértője érdekes magyar vonatkozású cikket írt Steingrímur (Steingrím) Thorstenssonról (1831–1913), Izland ünnepelt nemzeti költőjéről és bámulatos termékenységu műfordítójáról, aki a mi Petőfink számos költeményét is átültette anyanyelvére. Életrajzírója, Hannes Pétursson szerint, kinek 1964-ben Reykjavíkban megjelent munkájára a cikkíró ismételt hivatkozik, annyira vonzotta Petőfi költészete, hogy kedvéért megtanult magyarul. Bár ez már idősebb korában történt, s a közvetlen ösztönzést feltehetőleg a kolozsvári egyetem Petőfi-rajongó professzorától, Meltzl Hugótól az 1870-es évek vége felé kaphatta, Groenke teljesen indokoltan jár el, amikor az európai történelemnek abból az időszakából indul ki, amelyben Steingrímnek a magyar szabadságharc költője iránti vonzalma gyökerezik: ti. az 1848/49. évi forradalmak korából. Ezek a mozgalmak a kontinenstől távol fekvő szigetország népét is közvetlenül érintették. A Dán Királyság fennhatóságát nehezen tűrő izlandiak helyzetük hasonlóságánál fogva különös rokonszenvvel figyelték a Habsburg-uralommal nyíltan szembeszállt magyarság hősi küzdelmét. E szimpátiának Magyarországon mind ez ideig ismeretlen, figyelemre méltó dokumentuma Gisli Brynjúlfsson (1827–1888; filológus, író, politikus) 130 oldal terjedelmű beszámolója az európai forradalmi eseményekről. Az 1849 őszén, egy izlandi évkönyvben megjelent tanulmány szerzője a magyarok szabadságharcát helyezi a középpontba. Magyarország történetét a kezdetekig visszanyúlva ismerteti, s van valami megható abban az igyekezetben, amellyel a magára hagyott kis északi nép öntudatos fia az izlandiak és a magyarok történelmének párhuzamos vagy rokon vonásait kutatja: olyan egybeeséseket állapít meg, hogy a két nép honfoglalása és keresztény hitre térése körülbelül ugyanarra az időszakra esett, hogy a XIII. század derekán Izlandon ugyanolyan válságos, a nemzet teljes pusztulásával fenyegető helyzet alakult ki, mint Magyarországon a tatárjárás után, s hogy mindkét nép idegen vérű uralkodói megszegték az „ősi szerződésben” vállalt kötelezettségeiket stb.

Gisli részletes áttekintést ad a forradalmi eseményekről és a háttérükben zajló politikai-diplomáciai küzdelmekről, bemutatja a fontosabb szereplőket; Kossuth írásából és beszédeiből hosszasan idéz. S míg a tanulmányt a forradalom és különösen a magyarok ügye iránti mélyes rokonszenv s a reménykedés szelleme hatja át, az évkönyvnek néhány héttel későbbi, 1849. szept. 20-áról keltezett előszavából a gyász, keserű csalódás és harag szenvedélyes hangjai törnek föl. A magyarok bebizonyították – fejtegeti a szerző –, hogy az összes európai népek közül a legjobban értették meg, mit jelent egy nemzet számára a szabadság. Kossuth és hívei kénytelenek voltak török földre menekülni, az osztrákok pedig, akik szégyenletes és megvetésre méltó szerepet játszottak, most véres terrorral állnak bosszút, egyúttal „új, ostoba Szent Szövetséget” hoznak létre, és a kontinensen megint a gyűlöletes bürokrácia veszi át az uralmat; „vajon mikor támad újra egy olyan próféta, mint a Szent Lélektől vezérelt Kossuth?”

³⁶ A francia enciklopédia. Összeáll.: GYÖRÝ János, Bp. 1962, 105., 110.

Amikor ez a beszámoló készült, majd a reykjavíki évkönyvben megjelent, Steingrím az ottani gimnázium felső tagozatának diákja volt; az érdeklődő, jól tájékozott fiatalember már ekkor megtanult németül, és megismerkedett a német irodalommal. A következő évtizedben a koppenhágai egyetemen jogi, majd filológiai, történeti és irodalmi tanulmányokat folytatott, tanári oklevelet szerzett, s eredeti költői alkotómunkája és hírlapírói tevékenysége mellett hozzáfogott sok évtizedes kulturális közvetítő programja megvalósításához. A cikk adatai szerint Petőfitől először a *Reszket a bokor, mert* ... c. dalt fordította le; ez Meltzl Hugó kérésére történt, aki az elkészült átültetést az általa szerkesztett Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok 1878. szept. 30-i számában tette közzé. A többnyelvű kolozsvári folyóirat címlapján, a népes nemzetközi munkatársi gárda névsorában (az 1870-es évek kezdete óta újra Reykjavíkban élő) Steingrímét is megnevezik. Egy általa szerkesztett izlandi folyóirat hasábjain 1884-ben *A bánat? egy nagy óceán* ... , *Emlékezet és Szállnak reményink* ... tolmácsolásával folytatja a sort, később meg az Izlandi Irodalmi Társaság nagymúltú folyóirata, a *Skirnir* 1907. évi 81. kötetében külön cikkel és 13 további műfordítással adózik a magyar költő emlékének: a *Két vándor*, *Esik, esik* ... , *Ez a világ a millyen nagy* ... , *Befordúltam a konyhára* ... , *A felhők*, *A rab oroszlán*, *Poharamhoz*, *Nemzeti dal*, *Egy gondolat bánt engemet* ... , *Szeptember végén*, *Világosságot!*, *Az örült* és a *Szabadság, szerelem* izlandi nyelvű megfelelőjével. Végül abban az 1924-ben kiadott kötetben, amely Steingrím válogatott versfordításait tartalmazza, az említettek többségén kívül ott van még a *Honfidal* és a *Pusztá föld ez, a hol most járok* ... izlandi nyelvű változata is. Valószínű, hogy ez a felsorolás még távolról sem teljes.

A közlemény szerzője néhány szemelvény alapján bepillantást enged a Petőfit tolmácsoló Steingrím fordítói műhelyébe is, s érzékelteti azokat a nehézségeket, amelyekkel az izlandi nyelv mesterének e munkája során meg kellett küzdenie, tekintettel az izlandi poétika szigorú alliterációs szabályaira; az elkészült átültetések művészi hitelességének elbírálására azonban már csak azért sem vállalkozhatott, mert előbb azt kellene felderíteni, hogy az izlandiak kiválósága milyen (feltehetően német nyelvű) közvetítő források nyomán fordított, ill. hogy magyar nyelvismereteit milyen mértékben hasznosíthatta. De Groenke professzor így is hálára kötelezett bennünket: az általa feltárt, mintaszerű gonddal bemutatott, példás tömörséggel kommentált tények és összefüggések Petőfi világhírének mindeddig jórészt homályban maradt egzotikus vonatkozásait világítják meg.

Kiss József

Illés Béla két ismeretlen kisregénye

— Rongyos vitézek —

Petőfi nyomán ezzel a büszke-szerény kifejezéssel illette Illés Béla azokat az emigrációban született műveit, amelyek — hozzáférhetetlenségük miatt — kimaradtak összegyűjtött elbeszéléseinek-kisregényeinek első hazai válogatásából (*Harminchat esztendő*).¹

A „rongyos vitézek” mindenekelőtt az íráskor harcosságára, irányzatosságára vonatkozik. Írójuk valamennyijüket a pártos publicisztika sajátos változatának vallotta, amelyben nem az irodalmiság, hanem a tendencia dominál. Az olvasót azonban nem szabad, hogy megtévezzék az effajta nyilatkozatok. Való igaz, hogy ezek a művek meghatározott politikai célt kívántak szolgálni; az azonban nem áll, hogy mögüli hiányzik az írói ambíció. Az emigrációban keletkezett alkotások egész sora épp a hangsúlyozott „irodalmiatlanság” ellenkezőjéről tanúskodik: arról, hogy az író és új nekilendüléssel kereste azt a formát, keretet, amely az épp aktuális politikai tartalmakat mesterkéletlenül, természetes könnyedséggel és egyúttal politikailag is hatékonyan képes közvetíteni.

¹ Harminchat esztendő. Bp., 1956. 519 l.

Persze: ez nem jelenti egyúttal azt, hogy valamennyi kísérlete egyben eredménnyel is járt. Amíg a *Kárpáti rapszódia* magaslataira eljutott, sokszor tévedett vagy engedett a látványos megoldásnak. De a féleredmények és a kudarcok is érdekesek, tanulságosak; színesen árnyalják szocialista prózánk kialakulásának ellentmondásokban bővelkedő történetét.

A következőkben két ilyen, szinte teljesen elfeledett kisregényt kívánunk feleleveníteni, amelyek a húszas évek közepén Moszkvában íródtak és jelentek meg oroszul. (Magyarul mindmáig kiadatlanok.)

A Kárpáti rapszódia forrásainál

A *Nikolaj Suhaj* c. kisregényt Illés Béla 1923 augusztusában-szeptemberében vetette papírra.²

Júliusban érkezett – a Nemzetközi Vörös Segély segítségével Moszkvába, ahol azonban ezt követően még jó ideig nem akadt sem lakása, sem állása.

Régi ismerőse, Kelen József³ közvetítésével azonban hamarosan ideiglenes megoldáshoz jut: a nyári hónapokban beköltözhet egy Moszkvától nem messze fekvő „dácsába”, ahol néhány hétig viszonylag gondtalanul él.

A hatalmas fegyvesek közt meghúzódo Leszinoosztrovszkójében mit is csinálhatna? Kidolgozza, befejezi a már előzőleg, Bécsben elgondolt történetet.

Témája nem volt új. Már jóval korábban foglalkoztatta – s nem is annyira mint író, hanem mint gyakorló politikust.

Mint ismeretes, a Tanácsköztársaság bukását követően Illés Béla a KMP megbízásából – kisebb-nagyobb megszakításokkal – közel két évig végzett pártmunkát Szlovákia és Kárpátalja területén, előkészítve a csehszlovák kommunista párt megalakulását.

Ezekben az években ismerkedett meg Nikolaj Suhaj történetével, amely akkor élénken foglalkoztatta egész Csehszlovákia közvéleményét. – A szolyvai pap kocsisának fia 1920 nyarán csapatot szervezett a környék szegénylegényeiből. Rajtaütött a csendőrségen, feltörte az uraság magtárát, gabonát osztott az éhezőknek. Majd – katonaságtól szorongatva – bevette magát a Kárpátok fenyőrengetégebe, és tartotta magát az utolsó emberig. A felakasztott Suhaj körül legendák keletkeztek. Népi hőst formáltak belőle, a szegénység védelmezőjét, urak retteggett ellenségét, akit – talán – nem is sikerült megölni, s aki – talán – egyszer újra visszatér . . .

Magán a párton belül is megoszlottak a vélemények. Egyesek az ösztönös népi forradalom előfutárát látták Suhajban, akivel – mint esetleges szövetségessel – feltétlenül számolni kell. Mások pusztán magányos lázadónak mondták, s nem tulajdonítottak neki nagyobb jelentőséget.

Illés véleménye az utóbbiakhoz állt közel. A *Kassai Munkás* által kiadott 1923-as *Munkásnapló*-ban (tehát 1922 végén) megjelent *Suhaj legendák* című cikkében kifejtette,⁴ hogy az inség, a tudatlanság és a szegénynép politikai iskolázatlansága termi törvényszerűen a legendákat. Suhajban csupán „öntudatlan, nekivadított, elkeseredett, proletár” látott, akinek lázadása eleve kudarcra volt ítélve. A nép sorsának jobbra fordulása, úgy mond, csak a kollektív összefogástól, a tudatos politikai harctól várható.

A cikk párhuzamot vont a fennálló rend ellen szervezeten küzdő kommunista mozgalom és a betyárlázadás ideológiája között, mert a kettő *hasonlósága*, szerinte, még széles tömegek szemében fedi el a közöttük fennálló *különbséget*. Nevezetesen azt, „hogy a rabló önmagának akarja az urak jólétét”, – még ha abból esetenként részesíti is a szegénységet, – „a kommunista pedig minden dolgozónak”.

A cikk befejezése a harc szervezett formái mellett száll síkra, mert anélkül, írja, a nyomor okozta elkeseredés törvényszerűen csak a Suhajéhoz hasonló elszigetelt, „építésre képtelen”, pusztításba és rablásba torkolódo felkelést eredményezhet.

² Николай Шурай. Москва, 1924. 56 l.

³ Kelen Józseffel (1892–1938) az író még a Galilei-körben ismerkedett meg. A Tanácsköztársaság leverését követően Kelent bebörtönzik: 1922-ben a szovjet hatóságok által kezdeményezett „kicserélések” során szabadul, illetve jut Moszkvába, ahol rövidesen képesítésének megfelelő munkakörbe kerül a Központi Hősrőműveknél.

⁴ Suhaj-legendák. Munkásnapló (Košice) 1923. 58–60.

A cikk és a kisregény megírása között jóformán még egy év sem telhetett el, s a szerző alapvetően változtatta meg a véleményét. A *Nikolaj Suhaj*t olvasva szinte az az érzésünk, mintha Illés maga is beállt volna a legendateremtők táborába. A kisregény alakjainak a megrajzolása óhatatlanul Masareel és Derkovits Gyula grafikáira emlékeztet. A lázadó szegényregény és társainak faktúrájában Masareel éles kontúrú linóleummetszeteinek megjelenítő erejét és Derkovits Dózsa-sorozatának cselekményes lendületét, lázadó dinamikáját látjuk viszont a kárpátaljai történet sajátos közegében.

Persze, nemcsak ezt. Sok minden mást is, – a kérdés jóval összetettebb.

Maradjunk azonban – a legendateremtésnél, amelynek gyökerei Illés 1921-ben megjelent első elbeszéléskötetéig, a *Ruszin Petra temetése*ig nyúlnak vissza.⁵ (A szakirodalomból egyébként ennek a kötetnek a feldolgozása is hiányzik.)⁶ Az itt közölt elbeszéléseknek a születését a szerző maga mondja el a már idézett *Harminchat esztendő* előszavában. 1920-ban – 21-ben írja, Kárpátalján szigorú cenzúra volt. A kis országért ellenőrző Paris tábornok azonban tisztelte az irodalmat. A környék politikailag „kényes” eseményei, s egyáltalán: a nyomor okozta társadalmi konfliktusok nem kaphattak helyet az ott megjelenő lapokban; a versek, elbeszélések előtt azonban szabad volt az út. Amit tehát nem lehetett vezércikkben vagy hírek formájában leadni, azt Illés megírta elbeszélések-ként...

Megformálásukat tekintve ezek az *Ungvári Munkás*ban megjelent tárcanovellák mindenekelőtt a századforduló naturalizmusára emlékeztetnek.⁷ Szűkszavú, szándékosan szürke előadásmódban jelenítik meg Kárpátalja elmaradottságát, az ott élő kétkezi munkások primitív életkörülményeit, a nincstelenség következményeit: az emberi és erkölcsi kiszolgáltatottságot, – s mindennek a fonákját is: a *Suhaj legendák*ban említett elszigetelt, öntudatlan és tragédiákban fúló lázongás példáit (*Az öreg Luna*).⁸ Illés különösen erőteljes vonásokban ábrázolja e nyomort isten akaratával magyarázó-igazoló vallásos butítást, amely lelki bénasággal sújta e vidéket, s nemegyszer a hazugságtól és a fondorlatos, terrorisztikus retorzióktól sem riad vissza (*Kétlelkű Nikolaj*).⁹

A naturalizmus szűkeségébe azonban az írói megjelenítésnek másféle módjai is belejátszanak.

Elsőként az inkább külsődlegesnek mondható „színezést”: a helyit, a lokálist, s mindezzel összefüggően az elmaradottságot aláhúzó kiemeléseket említenénk, amelyek szerepe-jelenléte-jellege a legjobban a címado novellában, a *Ruszin Petra temetésében* tanulmányozható.¹⁰ Az elbeszélés alapjául szolgáló történetet ugyanis riportszerű-publicisztikai változatban is megírta a szerző (*Az erdő rémmeséi* címmel).¹¹ A korábbi és későbbi változatban csak a befejezés a közös: az apjuk koporsóját követő három éhes árva egy-egy szellet kenyeret kap a temetési menettel találkozó erdőkerülőktől, – s az evés igézetében, mindenről megfeledkezve, boldogan lépdelnek elcsigázott anyjuk után.

A riport élményanyagából készült elbeszélés köré az író kerek történetet épített. Ez természetes is. Ami figyelemre méltó: az a történet stílári megjelenítése. Néhány példa: „Elnyűtt, öreg csont volt már Petra, kevés híján *harmincnyolc esztendő*s...” – olvassuk a második bekezdésben. (Kiemelések itt és a következőkben is – tőlünk.) Rövidesen megbetegszik a család legfiatalabb tagja, az éhségtől csenevész Vaszilij, akinek állapotát az író a következőképpen jellemzi: „nem kellett neki a *puliszka*, de még a *kecsketejbe mártott zabkenyér se*” – tudniillik mint betegnek járó csemegék. „Folyvást sírt, ordított, testvéreit rúgta, karmolta, az anyjának pedig, amikor éppen etetni akarta, úgy megharapta a bal keze hüvelykujját, hogy *három sarokból kellett a pókhálót összeszedni a vérzés elállítására*.”

⁵ *Ruszin Petra temetése*. Bratislava, 1921. 87 l.

⁶ Az író életének és munkásságának legteljesebb összefoglalója: DIÓSZEGI András: Illés Béla. Bp., 1966. 205 l. (Arcok és vallomások.)

⁷ Illés stílusáról l. DIÓSZEGI András: Illés Béla. Kr. 1964. 5. sz. 24–32., és Kortársak Illés Béláról. Szerk. VASVÁRI István. Bp., 1965. 7–32., és Arcképek a magyar szocialista irodalomból. Szerk. ILLÉS László. Bp., 1967. 195–209.

⁸ Az Ungvári Munkás példányai Magyarországon hozzáférhetetlenek, ezért az idézett elbeszélések-nél, – amennyiben azok az Ungvári Munkás testvérlapjaiban a Kassai Munkásban vagy a pozsonyi Népszavában sem jelentek meg párhuzamosan – csak a *Ruszin Petra temetése* (5. jegyz.) című kötet közlésére tudunk hivatkozni.

⁹ *Kétlelkű Nikolaj*. L. 5. jegyz. 35–48.

¹⁰ *Ruszin Petra temetése*. Kassai Munkás 1920. ápr. 25, 27; 65–66. sz., és 5. jegyz. 5–20. – A *Harminchat esztendő*t követően megtalálható az író minden elbeszélés-gyűjteményében.

¹¹ *Az erdő rémmeséi*. Kassai Munkás 1920. ápr. 11; 53. sz. 2.

A naturalizmus is élt a nyomor érzékeltetésének hasonló részletezéseivel, ám a felhozott példák, amelyeket még hosszan lehetne folytatni, azt mutatják, hogy azok bizonyos „színező”, tudatosan kiemelt felhangokat is tartalmaznak, amelyek végső soron az egész elbeszélés hangulatát, hangvételét is meghatározzák. A szorosan vett tények regisztrálásából indulnak ki, de olyan hangsúlyokkal, amelyek romantikus gesztusokkal húzzák alá a kárpátjai szegénynép életviszonyait.

A kötet elbeszéléseinek másik, a hagyományos naturalizmust meghaladó vonása már nem külsődleges, bár összefügg az előbbi stílári fogásoknak azzal a céljával, hogy az erdei munkások világát minél sajátosabban jelenítse meg. A kötet egésze ugyanis arról tanúskodik, hogy az író a novellák *belső szemléletmódjában* is arra törekszik, hogy visszaadja szereplőinek világát, elmaradt, babonákkal teli vallásos hiedelmeket és ébredező új öntudatát, amelyek kialakulását néha váratlan konfliktusok is elősegítik.

Az elmondottakat szinte tankönyvszerűen példázzák a *Pemétei csoda* és a *Legenda a Verhovináról* című írások.¹² Az első azt mondja el, hogyan indult el a falu „lidércet üzni”, amely állítólag a lengyel határon álló fakunyhóban lakozott. Kellő mennyiségben megajánlott zab és máléliszttal ellenében a pap vállalkozott, hogy elvezesse a processziót a kunyhóhoz, s hogy ott imádsággal, tömjénnel távolítsa el a kecskéket és kigyereket pusztító szellemet. Oda is értek, sűrű tömjénfüstben meg is kezdte imáit – amikor váratlanul csoda történt... A kunyhótól nem messze álló keresztről „leszált” a Megváltó, véresen, kezén-lábán szivárgó sebekkel. A pap epilepsziás rohamba ájult, s a rémült gyülekezet földbegyökerezetten hallgatta az odavánszorgott jelenség könyörgését:

– Emberek, segítetek rajtam! tanító voltam, a nép igazát hirdetem, és a lengyel urak keresztre feszítettek...

Hogy e „csodából” hogyan lett legenda, azt a kellő írói ökonómiára adó szerző nem írta meg. (Az elbeszélés ezzel a „geg”-gel zárul.) De hogy keletkeztek legendák, arról a másik elbeszélésből értesülhetünk, amely a verhovinai bíróról szól, aki csendőroket hozott egy lengyelországi ruszin menekültre. A kisfiát oltalmazó férfit, Olexa bíró szeme láttára agyon is lövik. Ez az esemény és az árván maradt kisfiú segélykérő keze-tekintete felborítja Olexa életét. Hatására teljesen megváltozik. Eladja házat, földjét, minden ingóságát és az értük kapott pénzt szétosztogatja a szegények között. Vándorbotot fog, az erdőbe vonul, mindenütt hirdelve a nincstelenek jogát, biztatva őket az urak elleni harcra. Fél év múltán lerongyolódva tér vissza falujába, s a véletlen úgy hozza, hogy ismét találkozik az árvával. Az ártatlan és tudatlan kisfiú örömmel indul felé, ő maga azonban a feltámadt emlékek hatása alatt – holtan esik össze. Olexa ravatalánál a falu kovácsa virrasztott, s elmondta: éjszaka a holttestnél megjelent a Megváltó, s magához hívta a bűneit levezekelt bíró. Akinek meggyötört arcvonásai reggelre valóban megnyugodtak, kisimultak.

Verhovina-szerzte legalábbis így meséli a történetet...

Szándékosan időztünk ennyit a *Ruszin Petra temetése* elbeszéléskötetnél, mert benne véltük megtalálni azt a kulcsot, amely a Suhaj legendákról írt cikk és a nyomukban készült kisregény közötti ellentmondást – ha nem is oldja fel – de magyarázza.

Mint pártmunkás ugyanis cikkében Illés – érthető módon – a harc szervezett formái mellett szállt síkra, aláhúзва a politikai felvilágosító munka, az agitáció fontosságát; azokat a tényezőket, amelyek kívülről viszik bele a mozgalomba a felszabadítás eszméit. Mint író azonban belátta, hogy nem követhet ilyen közvetlen eszközöket. Az ábrázolt életjelenségek közelében maradva, „csupán” azok színes, vonzó visszaadására törekszik, mintegy sajátos esztétikai értéket látva *hősei népiségében*. Olyannak mutatva be életüket, mint amilyen az a valóságban, a tudatos elemek mesterséges hozzáadása nélkül. Persze ez az elmaradt, babonás tudatforma nem önmagáért érték számára. Értékké az emeli, hogy az adott történelmi pillanatban már magába képes fogadni az új eszméket; igaz, sok esetben ezt torzítva, a régi tudati elemekhez hasonlítva, legendákat teremve teszi, de mégis már az újtól megtermékenyítetten, magában hordozva egy teljesebb, tudatosabb továbbfejlődés csíráját, lehetőségét.

¹² A pemétei csoda. Népszava (Bratislava) 1921. márc. 26; 13. sz. 2., és 5. jegyz. 51–55. Utánközlése: A pemétei csoda. Bp., 1968. 59–61.

Legenda a Verhovináról. Népszava (Bratislava) 1921. máj. 1; 18. sz. 2–4., és 5. jegyz. 71–86. Utánközlése: A pemétei csoda. Bp., 1968. 62–69.

A *Nikolaj Suhaj* ábrázolásmódja látszólag az elbeszélések stílusának, szerkezetének – a naturalizmus rokon egyszerűségét folytatja tovább. S ezt a kisregény előszava is deklarálja, mondván, „e munkába talán több színt, művészi árnyaltságot kellett volna vinni, de Nikolaj alakjához jobban illett ez az egyszerű forma, ez az egyszerű szürke tónus”.¹³

Elég azonban néhány oldalát figyelmesen átolvasnunk, nyilvánvalóvá válik, hogy a külső, stílári hasonlóságok ellenére a *Nikolaj Suhaj* ábrázolásmódja sok mindenben eltér az író korábbi gyakorlatától. Új művében Illés ugyanazt az emberi és természeti környezetet jeleníti meg, de már más, átformált optikával; ennek végterméke részben több, részben kevesebb a novellák világánál. A kisregényben kevesebb, halványabb a hétköznapi rajza, s a szereplők ábrázolása is vérszegényebb. Van ugyan valamennyinek – még Okulicsányi járásbírónak és Sedlaček rendőrfőnöknek is életrajza, de jelleme, egyénisége már elmosódott. Ugyanígyen vázlatosak a népi szereplők, beleértve magát a főhőst is.

Ezzel szemben a *Nikolaj Suhaj* szövegében sűrűbb és lételibb a jelenségek társadalmi, politikai vonatkozása: a falvak forradalmi lázban égnek, mindenki a keletről jövő híreket lesi, a földosztásra és az urakkal-papokkal való leszámolásra készül.

Ez a forradalom-várás igaz, őszinte pátoszú, magával ragadó, s mintegy folytatja a korábbi elbeszélések népi legendáinak lendületét, hangulatát.

Csak hogy ez az új legendateremtés megváltozott szerzői koncepció alapján történik. A korábbiakban a legendák egy igazságosabb, a szegénységnek több jogot, több kenyeret adó rend megsejtesének a legendái, amelyeket a nép babonás-vallásos tudatformája alakított ki. A kisregény legendája viszont a földért már *megvívott*, fegyveres harc emlékéit idézik. A mű központi alakja nem tudatlan lázadó. Illés megjárta vele az orosz polgárháborút: ért a szervezéshez, s ösztönös felkelésbe tudatos elemek vegyülnek: a szovjet példára hivatkozva „engedélyezi” a grófi erdők megdézsmálását, a falvaknak földosztást ígér stb.

Az író részéről tehát egy újfajta legendateremtésről van szó, amelyet valójában nem a néptől vesz át, hanem maga alakít ki bizonyos politikai preconcepciók alapján – bár ezt továbbra is a nép ajkára adja. Tudatos legendateremtésről van tehát szó, amely politikailag átszínezi, magasabb tudati szintre emeli a valóságosan megtörténtekeket, méghozzá úgy, hogy közben nemcsak egyes szereplők, hanem az egész országrész szegénynépének, gondolkodását „bolsevizálja”.

Hiszen Suhaj halála után az éjszakai tábornökeknél már így beszéltek Kárpátalján:

– Amikor Nikolaj megérkezett Moszkvába, Lenin elvtárs jól kikérdezte erről-arról, hogy él itt a nép, és amikor megértette bajainkat, azonnal adott Nikolajnak százezer katonát. Menj fiam, – mondta neki – menj, Nikolaj Suhaj, menj a Kárpátokba...

A kisregénynek erre a vonatkozására egyébként egyes kortársak is rámutattak. *Irodalom és proletariátus Nyugaton* c. tanulmánykötetében pl. Mácza János a *Nikolaj Suhaj*-nak a fogyatékoságát a társadalmi szféra túlpolitizált optikájában látja. A szerző szerint, „eltülozza a tények, a cselekvések és szereplők társadalmi súlyát”, s végkövetkeztetéseit, koncepcióját ebből a politikailag túlhajtott általánosításokból vonja le, illetve alakítja ki.¹⁴

Ez a megállapítás egyébként nemcsak Suhajra és társaira s az őket szeretetbe fogadó közösségre vonatkozik. Ugyanígy érvényes a kizsákmányolók személyére, s általában az egész „elnyomó gépezet” mechanizmusára is. Illés nagy tényismerettel leplezi le a főispán és helyettesének korrupcióit; a rendőrfőnök üzelmeit, aki csak megfelelő vesztegetés ellenében hajlandó katonaságot küldeni Suhajék ellen; a járásbíró és a főispánjelölt zsíros feladatokkal járó politikai machinációit stb. Mindez a valóságosnál élesebb kontúrokból, politikailag kihegyezettebb jelenik meg az olvasó előtt; bizonyos mértékig ez is mintegy legendaszerűen: ahogy azt – kellő politikai előképzettséggel – az utca, az erdők népe láthatta és továbbadhatta volna.

Végül is azt az érdekes ellentmondást konstatálhatjuk, hogy Illés mint pártmunkás: életközben, a valós viszonyokhoz mérten helyesebb arányokban tudta ábrázolni élményeit, mint utóbb, amikor tevékenységének színhelyétől elszakadt, s „csupán” író maradt.

Nehéz lenne a jelenség pontos okait-indokait megnevezni. Talán a szerző eredendően a romantika felé hajló alkotásban gyökereznek. S az is elképzelhető, hogy az öngazolás egyfajta szubjektív

¹³ L. 2. jegyz. 7. l.

¹⁴ И. МАЦА: Литература и пролетариат на западе. Москва, 1927. 103–104.

indítékával is összefüggnek, amely a forradalom fővárosában nagyobb súlyt igyekezett adni egykori önmagának, s annak az ügynek, amelyet képviselt?

Nem tudni. Valószínű mindkettő, s még több minden más. Egy biztos: a *Nikolaj Suhaj* ellentmondásos alkotás. Új módon, tudatosan motivált legendateremtő gyakorlata a továbblépés többféle lehetőségét rejtette magában. Egyrészt megnyitotta az utat a valóság egyfajta áttételesebb ábrázolása felé, amelyet nem vett észre a kortárs Mácza János egyébként értő kritikája sem. Messze a hazától Illés eljutott a történelem, az emberi cselekvések egy újfajta megközelítéséig: az emberi érzéseknek addig a rétegéig, amely a legendákat termi. Maga is látta a szegénylegénytörténet racionális társadalmi politikai korlátait. De egyben azt is felérezte, hogy a cselekvések pillanatnyi értékén túlmenően létezik azoknak egy távlatosabb, érzelmi színezetű vetülete, amely nem feltétlenül ellentét a tények mechanikus egymás mellé sorakoztatásának. Rájött, hogy a legendák, az irodalmi művek úgynevezett fabulái a maguk módján szintén a valóságot fejezhetik ki, ha a művészi általánosítás erejével hatnak.

A valóságábrázolás racionális normáitól való eltérés azonban a tévedés veszélyeit, az érzelmileg-értelmileg fontosnak tetsző tények eltorzításának a csábítását is magával hozta. A könnyed és tetszetős általánosítások lehetőségét, ami különösen az emigráció körülményei között vezethetett buktatókhoz, hiszen a hazától elszakadva s az új hazában még igazi gyökek nélkül, egy-egy futó élmény vagy benyomás ezzel a módszerrel könnyen vezethetett felületességre, irodalmias, csattanós „megoldásokra”.

A legendateremtés igazi ihlete csak hosszú évek után a *Kárpáti rapszódia* időszakában jutott szóhoz a maga természetes közvetlenségében. A kiragadott tények – a legtöbbször politikailag motivált felnagyításának és elhamarkodott általánosításának az ördöge azonban addig sokszor-sokszor megkísérette – s nem is eredménytelenül – Illés prózáját.

Az 1926-ban megjelent *Borisz Volkov elhajlása* című botrányszagú kisregény az iskolapéldája lehet ez utóbbi esetnek.¹⁵

Rossz kisregény – kiváló dokumentum

A *Nikolaj Suhaj* megírásának gondtalan hónapjai után a szerző ismét szembetalálta magát a mindennapok szorongató létkérdéseivel. Hogy valamelyes anyagi alapot teremtsen magának, amíg írását el nem helyezi, 1923 szeptemberében munkát vállalt a „Sarló és Kalapács” gépgyárban.

A segéd munkáskodás azonban nem tartott sokáig. Az emigrációt s a magyar Tanácsköztársaság résztvevőit megbecsüléssel fogadó szovjet közélet hamarosan új, hivatásához közelebb álló munkakörhöz juttatja Illés Bélát. 1924-től a Közoktatásügyi Népbiztosság irodalmi osztályának, a Glavlit-nek lesz a munkatársa, a külföldi irodalmat figyelemmel kísérő csoportban dolgozik, számos magyar sorstársával: Berei Andorral, Mácza Jánossal, Pogány József nével, Szabados Sándorral, Szabó Gyulával együtt. Ő a német szépirodalmat recenzálta s tett javaslatokat a megfelelő művek kiadására.

Ekkorra már kiadói kapcsolatai is kezdtek kialakulni: rövidesen megjelenik a *Szpartakusz*-ról szóló esszéje,¹⁶ néhány Bécsben írt elbeszélése,¹⁷ s nyomdába kerül a *Nikolaj Suhaj* is.

Ugyanakkor azonban nem elégszik meg a korábban írt művek publikálásával. Új élményeket, alkotói lehetőségeket keres. Elfogadja bécsi barakk-társának, Huszti Józsefnek meghívását, aki a Szovjetunióban fontos megbízást kapott; 1922-től a Volga-menti német autonóm köztársaság pártirányítását végezte.¹⁸ Illés 1924 nyarán utazik le a Volga-vidékre. Megismerkedik a német falusi szegénység életével s az éhínség elől védelmet nyújtó termelőlövözetkezetek kezdeti nehézségeivel, gondjaival. Itt szerzett benyomásaiból született első szovjet tárgyú kisregénye, a *Sztyepan Razin szönyeje*.¹⁹

¹⁵ Уклон Бориса Волкова. Москва, 1926. 75 l.

¹⁶ Спартак. Орел, 1924. 62 l.

¹⁷ Золотой гусь. Москва, 1925. 62 l.

¹⁸ Huszti Ferenc (1893–1938) – a KMP alapító tagja. Illés a bécsi emigrációban, a grizingi táborban együtt lakott vele. Huszti sokat tett az író marxista képzése érdekében.

¹⁹ Ковер Степана Разина. Москва, 1925. 84 l. – Utánközlése: Sztyepán szönyeje címmel. I. B.: Aranyliba. Вр., 1965. 112–180.

Az írás mellett azonban 1924 során Illés tudatos következetességgel lát hozzá, hogy kiépítse a kapcsolatokat a szovjet kulturális és irodalmi élet vezető képviselőivel is. Még ez év első felében megismerkedik A. V. Lunacsarszkijjal, akinek feltehetően része volt a szerző műveinek gyors megjelentetésében. Illés közreműködött a Lunacsarszkij által szerkesztett Petőfi kötet válogatásában és sajtó alá rendezésében, s részt vett a népbiztos által kezdeményezett külföldi irodalmi kapcsolatok előkészítésében.²⁰

A szovjet irodalmi életben való eligazításában része volt Heinz Cahannak, e romániai származású furcsa, menedzser-men-nek is. Cahan szintén emigráns volt, 1919-ben részt vett a magyar Vörös Hadsereg román tagozatának szervezésében, a bukás után Kun Bélával Bécsbe, majd onnan Moszkvába került. A gyors észjárású, kitűnően tájékozódó és több nyelvet beszélő Cahan rövidesen Lunacsarszkij egyik kedveltje lesz, s ilyen minőségben vesz részt a proletárirók mozgalmának és külföldi kapcsolatainak szervezésében. Közvetítésével Illés már részt vesz 1924 áprilisában az Anatole France halála alkalmából rendezett ünnepségen,²¹ s kapcsolatba kerül az az év július 10-én megalakult Proletáriródlom Nemzetközi Összekötő Bizottságával, az ún. Litintern-nel, amelynek kezdetben Cahan volt a titkára. (Később a lett származású Sigismund Valaitis váltotta fel.)²²

Cahan mutatja be Illést a kistermetű, fürgé, nagyon jól öltözött L. Averbachnak is, aki akkor a proletárirók szövetségének a titkára volt, s mint ilyen az akkori irodalmi élet kulcsembere. S nemcsak ebben a minőségben: mind Szerdlov unokaöccse egy ideig az 1918-ban alakult Komszomol titkári tisztségét is ellátta, s jó viszonyban állott Trockijjal, aki szerette mint komszomol-titkárt, s megbocsátotta neki a proletáriródlomat...

A proletáriródlom másik teoretikusának G. Lelevicsnek, nem kellett Illést bemutatni. A magas, karcsú, ám rosszul öltözött, rendszerint rubuskát viselő fiú olvasta a *Nikolaj Suhajt*, s megleghangú kritikát írt róla az *Oktyabr* 1924. szeptemberi számába.²³ Illés ezután ment el hozzá – megköszönni az elismerő szavakat. A kissé komolykodó ifjú szimpatizált a magyar emigránssal, jó viszonyban voltak, aminek további bizonyítéka a *Sztyepan Razin szönyege* elé írt lelkes, pártoló előszó.²⁴

A többi proletáriróval: a polgárháború harcait, konfliktusait megörökítő D. J. Taraszov–Rogyionovval és D. A. Furmanovval Zalka Máté hozta össze.

E kapcsolatok eredményeként Illés ott ül 1925. jan. 9-én a proletárirók első összszövetségi konferenciáján, amely egyesítette az eddig városonként-országrészenként szétagolt szervezeteket, s Zalkával már szőni kezdik a magyar szekció megalakításának a tervét.²⁵ (1925. októberében került rá sor, Zalka lakásán.)²⁶

Persze a szovjet irodalmi életbe való bekapcsolódás nemcsak személyi és szervezeti vonatkozásokból állt. Maga az élet is sok új benyomást és ismeretet nyújtott. Még mindig eleven volt a polgárháború s az azt felváltó új gazdaságpolitika, az ún. NEP emléke, azok a szellemi-politikai megrázkódtatások, amelyek az ún. rekonstrukciós, gazdasági építőmunkára való áttéréssel jártak együtt. Ugyanilyen mély hatást keltett az irodalomról hozott 1925-ös párthatározat is, amely „törvényesítette” az útítársak helyzetét, jogait, s utat nyitott a szovjet rendszerrel szemben nem ellenséges írói csoportok szabad versengésének. Ez az intézkedés a NEP bevezetéséhez hasonló hatást váltott ki a proletárirók körében, akik mint párttagok, kommunisták – vezető szerepre, bizonyos előjogokra törekedtek.

²⁰ A fenti és a továbbiakban részletezett életrajzi vonatkozások az író szóbeli közlésén alapulnak.

²¹ Megemlíti: Сигизмунд ВАЛАНТИС: Международное бюро связей пролетарской литературы. Октябрь 1925. 5. sz. 171–173. A beszámoló röviden kitér a „bűró” által szervezett Petőfi-estre is.

²² A litinternről, majd a Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájáról I. O. V. JEGOROV: A Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége (1930–1935). In: „Jöj el, szabadság!” Szerk. SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László. Bp., 1967, 227–249.

²³ Г. ЛЕЛЕВИЧ: Б. Иллеш: Николай Шугай. Октябрь 1914. 3. sz. 204–205.

²⁴ L. 19. jegyz. 3–7. l.

²⁵ A RAPP-ról és a húszas évek írószervezeteiről I. Helikon 1966. 1–2. sz.

²⁶ A RAPP magyar szekciójáról I. Matheika János erősen szubjektív összefoglalóját Ян Матейка: Развитие венгерской революционной литературы. Вестник иностранной литературы 1930. 3. sz. 99–137. Korrekcióját és a szekció későbbi tevékenységére vonatkozóan I. BOTKA Ferenc. Sarló és Kalapács (1929–1937). In: „Jöj el, szabadság!” Szerk. SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László. Bp., 1967. 250–302.

Mindezt el kellett mondani előjáróban, mert voltaképpen a *Borisz Volkov elhajlása* közvetlen élményanyagát alkotja. Ezeknek az ismeretségeknek, kapcsolatoknak, benyomásoknak a hatása alatt határozza el ui. Illés, – merész huszárvágással, s nem csekély önbizalommal – hogy – darázsészekbe nyúl. Olyan kisregényt kíván írni, amelyben látványosan exponálja a proletáirodalom legkényesebb kérdéseit, s azok nyílt feltárásával egyben utat is mutat a megoldások felé.

A kisregény tartalma a következő: Borisz Volkov, a polgárháború harcainak emléket állító *Vérharmat* c. elbeszéléskötet szerzője nem érzi jól magát az új gazdaságpolitika viszonyai közt. Úgy érzi, a magánvállalkozásnak engedményt adó intézkedések a forradalom elárulását jelentik. Rossz közérzete miatt ingerlékeny és kapkodó. Amikor egy ízben a Rosa Luxemburg gyár fiataljaival falujárára megy, s az agitáció befejeztével egy leeresztett sorompónál búcsújárókkal találkoznak, és a két „tábor” összeszólalkozik, nem tud ellenállni ellenszenvének – „rohamra” vezényli a fiatalokat...²⁷

Meg is kapja érte a pártfegyelmet. Úgy érzi azonban, igaztalanul.

Hamarosan írótársaival is összetűz a *Proletáirodalom* szerkesztőségi ülésén. A higgadt Anatolij Popov és a többiek nem akarják elfogadni Volkov patronáltjának, egy munkáslevelezőnek naiv, kidolgozatlan elbeszélését.

A vita szakításhoz vezet. Volkov maga köré gyűjti a vele egyformán gondolkodókat: Valogyát, a még mindig a polgárháború élményeit ismétlő lírikust és barátnőjét Szonyát, aki mozgósítja a nemzeti írókat is. S hiába a „békéltető” Malujának, a proletáírók impresszáriójának minden fáradozása, megindul a frakcióharc; amely azonban Volkov látványos vereségével zárul.

A válságba jutott írón barátnője, felfedezője, Katya Szibirszkaja segít. Elintézi, hogy a felsőbb pártszervek egy mezőgazdasági hitelszövetkezetbe irányítsák, amely traktorokkal látja el a nemrég alakult falusi szövetkezeteket. Új munkahelyén Borisz a szovjet életnek egy számára teljesen ismeretlen oldalával ismerkedik meg. Aki azelőtt emlékei, a forradalmi rohamok világában élt, bepillant a gazdasági építőmunka bonyolult gépezetébe, amely más módon, más eszközökkel, de ugyanúgy a szocializmus ügyét szolgálja.

Egy rendkívüli eset utóbb mint íróst is megihlet.

Napi munkája során egy gyanús igénylés került a kezébe. Mindössze nyolc ember írta alá, s hitelt se kérve – az igényléssel egyidejűleg – készpénzben ki is fizette a traktor árát. Világos, gondolta Volkov, hogy kulákok alapította álszövetkezetéről van szó, amely gépesítetten kezébe akarja kaparintani a falu irányítását. Az ügy kivizsgálását kéri. S a válasz hamarosan meg is érkezik. Úgymond, valóban kulák szövetkezet adta be az igényét, de efölött a helyi szervek szándékának szemet hunytak, hogy a készpénzben kifizetett összeget más szegényparaszti szövetkezetek segítésére használják fel. Az érvényben levő rendeletek szerint ugyanis az igénylőnek csak az ár húsz százalékát kellett befizetni. A teljes összeg inkasszállása révén így következésképp további négy szövetkezetet is traktorhoz juthatott.

Volkov nem tud az eset hatása alól szabadulni. Egyedisége ellenére is megírja, mert úgy érzi, átütő erővel érzékelteti az új gazdaságpolitika irányát és értelmét. Az elbeszélés címe: *Legenda a traktorról*.

A „legenda” (ismét viszontlátjuk e szót!) azután meghozza a feloldást. Katya Szibirszkaja eljuttatja hírét a *Proletáirodalom* szerkesztőségébe, megjelenik a mozgékony Maluja, elkéri a kéziratot, s máris leadják a következő számba. Majd jön a nagy kibékülés; Popov felkeresi Volkovot, aki már új regényének a terveivel foglalkozik. A „legendát” Popov fordulatnak mondja egykori ellenfele életpályáján, „Az új Volkov” címmel már tanulmányt is írt róla... Kéri társát: jöjjön vissza, foglalja el régi helyét a szerkesztőbizottságban...

A *Borisz Volkov elhajlása* azonban nem hozta meg a várt sikert. Sőt, így is mondhatnánk: megbukott. Egyetlen recenzió sem ismertette, feltehetően, mert „leállították” őket. (Mindössze két említéséről tudunk: az irodalmat kedvelő D. Manuilskij, a Komintern egyik titkára szól róla elismeréssel egy bekezdés erejéig 1927-ben – post festam! – a szerző *Revolvert vegyenek* című darabja kapcsán;²⁸ és a szigorú Mácza János, aki az *Irodalom és proletariátus Nyugaton* már idézett kötetében alaposan elveri rajta a port.)²⁹ A „leállítást” állítólag N. N. Bucharin kezdeményezte a *Pravda* akkori

²⁷ A regény magyar kézírata elveszett, de a fentieket tartalmazó nyitó fejezet – Az őrsön címmel – megjelent a Sarló és Kalapács Évkönyv (Wien, 1926) 19–23. oldalán.

²⁸ Д. МАНУИЛЬСКИЙ: „Купите револьвер.” Правда 1927. jan. 14. 11. sz.

²⁹ L. 14. jegyz. 105.

szerkesztője, aki a könyv olvastán fel volt háborodva; s bizonyára többen is így reagálhattak, hiszen a kis kötetke – kulcsregény...³⁰

Anatolij Popov alakjában, minden tájékozott olvasó könnyen ráismerhetett a fürge észjárású, jó politikai felkészültségű, briliáns könnyedséggel vitatkozó Averbachra. A „békéltető” Maluja jelleme, szerepköre egyértelműen indikálta a keveset író, ám annál többet szervező Heinz Cahan – némi amerikanizmussal párosuló – ügyködéseit. Katya Szibirskajában a kortársak Annuskát, Bruno Jasienski későbbi feleségét látták viszont.³¹ S nem volt kétségük afelől sem, hogy a robusztus Vologya, a forradalmi csaták lírai utóvédharcosa – nem más mint a lett Sigismund Valaitis, a litintern titkára. (Persze, gondolhattak A. A. Bogdanovra, a proletkult egykori ideológusára is, aki szintén orvos volt, mint Vologya, s visszavonultan, korábbi elveihez ragaszkodva élt.)

Borisz Volkov alakja is többértelmű. Talán emlékeztetett J. Libegyinszkijra, aki az *Egy hét* című polgárháborús kisregénye után hosszan hallgatott. Az Illés formálta alakhoz azonban mégsem ő, hanem G. Lelevics állt a legközelebb, aki közvetlenül a kisregény megírása előtt került a proletáriórok szövetségén belül kiborított frakcióharc középpontjába...

Ez 1925 első felében történt. Az ismert párhatározat közzététele éles nézeteltéréseket váltott ki a proletáriórok moszkvai szervezetében. Az a rendkívüli helyzet alakult ki, – s ezt Illés a két évvel később írt *Egy külföldi proletáriórok megjegyzései* című cikkében is feljegyezte a szövetség elméleti-kritikai lapjában, a *Na Lityeraturnom Posztu*-ban,³² – hogy a szövetségeseikkel, útítársakkal szembeni politika kérdésében, a moszkvai szervezetben Averbach a párt állásponttal megegyező nézeteivel kisebbségbe szorult, míg az ultrabalos irányzat a Lelevics által szervezett blokkal ideiglenesen többségre tett szert. Az így kialakult kínos állapotokat csak lassú, taktikusan végigvitt meggyőzőmunkával és lavírozással sikerült felszámolni.

Illés Béla kisregénye ugyan az új gazdaságpolitikáról szól, de az értők világosan látták, hogy itt elsősorban a frakcióharc „kulcsregényesítéséről” van szó. S ez az érdekelteknek nemigen lehetett inyére, akármelyik oldalon álltak. S különösen nem N. N. Bucharinnak, az 1925-ös párhatározat szerzőjének, aki a regényben egy politikailag úgy-ahogy már felszámolt konfliktus felesleges felmelengetését láthatta.

Nem is szólva arról, ahogyan Illés mindezt „feltalálta”. Sok szubjektív jószándékkal ugyan, hiszen maga is a balos nézetek és a frakcióharc felszámolását kívánta elősegíteni, de kisregénye hemzsegett a zsurnalizmustól, tele volt felületességgel, romantikus pátoosszal, színpadias beállítással.

A kérdés lényegét, a balosság továbbélését és feloldásának a lehetőségét – az építőmunkába való beilleszkedés útján – exponálja ugyan, de rögtön el is bagatellizálja. Elég, úgymond, mindehhez egy-két heti munka a gazdasági fronton (Volkov összesen másfél hónapot tölt a hitelszövetkezetben!), s a tények, a látottak megteszik a magukét. Az évek hosszú sora óta berögződött magatartás egyik napról a másikra újjáformálódhat.

Ez a módszer egyébként: a kényes kérdések látványos felvetése, s egyidejűleg a bennük rejlő igazi ellentmondások elbagatellizálása, majd parádés feloldása (a valódi nehézségek anekdotikus elkedélyeskedésével) annak a racionálisan indított legendateremtésnek a zsákcúja, amelyről – mint a rosszabb lehetőségről – már szóltunk a *Nikolaj Suhaj* kapcsán.

A mai olvasó számára azonban a *Borisz Volkov elhajlása* még kudarcában is értékes dokumentum. Aránytévészései, zsurnalizmusba csomagolt naiv tételessége kitűnő szociológiai „nyersanyag”, amely egyedülálló érdekességgel dokumentálja az emigráció státusát, az új hazába való beilleszkedés sajátos magatartásformáját. Mert bármennyire szívesen is látták a szovjetek a politikai menekülteket, és bármennyire azonos volt a befogadók és befogadottak politikai platformja, utóbbiak mégiscsak *külvülről* jöttek, s ha nem is idegen, de számukra *más, szokatlan* társadalmi környezetbe kellett beilleszkedniük. S bármennyire is alkalmazkodott a befogadott, „akklimatizálódása” nem volt megrázkódtatás nélküli, vagy legalábbis zökkenőmentes.

³⁰ Kezdeti feltételezésünkben maga az író is megerősített, és segítségünkre volt a regény szereplőinek „feloldásában”.

³¹ Bruno Jasienskiről és feleségéről l. HIDAS Antal: Egy ember hiányzik. In: H. A.: Szólok az időhöz. Bp., 1979. 224–263.

³² Заметки иностранного пролетарского писателя. На литературном посту 1927. 20. sz. 82–86.

Illés kisregénye egy könnyedén, ám felületesen megkezdett beilleszkedés jellegzetes szimptomáit mutatja. E magatartás alapvető jellegzetessége, hogy önmagáról azt *hiszi*, hogy a beilleszkedés már befejeződött, holott az új környezetnek csupán felületét, „exotikumát” ismerte meg, az összefüggések teljessége nélkül. S a megfelelő örkontroll híján íróilag épp e „különösségek” hangsúlyozásával véli az új közösséghez való hozzátartozást látványosan demonstrálni.

A kisregény hősei például szovjetebbek a szovjet társadalom valós hőseinél, a történet proletáriróli forradalmibb és balosabbak mindannál, mint amit az élet ténylegesen produkált, a proletáriróladom általuk kifejtett politikai normái sokkal sarkítottabbak, mint azok a valóságban voltak, az „utánpótlást” kitermelő, de túlnyomórészt csupán közművelődési céllal létrehozott munkáslevező-mozgalom szinten hemzseg az írói tehetségektől stb.

Az emögött álló illuzórikus társadalmi helyzet tudat egy másik, az előbbiekkal szorosan összefüggő, ám új momentumokat is tartalmazó vonatkozását – jobb híján – „újszobizmus”-ként jellemezhetjük. Azt érte ezen, hogy a megváltozott osztályviszonyokat, a szovjet társadalom új vezetőrétegét az író a korábbi polgári és feudális formációk ízlésrendjének, konvencióinak öntudatlan utánérzésével eleveníti meg. A köztudatban pl. korábban is, s így Illésnél is: a vezetők bizonyos kiemelkedő, kivételezett tulajdonságokkal rendelkeznek. Ilyen a kisregényben Russz, a Központi Bizottság munkatársa, a Volkov ügyével foglalkozó fegyelmi vezetője, ilyen Nyevszkij, a hitelszövetkezet elnöke, s bizonyos mértékig ilyen Katya Szipirszkaja is. Csakhogy valamennyiük „kivételezettsége” egy új társadalmi értékrend külsőleges érték kategóriái között valósul meg. Szinte mindannyian „régii” bolsevikok, tapasztalt pártmunkások, legendás harcosok. Ám a földalatti munkát, a száműzetést vagy a nyugati emigrációt a cárizmus időszakában az író úgy emlegeti velük kapcsolatban, mint hajdan polgári kollégái – a kitűnő iskolázottságát, jóneveltségét vagy a „társaságban” és a hölgyek körében aratott sikert. S a könnyed eleganciával felsorolt régi „érdemek” mellé természetes velejáróként társul e hősök munkabírása és rendkívüli tehetsége. Katya Szipirszkaja kezdetben a csekában dolgozott, majd fegyvert fogott, a polgárháború végeztével a kulturális frontra került, de utóbb már egy szibériai bank vezetését is elvállalta. Anatolij Popov hetek alatt tanulja meg az írás mesterségét, a proletáriróladomról szóló több íves tanulmányának elkészítéséhez csupán néhány napra van szüksége stb.

A *Borisz Volkov elhajlásában* újra előbukkanó e félig-meddig „legendás” elemeket vitán felül erre az „újszobizmusra”, s a mögötte álló felületes tájékozottságra, illetve az ezzel kapcsolatos sajátos emigráns-tudatra lehet és kell is visszavezetni.

A higgadtan mérlegelő kutatás, mai szemmel és sajátos szempontjaival tulajdoníthat ugyan kivételes dokumentum-értéket a kisregény e szférájának. Visszahelyezve azonban magunkat a mű megírásának az idejébe és a kor közgondolkodásába, a fent elemzett körülményeknek inkább negatív vonatkozásait érzékeljük. Összkepük érthetővé és természetszerűvé teszi számunkra azokat az ellenérzéseket, amelyeket e jószándékú, de végeredményben felemás és nagyon is ellentmondásos kísérlet a szovjet olvasókban – köztük a kulturális élet vezetőiben – keltettek, s amelyek végül is a kritikák „leállításhoz” vezettek...

Hogy a kisregény irodalompolitikai és művészi kudarcát az író nagyon mélyen átérezte, azt leginkább abból érzékelhetjük, hogy utóbb egyetlen életrajzi írásában sem részletezte. (Kisebb botlásairól, tévedéseiről mindig vígan anekdotázott!) S hogy ezen túlmenően e megrázkódtatást mégis alkotó módon – írói – számvetésre, s bizonyos illúziókkal való leszámolásra is készítette, azt számos más jeltől láthatjuk. A *Borisz Volkov elhajlása* után ugyanis Illés nem vállalkozik többet arra, hogy beleszóljon a szovjet irodalom belső kérdéseibe. Nem azért, mert az „belügy”, hanem mert fölérzi, hogy nincs, nem is igen szerezheti meg hozzá az igazi terepismeretet. Az irodalompolitika terén 1926-ot követően már csak a szocialista irodalom külkapcsolatainak a kialakításán munkálkodik. (S nem is eredménytelenül.) Egyik szervezője, majd titkára például az 1927-ben alakult Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájának.

S ami még ennél is fontosabb; írásaiban is tartózkodik attól, hogy a számára félig ismert valóságból merítse témáit. Felismeri, hogy igazi alkotói területe „hazai”: a múlt, forradalmi munkája, romantikus küzdelmekkel teli ifjúkora.

Ekkor kezd hozzá az *Ég a Tisza* regénykompozíciójának alkotó kimunkálásához.

Gömöri György

ADAM CZAHROWSKI KÉRVÉNYE ERNŐ FŐHERCEGHEZ 1590-BŐL

A bécsi Staatsarchivban kutatva, a *Polonica* jelzésű anyag 1590. I. (47) számú dobozában érdekes dokumentumokra bukkantam. Ezek közül a legfontosabb Adam Czahrowski eddig ismeretlen latin nyelvű kérvénye Ernő főherceghez; a kérvényhez két kísérőlevelet csatoltak, egy ugyancsak latin nyelvű tanúsítványt gersei Pethő István egri hadnagy és egy német nyelvű levelet Andreas Kiellmen kapitány tollából. Czahrowski kérvényének szövegét alább közöljük; annak megértéséhez azonban meg kell világítanunk ennek a Magyarországra szakadt lengyel katonaköltőnek a sorsát és munkásságát.

Adam Czahrowskiról, miután Tadeusz Mikulski még a háború előtt újra kiadta az évszázadok során feledésbe merült verseit, tud a magyar szakirodalom: foglalkozott vele Csorba, Waldapfel és Eckhardt is. A hányatott életű költőnek csupán egyetlen könyve jelent meg, két kiadásban, a *Treny i rzczy rozmaite*; ezt a versgyűjteményt akkor adta ki, amikor közel kilencéves bujdosásából 1597-ben visszatért Lengyelországba. Czahrowskinak azért kellett bujdosnia, mert a Báthori István halálát követő lengyel interregnum idején „rossz lóra tett”, a Habsburg trónkövetelő Miksa főherceg oldalán harcolt a byczynai csatában, ahol Zamojszki hadai legyőzték a Habsburg-pártiakat. A byczynai csata érdekessége, hogy mindkét oldalon harcoltak benne magyarok és mint azt az egykorú történész feljegyezte, Zamojszkinak értékes segítséget nyújtottak a Báthori Boldizsár és Bornemissza János vezette erdélyi segédcsoportok. De Czahrowskinak Byczyna után menekülnie kellett; talán pártfogója, Stanisław Stadnicki biztatására vette útját Magyarországnak, pontosabban Egernek. Élményeit később versekben öröközte meg, s innen tudjuk, hogy évekig harcolt magyar földön a török ellen – előbb az egriek oldalán, később Kanizsánál, majd a tizenöt éves háború ütközetiben is résztvett, így jelen volt Esztergom ostrománál is.¹ Eger eleste után (1596) aztán Czahrowski hazafelé vette útját; úgy érezte, nincs már mit keresnie magyar földön, s időközben bűne, a „felségárulás” s régen elévült. Hazatérése után régi ellensége, a változatlanul hatalmas kancellár, Zamojszki kegyét kereste. Czahrowski igen sokfelé megfordult a végeken; a barangolásait leíró versek egyikében mondja: „Nincs magyar földön egyetlenegy vár sem / Ecseden kívül, hol ne jártam volna.”²

Adam Czahrowski nem jelentős költő – a Kochanowski utáni idők gyengébb versfaragói közé tartozik, sokat és elég gátlástalanul plagizál magától a költőfejedelemtől, Kochanowskitól. Bennünket főképp magyar kapcsolatairól és élményei miatt érdekel; egy leveléből például tudjuk, hogy elég jól megtanult magyarul.³ Egy másik Zamojszkinak írt levelében pedig hivatkozik egy könyvecske kéziratára, amit „az erdélyi vajda önagyságának” ajánlott, s ami minden valószínűség szerint magyarul írt mű volt, mert csak akkor akarja a kancellárnak elküldeni, ha annak „van jó tolmácsa a magyar nyelvből”.⁴ A Czahrowski-életmű további érdekessége, hogy a lengyel katonaköltőre hatott Balassi: a *Treny* egyik darabja Balassi „Katonaéneké”-nek az átköltése. Erről a versről, ami Czahrowski legsikerültebb művei közé számít, ma már a lengyelek is tudják, hogy Balassi hatásra íródott.⁵ A vers

¹ Tadeusz MIKULSKI: *Rzczy staropolskie*, Ossolineum, 1964. 137. és 140.

² *Treny i Rzczy rozmaite*. Kiadta T. MIKULSKI, Varsó, 1937. 83–84.

³ Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből, Bp. 1969. 212.

⁴ *Treny* ... 135.

⁵ Lásd J. KRZYŻANOWSKI: *Historia literatury polskiej*, Warszawa, 1966. 227.

(„Duma żołnierska”) első versszaka a harmadik sortól kezdődően magyarra visszafordítva körülbelül így hangzik: „Mi lehet vajon szebb / A vitéz embernél? / Mi lehet a végeknél? / Holott – ha a hó elolvad – / Ifjú fűbe öltöztetett / Végtelen mezőket láthatsz?” Egerben, vagy másutt hallhatta énekelni Czahrowski a végbeliek „indulóját” – s bennmaradt a fülében. Ugyancsak Balassi hatására vall a „Valedicit Patriae” egyes fordulatait visszhangzó „Żaloba Egru” (Gyászének Egerért) című versének több sorha, ahol az egri vitézeket „magyar tükör”-nek, Egert pedig „a vitéz emberek bátor iskolájának” aposztrofálja.⁶ Még az sem lehetetlen, hogy a lengyel versfaragó személyesen is megismerte Balassit, de ezt a feltevést egyelőre semmilyen adalék nem támogatja.

Adam Czahrowskinak Ernő főherceghez intézett kérvénye, amit az 1590 március–áprilisában kaphatott meg, megerősíti mindazt, amiről a *Treny i rzezy rozmaite* szerzője később verseiben beszámol, de ugyanakkor pontosabb adatokat is nyújt a költő sorsának alakulásáról. Ezek szerint Czahrowski Bieczyn után néhány hónappal már megjelent Egerben, ahol elszegődött gersei Pethő Istvánhoz hadnagynak „hat lóra”. Pethő 1590. február 12-én Szropkón kelt és Czahrowski beadványához csatolt leveléből tudjuk, hogy ez pontosan 1588. június 24-én történt. Ezek után tizenkét lovassal részt vett két kisebb ütközetben: előbb Szolnoknál, majd Szikszó alatt harcolt a törökkel; Szolnoknál több katonája elesett. A két összecsapás után Kassára ment, s ott lengyel barátjaival rendelkezett lengyelországi birtokai felől és nagyobb összegű kölcsönt vett föl, amit arra fordított, hogy saját költségén hetven lovat állítson ki. Ezt az összeget, 1200 tallért, amiről sajátkezű nyugtát adott Kiellmann kassai kapitánynak, szétosztotta szolgálai, pontosabban katonái között (*inter servitores meos*). Később olyan inségbe jutott, hogy el kellett zálogosítania összes értéktárgyait és foglyait, amelyeket pedig, mint Czahrowski mondja, „életem kockáztatásával szereztem”. Ezután írta kérvényét, amelynek beadására Bécsbe utazott, de – folytatódik Czahrowski panasza – a bécsi tartózkodás is sokba kerül, s így amiye még volt, azt is elzálogosította a zsidóknál. Kérvényében kétszáz tallért kér, hogy legalább ezeket a dolgait visszaválthassa. Ugyanakkor a kérvény szövege érthető módon meg van tűzdelve a lengyel menekült hűségnyilatkozataival, s annak bizonygatásával, hogy a kérelmező bármikor kész vérért ontani a Habsburgokért.

A kérvényhez csatolt levelek közül az első, Pethőé, igazolja, hogy Czahrowski valóban alatta szolgált Egerben, s hogy mint katona, megálta a helyét: „*in re militari se bene gessit*”. A második, német nyelven írott levél, amit Andreas Kiellman írt Ernő főherceg megkeresésére, alighanem csalódást okozott volna Czahrowskinak, ha ismeri annak tartalmát, hiszen kérvényében Kiellmanra úgy hivatkozik, mint aki a legilletékesebb arra, hogy róla erkölcsi bizonyítványt állítson ki! Kiellman először is közli, hogy írt Pethőnek (levél mellékelve) és Rákóczi Zsigmondnak, de az utóbbi még nem válaszolt, tehát csak Pethő információit tudja továbbítani. Ami Czahrowskit illeti, folytatja Kiellman, ő soha a lengyelt császári zsoldba föl nem vette. Annyit mindenesetre tud azért róla, hogy ez a Czahrowski Kassán és más városokban kóborog („*vagirt sich*”), egyik mulatságról a másikra jár, vagyonos nőszemélyre fáj a foga, szeretne jól megházasodni.

Kiellman szemmel láthatólag nem kedvelte Czahrowskit, könnyelmű, felelőtlen kalandornak tarthatta, de ezzel alighanem el is vágta annak a lehetőségét, hogy a szépen megfogalmazott kérvény elérje célját, s Ernő főherceg kegyeibe fogadja pénzszűkében levő lengyel hívét. Aki 1591-ben már Kanizsán tűnik fel, ott folytatja a végvári vitézek nehéz, kockázatos életét; ekkor már csalódott, fáradt, Dávid zsoldárait olvassa, s úgy tetszik, egyidőre lemondott a világi karrieréről.⁷ Megházasodnia sem sikerült Magyarországon, s mikor végül visszatért hazájába, szegényen tért vissza; ahogy ő maga mondja: „én semmi egyebet bé nem hoztam Lengyelországban onnét jeleknél pogán kéz miatt az én testemen”.⁸ A fenti akták mindenesetre megkönnyítik annak a megértését, miért írt később Czahrowski olyan csalódottan magyarországi tartózkodásáról, miért bánta meg „eltékozolt” éveit. Hosszú búcsúversében („*Ku ziemi wegierskiej mowa Adama Czahrowskiego*”) arra hivatkozik, kilenc éve szolgálja „szegény vérével” a magyar földet, s ezért milyen jutalmat kapott? Nem is magát a magyar nemzetet, hanem annak előjáróit kárhoztatja; nem szívesen mond rosszat a magyarokról, de

⁶ Treny . . . 6.

⁷ MIKULSKI: *Rzezy staropolskie*, 137.

⁸ Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből, 213.

„Erre csak uraidnak hálátlansága kényszerít / Akik hűséges szolgálataimat megvetik.”⁹ Ebből a félreérthetetlen célzásból kiviláglik, hogy Czahrowskit nem csupán az bántotta, hogy a főkapitány nem fizeti rendesen a zsoldot, hanem még inkább az, hogy Magyarország urai, tehát a Habsburgok és az őket szolgáló főurak sem pénzügyi segítséggel, sem katonai ranggal nem méltányolták szolgálatait – jóllehet neki éppen egy Habsburg-párti kalandban való részvétele miatt kellett elszegődnie katonának a magyar végekre! Zamojszki alighanem tisztességesebben jutalmazta Czahrowski bűnbánatát, mint Ernő főherceg a lengyel menekült hűségét, akinek – mint azt magyar nyelvű leveléből tudjuk, még 1599-ben sem sikerült Kassán elzalogosított vagyonátgyait kiváltania.¹⁰ S aki nemcsak a maga, de minden szegény, kóbor vitéz nevében fohászzkodott a Mindenhatóhoz legnépszerűbb versében: „Sovány katona arra kér Téged / Fizesd meg ínségét az égben.”¹¹

Adam Czahrowski kérvénye Ernő főherceghez

Serenissime Princeps,

Intellexi humilimi a magnifico Domino Proskowsky vestram Serenitatem certam factam haec ab aliquibus ita, ut ego in Agria et aliis confiniis Hungariae servitia mea non praestiti propriis sumptibus meis Sacrae Caes. Majestatis vel etiam vrae Sertis sed pro stipendiis Stephani Pethey supra 6 equos cui ego nunquam fui serviter obligatus non solum Stephano Pethey, sed nemini usque ad hoc tempus, sed inprimis post proeliis Byczinen: dum veni in Hungariam, ascendi ad dominum Pethey, cum quo simul ingredi Agriam sub sigillis suis cum duodecim equitibus, cum quibus primo eram in proeliis Solnocen: deinde post hac quarta die in proeliis Syxonien: ubi una mecum in primo exercitu inter milites cadebant servitores mei ex equis suis, hoc verum est, quod videntes domini Hungarii Dominus Sigismundus Ragoczi et dominus Georgius Perenii atque Stephanus Pethey magnam miseriam meam adiuvant quantum poterant equos servitoresque meos. Postea post proelia Syxonien discessi ex Agria, et veni Cassoviam ubi cum Polonis amicis meis feci tractationem de bonis meis in Polonia, dum ego ipse non poteram intrare in patriam meam, interea ulterius non habens a nemine ullum auxilium ita propriis sumptibus meis septuaginta equos cum servitoribus meis, quos gravibus expensis meis alebam supra quod est mihi testis tota Hungaria in superioribus partibus, et etiam Generalis Capitaneus magnificus dominus Kielman, per quem supplicabam vra Serti de aliquis stipendiis sperans aliquid auxilium a vra Serte, quoniam magnifico Domino Kielman omnia opera mea obscura non sunt, a quo Sertas vra semper certissimus fieri potest, quod semper cum servitoribus meis, quandocumque et ubi, cunque audivi de aliquibus hostibus, nunquam fui tardus vel negligens, et cum solo domino Kielman ita etiam et cum militibus obviam venire illis: postea dum intellexi a domino Kielman quod iam a Serte vra non poteram ullum auxilium habere neque sperare, in finem oneravi bonam famam atque conscientiam meam certis hominibus, qui mihi mutuo dederunt mille et ducentos taleros, quam summam pecuniae divisi inter servitores meos, dum iam debebam amittere illos, super quam summam recognitio manu mea subscripta est in manibus domini Kielmani, et dum etiam volui proficiscere ex Cassovia huc ad Sertem vram in tantum defectum veni, quod ibi Cassoviae impignoravi omnes meas mobiles et captivos meos, quos ego cum impedimenta vitae meae simul cum militibus duxi, et huc etiam gravissime veni sperans magnam gratitudinem atque gratiam invenire in conspectu Serts vrae, quoniam pro omnibus operibus meis quod cunquem gerebam, primo in Polonia semper contra oculos Sermi Regis Maximiliani usque ad finem, et deinde etiam in Hungaria de omnibus operibus meis non pudet, sed semper audeo inspicere in oculis omnibus et quae omnia feci, est mihi testis Deus omnipotens, cui non est obscurum cor meum non pro aliquis stipendiis, quam maius ex tota amore totius Domui Austriaco cupiens plus gratiam Sertis vris, quam aliqua stipendia quam gratiam semper volui atque ulteribus volo sanguine mea mihi devincire, et si adhuc aliquid in me deficit Sertibus vris ecco adhuc sum sanus et paratus, ubicunque et quandocumque vrae Sertes mihi dignerentur mandare

⁹ Treny... 73. A lengyel eredeti így hangzik: „Co czynię przymuszony niewdzięcznością twoich / Patronow, wzgardzicielow wiernych posług moich.” A „patronus” kitétel, amit a fenti szövegben „uraknak” fordítottam, nyilvánvalóvá teszi, hogy itt az ország „gazdájáról” van szó.

¹⁰ Tanulmányok... u. o.

¹¹ Poeci Renesansu. Szerk: Jadwiga SOKOŁOWSKA, Varsó, 1959. 244.

sum paratus semper cum quibuscunq[ue] inimicis Sertis v[er]ae sine om[ni]i de liberatione frontem meum opponere et sanguinem meum fundere. Tantum humilime rogo vram Sertem, ut me Sertas v[er]a meaque fidelia servitia ex benigna et innata clementia atque gratia sua non dimittat, quoniam dum sum extraneus et fidelis servitor Sertis v[er]a non possum ullibi inclinare caput meum tantum ad scabellum Sertis v[er]ae quoniam et hic etiam Viennae manens iam prae aliquot menses omnes res meas quas hic mecum habebam Judaeis impignoravi non habens quo me alerim habens circa me tot equos servitoresque. Rogo itaque Sertem vram, ut dignetur mihi mandare dare ducentos florenos, quibus possim redimere res meas ab Judaeis, quam gratiam sum futurus gratis et paratis semper perservire servitiis meis, quoad vixero.

De rebus meis de quibus supplicabam v[er]ae Serti, Sertas v[er]a semper certa fieri potest a Domino Kielmano, qui aliud Serti v[er]ae non scribet, nisi quid ego do in scriptis ad manus Sertis v[er]ae, quoniam verbis falsis, neque rebus incertis me alebam, neque me ulterius alere volo. Supplico itaque Serti v[er]ae, pro ut mihi Sertas v[er]a primo promissus erat, ut me, meaque servitia S. C. Majestati et dignetur in meliori forma commendare, ut ne videar aliquam ingratitudinem fidelibus servitiis meis, quam gratiam Serti v[er]ae sum futurus gratis et paratis semper servitiis meis, Sertibus v[er]is sanguinem meum fundere imo vitam meam quoque deponere. Benignum atque clementissimum expectans responsum.

Adam Czahrowsky

Vásárhelyi Judit

MOLNÁR ALBERT ÉS JOHANN JOACHIM VON RUSDORF

Amikor 1624-ben Molnár Albert a pfalzi tanácsosok tudomására hozta, hogy a németországi hadi események miatt Bethlen Gábor hívására hazaköltözik, készségesen vállalkozott a két szövetséges: V. Frigyes és Bethlen Gábor közötti üzenetközvetítésre.¹ Útban hazafelé kitérővel Angliában is járt, és itt a pfalziak ottani követével, Johann Joachim von Rusdorffal is tárgyalt, amint az Dán Róbertnek és Gömöri Györgynek Angliában lelt adataiból kitűnik.² Rusdorf ekkoriban az egyik szorgalmazója volt a londoni udvarban annak, hogy I. Jakab és Bethlen Gábor szövetségesekként együttes erővel támadjanak a katolikusokra.³ Ennek érdekében bízott Molnárra egy Bethlen Gábornak szóló levelet, amelyben a tudákos szóhasználattal „Dácia király”-ának nevezett erdélyi fejedelmet Angliával való kapcsolatteremtésre hívta fel. A Bethlen Gábor diplomáciájával és hadviselésével foglalkozók előtt ez az írás régóta ismeretes.⁴ Rusdorfnak a levelei⁵ között fennmaradt azonban még az ezt az iratot kísérő, Molnár Albertnek szóló levél is, amely a Molnár-filológia számára szolgáltat érdekes adalékot.

A MTA Könyvtára Kézirattárának másolatgyűjteményében is megtalálható⁶ 1624. június 16-án kelt levél több utalást tartalmaz arra, hogy Rusdorf beavatta terveibe Molnárt is, és a levél átadásán kívül még szóbeli üzenetközvetítésre is megkérte. Rábízott ugyanakkor egy levelet Bethlen Istvánhoz is, akit Heidelbergben hallgatóként ismert meg. E levél szerint Rusdorf Bethlen Gábor politikájának folytatóját látta a fejedelem unokaöccsében.⁷

¹ Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 625.

² DÁN RÓBERT–GÖMÖRI György: Szenci Molnár Albert Angliában. ItK 1979. 278–280.

³ DEPNER, Maja: Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Stuttgart 1938. 110.

⁴ NAGY László: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp. 1969. 373–374.; elemzi a Rusdorf-levél Galantai Gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora. Pest 1866. 133–134. lapján közreadott részletét.

⁵ Rusdorf műveinek négykötetes gyűjteménye Kasselban, a Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek-ban Ernestus Oberheimerus másolatában (2° Ms. iur. 47.) található.

⁶ Tört. Oklevéltan 2° 37. V. kötet: Joachimi Rusdorfii nobilis Germani litterae de Republica ad diversos reges, principes, illustres viros, oratores, anno 1630. 105–111b.

⁷ E levélén kívül Rusdorf 1625. január 27-én írt megleghangú, baráti levelet Bethlen Istvánhoz, i. m. 98–102.

Reverendo et Clarissimo Viro Alberto Molnaro Theologo Ungaro

Grünwitzum

Literas, quas tuo hortatu, Reverende et Eruditissime Vir, ad Serenissimum Gabrielem, Daciae Regem scripsi, hic inclusas tibi mitto, quas in Pannoniam reversus illi reddes ea, quae rei et loco conveniens est, observantia et meorum studiorum testificatione annexa, tum commendatione meae in ipsum fidei tum excusatione audacis scriptionis in conspectum tanti Herois ultro prorumpentis, prout in te recepisti et facturum esse mihi coram stipulatus es. Ne prolixus esse cogar, te maiorem in modum rogo, ut eorum, quae tecum de Republica saepius locutus sum et inculcavi, tuque in tuis adversariis seu pugillaribus in subsidium memoriae annotasti, memor esse velis, imprimis quae de foedere et necessitudine cum Sueco ineunda deque matrimonio cum Reginae Sueciae sorore quaerendo et contrahendo monui et suggesti. Quid enim et Daco et Sueco utilius, securius et honestius consuli et esse potest? Deinde operam da, ut si fieri ulla ratione possit, Serenissimus ille Princeps occasione captata scribat humanissimas ad Regem Angliae literas, eumque de amicitia et mutua benevolentia secum stabilienda compellat, simul etiam operam suam pro Reipublicae salute defendenda offerat, et consilium, quo res in Germania collapsas restitui posse censeat, in medium proponat. Crede mihi, hoc non solum gratissimum futurum est, sed etiam magnam Daco apud Anglos et alios, qui de ejus ingenio, moribus et consiliis non recte sentiunt, existimationem et laudem concitabit et afferet. Scio Principi suadere quod oporteat, multi laboris et non cujusvis hominis esse, sed viri undique prudentissimi et sagacissimi, nec gratum consilium ab illo, qui sponte se ingerit, ad deliberationem non vocatus aut consultus: attamen nonnunquam accidit, ut suasus et consilia, quae ex trivio et e transverso, ut si dicam, veniunt, non minus salubria et bona sint, quam ea, quae in sinu Senatus et in medilullio Curiae hominum prudentissimorum formantur, excutiuntur et dictantur.

Πολλάκι καὶ κηρωρὸς ἄνθρωπος μάλ' ἀκρίβιον εἶπε.

Saepe etiam est olitor non importune locutus. – inquit vetus proverbium.

Non autem curiositas me, sed amor in Rempublicam ista suadere jubet, examinentur, librentur et probentur prius, antequam rejiciantur et explodantur. Quid dicatur, et an utile, decorum et honestum sit, spectandum et expendendum est; non ad os et speciem loquentis, non ad conditionem consilientis respiciendum.

Nullius sensum, si prodest tempseris unquam (Dionij Cato⁸).

Haec pauca, Doctissime Vir, ad te scribere volui, ut tibi essent instar *μεμουσίου* illorum, quae inter nos collocuti sumus et convenimus. Caeterum tibi felix ac faustum iter precor, ut salvus ac incolumis tam immensa laboriosae et longinquae viae spatia emensus ad patriam tui desiderantem bonis avibus pervenias. Vale et me tui amantem ama!

Dabam Londini ex Museo XVI. Kall. July MDCXXIV.

A Tisztelendő és híres-neves Molnár Albert magyar teológus Úrnak Grünwitzbe⁹

Itt küldöm neked lezárva azt a levelet, amelyet biztatásodra – Tisztelendő és tudós férfiú – a nagyságos Gábornak, Dácia királyának írtam. Pannóniába visszatérve add át neki azzal a hódolattal, ami kijár az ügynek és a helynek, bizonyosságot téve egyfelől buzgalmamról, másfelől figyelmébe ajánlva belé vetett hitemet, valamint mentegetve írásom vakmerőségét, hogy oly nagy hős szeme elé merészkedett, úgy, amint vállaltad és ígérted. S hogy ne kelljen hosszadalmasnak lennem, nagyon kérlek arra, ne felejtkezz el azokról a dolgokról, amikről veled a Respublicá-val kapcsolatban többször is szóltam és lelkedre kötöttem, s amiket te még Jegyzőkönyvedbe is felírtál emlékeztetőnek: elsősorban amire intettem és amit ajánlottam a svédvel való szövetségkötésről, annak szükségességé-

⁸ Dionysii Catonis Disticha de moribus ad filium. Auctores classici Latini Vol. X. Stuttgartiae 1829. III. XI. 2.

⁹ Grünwitz = Greenwich?

ről, továbbá a svéd királynő nőtestvérével való házasságkéréséről és -kötésről. Mi hasznosabbat, biztosabbat és becsületesebbet lehetne ugyanis tanácsolni a dáknak és a svédnek? Ezen kívül munkálkodj azon, hogy a Nagyságos Fejedelem ha valami módon lehetséges lenne, alkalomadtán baráti levelet írjon Anglia királyához, és a vele való barátságos és kölcsönös jóakarat megszilárdítására ösztönözze őt. Ajánlja fel egyidejűleg szolgálatát a Respublica megvédése érdekében, és tárja fel előtte tervét, amellyel úgy véli, hogy a Germániában összeomlott állapotokat helyre lehet állítani. Hidd el nekem, hogy ez nem lesz hiábavaló, hanem nagy tiszteletet és dicsőséget szerez és eredményez a Dáknak az angoloknál és másoknál, akik jelleméről, szokásairól és terveiről nem jó véleménnyel vannak. Tudom, hogy nagy fáradság és nem is akármilyen ember, hanem minden tekintetben igen bölcs és ravasz az, aki egy fejedelmet meggyőz arról, hogy mit tegyen; és nem kedvelik annak a tanácsát, aki önként lép fel, pedig nem hívták és nem is kérték javaslatát, mégis megesis néha, hogy azok a tervek és tanácsok, amelyek hogy úgy mondjam, mellékutakról jönnek, nem kevésbé üdvösek és jók, mint azok, amelyeket a Senatus és a legbölcsebb emberek Curiajának kebelében alakítanak ki, bocsátanak útjára és rendelnek el.

„Gyakran a kertész sem szól alkalmatlanul” – mondja a régi közmondás.

Nem a túlbuzgóság, hanem a Respublica iránti szeretet készítet arra, hogy ezeket ajánljam; vizsgálják meg, mérlegeljék és ítélik meg, mielőtt elutasítanak és elvetnék őket. Meg kell ítélni és fontolóra kell venni, miről van szó, és vajon hasznos, dicső és becsületes-e; nem szabad tekintettel lenni sem a beszélő szájára és külsejére, sem a tanácsadó helyzetére.

„Soha senkinek a nézetét ne vedd meg, ha hasznos!” (Dionysius Cato)

Ennyit akartam írni neked, Tudós férfiú, hogy emlékeztető legyen számodra arról, amit egymás között megbeszéltünk és amiben megegyeztünk. Egyébként szerencsés és kedvező utat kívánok neked, hogy átjutva a fáradságos és hosszú út mérhetetlen szakaszán épen és egészségesen térj meg hazádba, amely már jó előjelekkel áhítozik utánad. Isten veled és szeresd azt, aki szeretettel van irántad!

Kelt Londonban, muzsai hajlékomból 1624. június 16.

Molnár nagy igyekezettel vállalta a közvetítő szerepét, s még útban hazafelé, 1624. június 29-én írt a Hágában tartózkodó Ludovicus Camerarius-hoz. Levelének utóiratát így zárta le: „Ha netán a fölötte nemes és szentül tisztelt Rusdorf úrnak írnál Angliába, odaadó szeretettel üdvözlöd nevemben, és jelentsd meg neki, hogy intéseire híven emlékezni fogok.”¹⁰

Molnár Albert evvel a Bethlen Gábornak hozott levéllel hozzájárult annak a folyamatnak az elindításához, amely 1626. november 30-án a westminsteri szerződéshez vezetett. Hazatérte és Kassán való letelepedése után természetesen már az ő közvetítése nélkül tartotta Rusdorf Bethlennel a kapcsolatot. Levellei között összesen hét Bethlen Gábornak szóló található,¹¹ s az 1625. október 26-i Rusdorf-levele az első, amely válaszlevelnek tűnik, és e szerint Bethlen levelét Károly, az új angol király is látta már.

Molnár Albert szerepe szempontjából érdekes, hogy Rusdorf 1626. december 3-án írott levelében arra ösztönözte Dácia fejedelmét, hogy küldje el Bethlen Pétert Angliába peregrinálni,¹² ill. hogy bizonyítsa valami módon a canterbury-i érsek előtt pápistaellenességét és az „orthodox” vallás iránti elkötelezettségét. Rusdorf ezt az érsek politikai befolyása miatt tartotta különösen jelentősnek. Ugyanígy nyilatkozott Strassburg Pál svéd követnek 1625. február 10-én írott levelében is,¹³ mondván, hogy az érsekkel való kapcsolatteremtésre okot nyújthat az az emberiség és kedvesség, amelyet „egy-két olyan »pannón« irányában tanúsított, akiket Rusdorf elvitt hozzá.” A George Abbot érseknek ajánlott Kálmán Institutio-példány szerint az egyik ilyen „pannón” Molnár Albert volt még 1624-ben.¹⁴

Molnár és Rusdorf kapcsolata Molnár hazatérése után sem szakadt meg. Miként Rusdorfnak 1626. június 16-án Londonban kelt leveléből kitűnik, Molnár kétszer írt hazatérése óta a pfalzi követnek. Az

¹⁰ Ld. az első jegyzetben közölt válogatást, 628.

¹¹ RUSDORF: i. m. 1–98. fol.

¹² Bethlen Péter leideni majd angol peregrinációjára 1628-ban került sor. – Ld. RUSDORF: i. m. 102b–104b.

¹³ RUSDORF: i. m. 111b–127b.

¹⁴ Ld. a 2. jegyzetet!

első levél elveszett, a második pedig az az 1626-ban, Bethlen és Brandenburgi Katalin házasságáról készített beszámoló lehetett, amelyre Molnár Ludovicus Camerariushoz 1626. március 15-én kelt levelében is utalt.¹⁵ Rusdorf válaszelevele annál is inkább érdekes, mivel írója részletes leírást adott a németországi háború okairól, állásáról, s klasszikus műveltségének megfelelően a peloponnésosi háborúhoz hasonlította azt:

Ad Eundem

Cassoviam

Quas ad me Cassovia dedisti, Reverende et Clarissime Vir, bene accipi; priorum tuarum, quas binas te scripsisse ais, unas duntaxat redditas habui, et quidem ante sesquiannum. Quamquam jam dudum intellexeram, Serenissimam Catharinam Brandeburgicam conjugem Principis Gabrielis in vestris oris felicibus advenisse auspiciis, pergratum tamen fuit illud ipsum ex tuis etiam literis intelligere; inprimis volupe fuit audire vos istic in illo remoto orbis tractu auspicatos esse nostrae orthodoxae religionis cultum in lingua Germanica. O quam bene, quam sancte fecistis! Nihil enim prius, nihil antiquius, nihil carius habere homines decet, quam pietatem veram, puram, simplicem ab omni sorde et luto opinionum et fictionum peregrinarum purgatam. Macti estote hac virtute, virtutum omnium principe et genitrice τὴν ἀγαθὴν γὰρ μερὶς αἰετὸς ἐξελεξεσθε ἥτις οὐκ ἀφαιρεθήσεται ἀφ' ἡμῶν. (optimam enim partem elegistis, quae a vobis non auferetur)

ἡ γὰρ ἐναεβεία οὐ συνδνησκει βροτοῖς
χάν ζῶσι κἀν θανῶσω σὴκ ἀπόλλυται (Sophocl. Philoct.)
„Pietas enim simul moritur cum hominibus,
Et seu vivant seu moriantur, nunquam interit.”

Redeo ad tuas: miratus sum, et ut vere dicam, aegre tuli in illis mentionem nullam fieri meae sororis, Mariae Catharinae, quae in comitatu Serenissimae Daciae Principis isto venit, et gynaecei directrix et moderatrix est, nupta nobilissimo viro Ludingshausio Wolffio, ab illo tempore, quo in Daciam discessit, nihil literarum ab illa habui; ideo non sine causa sollicitus sum timens, nec aliquid humani contigerit. Serenissima Princeps Palatina vidua Electrix mihi scribit sibi nuntiatum esse illam iniqua valetudine conflictari καὶ δεινῶς βασανίζεσθαι (graviter affici et discrucari). A febrim vix liberatam nimis cito, viribus nondum redintegratis et solidatis iter illud in Pannoniam subiisse, sed laboribus et molestiis profectionis imparem remorbuisse in peregrino, aeris et loci non assuetam. Quaeso, da mihi hanc operam, ut per te sciam, quomodo valeat. Angor enim animo, et inter spem ac metum fluctuo. Me libera ista sollicitudine festinis literis et celerrimo responso.

Quae de misera mea patria scribis, et de bello Germanico, talia sunt, ut e tripode Phoebi prolata esse videantur; si et me aliquid dicere et proferre in medium vis, non aliud in praesens occurrit, quam ut comparatione instituta paucis describam belli istius conditionem. Deinde formam ac statum rerum et consiliorum in Germania. Bellum, quod hodie tanto animorum contentione tantaque mole et vehementia in imperio Teutonico geritur, haud absurde mihi comparari et assimilari posse videtur cum illo, quod olim Athenienses et Peloponnenses invicem belligerantur. Nam sicut primo bellum istud – memorante Thucydide¹⁶ – et temporis diuturnitate ingens fuit, et tantis cladibus Graeciam, quantae non unquam in pari temporis intervallo sunt visae, pervastavit, neque enim tot urbes captae unquam desolataeque sunt tum a barbaris, tum ipsorum invicem intestinis armis (sunt quaedam oppida, quae capta incolae mutaverunt), neque tot homines patria sedibusque pulsi, tot caedes tum in ipso bello, tum seditionibus commissae. Quae vero prius auditu tantum accepta, minus re ipsa confirmata erant; postea non absona fidei visa sunt. Uti terrae motus ingentes, qui majorem terrarum partem conquassarunt, solis defectiones crebriores quam unquam superiore tempore fuerant memoratae; siccitates alicubi immensae, indeque orta fames, et (quod non minimam perniciem rebus intulit, ex parte etiam perdidit) pestilens ille morbus. Haec omnia simul cum hoc bello inciderunt: cujus autores fuerunt

¹⁵ Ld. az első jegyzetben közölt válogatást, 634.

¹⁶ Thukydides. Görögül és magyarul. Fordította: ZSOLDOS Benő. Bp. 1887. I. 23. 1–3.

Athenienses Peloponnensijque rupto foedere, quod post Eubaeam expugnatam in triginta percusserant annos. Deinde sicut verissima causa belli, sed minime verbis agitata Athenienses fuerunt, qui Lacedaemonios potentiae viriumque suarum metu in arma egerunt.¹⁷ Quae autem in speciem palam ferebantur causa, ob quas raptis foederibus tum ad bellum hoc gerendum utrique impulsus verae non fuerunt. Pari igitur ratione hoc nostrum lacrymabile bellum tam diuturnitate quam pertinacia; tam universali emotione totius Europae, quam damnorum magnitudine in immensum excrescit, et a fine suo adhuc longe abest, duraturum usque dum omnia regna et imperia totius Europae concusserit et ambusserit. Germania nunquam in ullo bello, quo olim, vel etiam tempore Caroli V. flagravat, tantas tamque diuturnas clades sensit, nunquam tot regiones devictae et devastatae fuerunt, nunquam tot urbes et provinciae integrae expugnatae, eversae et vacuae factae. Aliae ferro et flamma depopolatae, aliae vel ejectis in exilium vel interfectis viribus et puriorum sacrorum cultoribus cesserunt novis usurpatoribus. Nunquam tot homines illustres, tot Principes et Proceres patria sedibusque pulsus, tot caedes, supplicia, exilia, mortes et morte intollerabiliores persecutiones, tot truculentae conscientiarum violationes, religionum abolitiones et profanationes. Numquam crebriora prodigia, nunquam inauspicaliores Planetarum conjunctiones aut cometarum novorumque siderum ominosiores apparitiones visae sunt. Nunquam venti vehementiores aut immoderatiores tempestates aut instabiliora et magis praepostera annorum tempora et vicissitudines, nunquam tam continui imbres, tot sterilitates et humiditates, ex quibus fames et varia ac inaudita morborum genera et pestilentia velut ex abyso profluxerunt, visa sunt. Deinde vera causa hujus belli minime celebratur memoria, nec vulgo cognita est, sed falsa et commentitia mentibus imperitae multitudinis imprimitur et promiscue ac communiter ab omnibus decantatur et creditur. Nam motus in regno Bohemo exortus et ex iis secuta mala Calvinistis, ut vulgo eos per convitium agnominant, imputanda esse dicunt. Hos enim autores et concitatores belli exstitisse, hos rebellionem in Bohemia concitasse, contra legitimum suum Principem arma aripuisse, Regem Ferdinandum abdicasse, diadema regium ei abstulisse, Fridericum deinde Palatinum et socios coeptam rebellionem pertinacissime defendisse et fovisse, aliena sceptrum vi rapuisse, et per nefas usurpasse: hanc esse causam et occasionem tam asperi et internecini belli plenis buccis, apertisque tibiis, tam scriptis quam concionibus in omnibus locis et compitis decantant. Cum tamen si veritas enucleanda et expromenda est, intolleranda et magis et magis prorumpens Austria, eorum et Pontificiorum insolentia et contra leges atque constitutiones imperii affectata et in fraudem Ordinum Principumque Protestantium usurpata dominatio, libertates Teutonicae ab antiquo possessae et sanguine partae labefactio et innocentium contra fas et jus oppressorum gemitus et querimoniae, necessitatem arma arripiendi tam Bohemis primo, quam postea Germanis et sociis, in bellum Bohemicum inevitabile fati turbine abreptis et involutis imposuerunt. Initium belli dici quidem possunt Bohemi, sed non causa: primo verberarunt, sed non primi offenderunt et provocarunt. Inter causas et principia ac praetextus diligenter distinguendum esse — monet Polybius. Vera ergo et certissima causa belli in Germania Pontificii sunt et Austriaci: hi enim sprete et violata saepenumero pacificatione et foedere Passaviensi et constitutione pacis publicae et religionis flocci pensa, nihil omittentes unquam, quo crescentem et suspectam Protestantium felicitatem et incrementum supprimerent et coercerent, libertatemque qua Principes florebant ad invidiam caeterorum, convellerent et fastigium Caesareum imperiumque in omnes sibi acquirerent, Protestantibus, quos vulgo Calvinianos nominant, imposerunt necessitudinem resistendi et arma in sui praesidium arripiendi.

Quod nunc formam et statum praesentem rerum in Germania attinet, sicut ille in partes et studia scissus, ita etiam confusus est, et varie considerandus venit. Ex una parte Pontificii sunt iique potentissimi, si consilia, societates ac concordiam animorumque consensionem, quae inter ipsos est, spectas; ex altera Lutherani hebetiori ingenio et stupidiori corde proditi, qui robur, quo pollent, non magis quam taurus agnoscere possunt; ultimi et omnium debilissimi Calviniani, sed mentis acumine et prudentia ac constantia animi supra vires caeteris praestantiores. At hi ab utrisque tam a Pontificiis quam Lutheranis oppressi et debellati in considerationem non amplius veniunt, sed pro derelictis ac tempositis habentur. Lutherani vero sibi ipsis nocuerunt et exilium accelerarunt, quod ad excidendos et perdelendos Calvinistas, quorum societate in omni discrimine uti, frui potuissent, atque eo melius ac potentius se defendere, quique instar muniminis loricae ipsis erant, auxilia, consilia, vires ac pecunias contulerunt. Pontificii enim imperium non minus in Lutheranos quam in Calvinianos expetunt, et

¹⁷ Thukydides: I. 23. 4–6.

utrosque in ordinem redactos volunt; hoc non aliter obtineri posse judicarunt, quam ad Lutheranos primum a Calvinianis abducerent et sibi conjungerent. Constat enim tantas in unum collatas vires a Pontificiis expugnari non posse, nec Pontificios istis perditis et excisis invalidos futuros ad Lutheranos perdomandos. Possent quidem adhuc Lutherani sociisque cum reliquiis Calvinianorum omnes Pontificios sustinere: sed bellum gerere, ut haec verbis Periclis de statu Peloponnesiorum,¹⁸ cui Germanicus assimilis est, loquentis dicam, adversus non aequalem apparatus nequeunt. Non enim unum aliquot habent publicum consilium, ex quo aliquid celeriter conficiant. Sed ut omnium est aequale suffragium: ita quia non sunt ex eadem gente, suum quisque commodum quaerunt, unde nihil in medium consulitur: aliusquam acerrime poenas in aliquem expeti vult, alius, ut quam minime res suae periculis exponantur, curat, ac cum tandem aegre conveniunt, brevi temporis momento de Republica deliberant, majore parte privata agunt, cum nullus speret, sua unius negligentia Rem publicam damno affici, sed aliis quoque aliquid pro se curae fore arbitratur, ita sub hujusmodi singulorum opinione non animadvertunt, summam Reipublicae perire. Ante omnia pecuniarum inopia, consilia ipsorum conatusque tardabit, belli autem occasiones nihil minus quam moras dilationesque exspectant.

Ne me diffundam latius, et epistolae modum excedam, cogor abrumpere, quamvis libenter indulgerem calamo et ingenio meo licentiam evagandi et nostras res praesentes cum superioris aevi gestis comparandi.

Tu, Vir Reverende, quam optime vale et salve!

Dabam Londini XVI. Kall. Julij MDCXXVI.

Ugyanőhozzá, Kassára

Rendben megkaptam leveledet, amelyet Kassáról küldtél nekem, Tisztelendő és híres-neves férfiú. A korábbiak közül, mivelhogy azt mondod, kettőt is írtál, csak egyetlen egyet adtak át, mégpedig másfél évvel ezelőtt. Jóllehet már régóta tudtam arról, hogy a nagyságos Brandenburgi Katalin, Gábor fejedelem felesége szerencsés előjelekkel megérkezett országotokba, mégis igen jóleső volt a te leveledből is értesülni erről. Elsősorban pedig gyönyörűség volt hallani azt, hogy ott, a világnak azon a távoli vidékén az istentiszteletet igaz vallásunk szerint németül ünnepeltétek. Óh, milyen helyesen, milyen szentül cselekedtetek! Úgy illik ugyanis, hogy az embernek ne legyen semmi előbbreváló, szentebb és kedvesebb, mint az igazi, tiszta, egyszerű, az idegen nézetek és ámtítások minden szennytől és piszkától megtisztított kegyesség. Köszöntelek benneteket ezért az erényért, amely minden erények fejedelme és szülőanya (a legjobb részt választjátok ugyanis, amit nem ragadnak el tőletek):

„A síron túl kísér az istenfélelem;

Ha élsz, ha holt vagy, megmarad, nem púsztul el.”¹⁹

Visszatérek leveledre: csodálkozom, s hogy őszintén megmondjam, rosszul is esett, hogy abban semmi említés nem történt testvéremről, Mária Katalinról, aki Dácia nagyságos fejedelemasszonya kíséretében oda utazott, és a fejedelemasszony palotájának irányítója és vezetője lett, miután férjhez ment Ludingshauen Wolffhoz. Attól az időtől fogva, hogy elutazott Dáciába, semmiféle levelem nincsen tőle, ezért nem ok nélkül aggódom, s félek, hogy valami baj történt vele. A nagyságos özvegy pfalzi választófejedelem-asszony azt írta nekem, hogy hírül vitték neki, hogy ő rossz egészséggel küszködik, súlyos beteg és gyötrődik. Alig szabadulva meg a láztól, nagyon gyorsan vállalkozott ugyanis arra a pannóniai útra, amikor még nem nyerte vissza régi erejét, s az utazás fáradságaitól és terhétől idegenben újra megbetegedett, mivel nem szokott hozzá a helyhez és a levegőhöz. Kérlek, tedd meg nekem, hogy megtudjam, hogy van, mert gondban vagyok és remény és félelem között hányódom. Szabadíts meg gyors leveleddel és sebes válaszzal attól az aggodalomtól!

Mindaz, amit szerencsétlen hazámról és a német háborúról írsz, olyannak tűnik, mintha Phoebus tripusáról hangzott volna el; ha azt akarod, hogy én is mondjak és előadjak valamit, nem jut más pillanatnyilag eszembe, minthogy egy összehasonlítást téve írjam le röviden ennek a háborúnak az állását. Majd pedig a dolgok és tervek alakulását Germániában. Nem tűnik számomra képtelennek, hogy ez a háború, amely a teuton birodalomban oly nagy szenvedéllyel, erővel és heveséggel folyik

¹⁸ Thukydides: I. 141. 6–7, 142. 1.

¹⁹ SOPHOCLES: Philoctetés 1443–1444. JÁNOSY István fordításában. Sophoclés összes drámái. Bp. 1950. 132.

jelenleg, azzal hasonlítható össze és ahhoz mérhető, amelyet az athéniek és a peloponnésosziak egykor egymás ellen viseltek. Mert ahogyan először is az a háború – Thukydidesz elbeszélése szerint – mérhetetlen volt, mert oly sok ideig tartott, annyi csapással dúlta fel Görögországot, amennyit annyi idő alatt soha nem tapasztaltak; és soha annyi várost nem vettek be és tettek lakatlanná a barbárok illetve sajátmaguk honi fegyverei (voltak olyan városok is, amelyek megszállása után kicserélődött a lakosság); sosem kergették el annyi embert hazájából és lakóhelyéből; sosem ontottak annyi vért, mint akkor, abban a háborúban, abban a felfordulásban. S amikről korábban csak hallomásból értesültünk és kevésbé voltak tényekkel igazolva, mindazok ezután már hitelesnek tűnnek: miként a hatalmas földrengések, amelyek a föld nagy részét megrázzák; a minden eddiginél sűrűbb napfogyatkozások, a mérhetetlen szárazság mindenféle és az emiatt keletkezett éhezés és (ami nem a legkisebb veszedelmet okozta az ügyeknek, hanem részben még meg is semmisítette) a ragályos betegség.

Mindez egyszerre következett be azzal a háborúval, amelynek szerzői az athéniek és a peloponnésosziak voltak, mivel megsértették azt a szerződést, amit Euboea ostroma után harminc évre kötöttek. A háború valóságos oka továbbá – amiről a legkevésbé sem beszéltek, az athéniek voltak, akik a lakadimoniákat hatalmuktól és erejüktől való félelmükben háborúba kergették. Azok az okok pedig nem voltak igazak, amelyeket nyíltan színleg hangoztattak, és ami miatt megszöveget a szövetséget akkor mindketten hadviselésbe kezdtek.

Hát ez a mi siralmas háborunk is mind hosszúságával, mind macacsságával, mind pedig egész Európa általános megrendülésével és a veszélyek nagyságával hasonló módon nőtt mérhetetlenné, és még messze van a végétől, és egészen addig fog tartani, amíg Európa összes országát és birodalmát meg nem rendíti és fel nem emészt. Germánia soha sem érzett akkora és olyan hosszantartó csapásokat egyetlen háborúban sem, amelytől egykor vagy akár még V. Károly idején is lángolt; sosem volt legyőzve és feldúlva oly sok vidéke; soha nem volt ostrom alá véve, felforgatva és kiűrésítve oly sok városa és egész tartománya. Némelyiket tűzzel és vassal néptelenítették el, mások pedig az új bitorlókéi lettek, mivel vagy száműzetésbe kergették vagy megölték polgárait, a tiszta szentségek tisztelőit. Sosem volt annyi hazájából és lakhelyéről elűzött híres ember, fejedelem és előkelő, sosem volt olyan sok vérontás, kinszenvedés, száműzetés, halál és a halálnál tűrhetlenebb üldözés; sosem sértettek meg durvábban annyi meggyőződést; sosem törölték el és szentségtelenítették meg annyira a vallást. Soha nem tűntek fel sűrűbben csodajelek, sosem voltak a planétáknak kedvezőtlenebb együttállásai vagy üstökösöknek és új csillagoknak vészesebb megjelenései. Soha hevesebb szelek vagy fékezhetetlenebb viharok vagy változékonyabb és visszasabb évszakok és ingadozások; soha annyi tartós eső, annyi meddőség és nedvesség nem következett be, és mindezekből mint egy mélységből kiönlött az éhezés és az eddig még sosem ismert annyiféle ragályos betegség. Emellett e háború valódi okáról egyáltalán nem emlékeznek meg, az általában nem ismeretes, hanem hamisan és hazugul vésoódik bele a tudatlan tömeg elméjébe és mindenki egyaránt ezt szajkózza és hiszi. Mert azt mondják, hogy a Csehországban keletkezett forrongást és az ebből következő veszedelmeket a „kálvinisták” bűnének kell tulajdonítani, ahogyan általában gúnyolják őket. Hogy ők e háború szerzői és lázítói, ők szították a felkelést Csehországban, ők ragadtak fegyvert törvényes fejedelmük ellen. Megtagadták királyukat, Ferdinándot; elvették tőle a királyi diadémot; ezt követően pedig pfalzi Frigvest és a lázadást kezdeményező társait macacsul védelmezték és pártolták; erővel idegen királyi pálcákat ragadtak el és jogtalanul bitorolták: tele szájjal és nagy harsonázással írásban és szóban minden helyen és a keresztutakon ismétlik unos-untig, hogy ez az oka és eredete ennek a kegyetlen és gyilkos háborúnak. Ámbár ha csak a valóságot kell kifejezni és előadni: akkor az osztrákok és pápisták tűrhetetlen és egyre jobban előtörő féktelensége, a birodalom törvényei és intézkedései ellenére megszerzett, a Rende és a protestáns fejedelmek kárára bitorolt kényuralma, az ősi idők óta fogva meglevő és vérrel szerzett teuton szabadság megbénítása és a törvény és jog ellenére elnyomott ártatlan emberek sóhaja és panasa kényszerítette a fegyverfogásra először a cseheket, majd később a germánokat és szövetségeseiket, akiket a végzet kikerülhetetlen forgószele a cseh háborúba ragadott és sodort.

A háború kezdetének lehet mondani a cseheket, de nem az okának – ők ütöttek először, de nem ők vétettek és provokáltak elsőnek!

Az okokat, a kezdetet és az ürügyeket gondosan el kell különíteni egymástól – int Polybios. A háború valódi és bizonyos okai tehát a pápisták és az osztrákok: ők ugyanis azért, hogy megvetették és sokszor megsértették a békeszerződést és a passauai egyezséget,²⁰ semmibe vették az általános

²⁰ A passauai egyezséget 1552-ben kötötte a császár és a német fejedelmek.

békére és vallásra vonatkozó rendeletet, soha semmit nem mulasztottak el, hogy el ne nyomják és meg ne fékezzék a protestánsok növekvő és gyanús sikereit és meg ne nyírbálják azt a szabadságot, amelytől virultak a fejedelmek a többiek irigységére, és maguknak szerezzék meg a császári méltóságot és a birodalmat mindenkiel szemben – mindezekkel tehát ők maguk kényszerítették rá a protestánsokra, akiket közönségesen kálvinistáknak neveznek, hogy ellenálljanak és önmaguk védelmére fegyvert fognak.

Ami mármost az ügyek alakulását és jelenlegi állapotát illeti Germániában: minthogy részekre és pártokra szakadt, ennek megfelelően állapota zavaros és több szempontból is fontolóra kell venni. Az egyik oldalon vannak a pápisták és ők a leghatalmasabbak terveiket, társulásukat, egyetértésüket és a köztük lévő lelki rokonságot tekintve; a másik oldalon a tompábbelműjű és okatlanabb-szívű lutheránusok, akik azt az erőt, amelynek birtokában vannak, nem képesek jobban felismerni, mint egy bika. A legutolsók pedig és mindenek közül a leggyöngébbek a kálvinisták, elméjük élességével, bölcsességükkel és lelkük állhatatosságával azonban felette állnak a többiek erejének. Mégis mindkettőtől: mind a pápistáktól mind pedig a lutheránusoktól visszazorítva és legyőzve többé már nem jönnek számításba, hanem mellőzötteknek és mulandóknak tartják őket. A lutheránusok mindenesetre önmaguknak ártottak és meggyorsították száműzetésüket, mivel segítséget, tanácsokat, erőt és pénzt adtak a kálvinisták kiirtására és megsemmisítésére – pedig azoknak a szövetségét minden veszélyben kihasználhatták és élvezhették volna, és így annál jobban és erősebben védekezhettek volna, mivel azok voltak az ő védőpajzsuk. A pápisták ugyanis mind a lutheránusok mind a kálvinisták ellenében áhítoznak a hatalomra, és mindkettőt bele akarják kényszeríteni rendjükbe; és úgy ítélik, hogy ez másképpen nem érthető el, csak ha először a kálvinistáktól elpártolásra készítetik és magukhoz kötik a lutheránusokat. Tisztában voltak ugyanis avval, hogy a pápisták – miután elvesztették és kiirtották azokat, nem lesznek gyengék a lutheránusok megfékezésére.

Támogathatnak a lutheránusok és a kálvinisták többi szövetségeseivel minden pápistát, de nem képesek háborút viselni egy velük nem egyforma hadi felszereléssel szemben, hogy Periclésnek a peloponnésosiak helyzetéről mondott szavaival szóljak, mivel ahhoz igen hasonlóak a német állapotok: Nincs közös tervük, amivel valamit gyorsan véghez vihetnének. De amint mindegyiknek egyenlő szavazata van, úgy – mivel nincsenek ugyanabból a nemzetiségből –, ki-ki saját hasznát keresi, és ezért a közjóról semmit sem tanácskoznak: az egyik azt akarja, hogy a lehető legkeményebben megbüntessen valakit, a másik azzal tördök, hogy a lehető legkevésbé legyen veszélynek kitéve az ő ügye, és amikor végre valahára nagy nehezen összegyűlnek, rövid ideig tanácskoznak a Republicáról, s nagyrészt magánügyeket tárgyalnak, s amikor senki sem gondolja, hogy az ő egyéni nemtörődomsége folytán szenved kárt a Respublica, hanem úgy véli, hogy másoknak valami gondja lesz rá, így az egyes embereknek ilyenjellegű vélekedése közben észre sem veszik, hogy a Republicát lényegében elvesztik. Mindenek előtt a pénzhány, terveik és sándékaik okoznak késlekedést, pedig a háború során semmire nincsen kevésbé szükség mint a késleltetésre és a halasztásra.

De félbe kell szakítanom, hogy ne árassszalak el annyi szóval, és ne lépjem túl a levél terjedelmét, bármennyire szívesen engedem meg tollamnak és elmémnek, hogy szabadon kószáljon és mostani dolgainkat egy előbbi kor történelméhez hasonlítsa.

Te pedig, Tisztelendő férfiú, éj a lehető legjobban, Isten Veled!

Kelt Londonban, 1626. június 16.

Molnár Albert tehát 1626-ban már nem folyt bele közvetlenül a Rusdorf-Bethlen kapcsolat alakulásába, mégis tudott az eseményekről. Irodalmi téren pedig két művében mondta el véleményét: 1625-ben lefordította Petrus Molinaeus: *Hívséges és idővséges tanácsadás az oly házasságról, mely ellenkező religión való személyek között leszen* című művét,²¹ amely már címe szerint is burkoltan ellenezte Bethlen Gábornak a Habsburg-házzal kezdett házassági tárgyalásait. 1633-ban pedig ő osztónozta Medgyesi Pált²² Bayle: *Praxis pietatis* című munkájának angolból való lefordítására is.²³

²¹ *A Tanácsadás a Consecratio templi novi*. Kassa 1625. (RMK I. 546) című prédikációgyűjteményben jelent meg. Részletes elemzését Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés című tanulmányunk tartalmazza, amely Varjas Béla szerkesztésében az *Ideológia, politika, irodalom a XVI–XVII. században* című tanulmánykötetben fog megjelenni.

²² OLÁH Gábor: Új adat Szenci Molnár Albert utolsó éveitörténetéhez. ItK 1905. 370.

²³ Ezúton mondunk köszönetet Dán Róbertnek szíves eligazításáért.

ARANKA GYÖRGY LEVELEI DÖBRENTEI GÁBORHOZ ÉS EGY DÖBRENTEI LEVÉL ARANKÁHOZ

Kazinczy gazdag levelezésének 23 kötete mindmáig kiapadhatatlan forrást jelent a kutatók számára. Aranka György Kazinczy kortársa és levelezőpartnere is hatalmas levéltárgyat hagyott az utókorra – mégis a forrásértékű levelek csak elenyésző töredéke láthatott napvilágot, jóllehet e levelek ismerete nélkül aligha rajzolható reális és teljes kép az erdélyi magyar felvilágosodásról, az Aranka által irányított Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tevékenységéről, az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság törekvéseiről. De a magyarországi felvilágosodás számos eseménye, jelensége is éppen az Aranka levelezésből nyerhetne az eddigieknél árnyaltabb, teljesebb képet.

Szerény és alkalmi sürgetések már a múlt században figyelmeztetnek az Aranka levelezés összegyűjtésének a fontosságára. Mikó Imre egy Toldy Ferenchez küldött történeti tárgyú írásának bevezetőjében¹ azt írja, hogy Arankának Magyarország és Erdély legnevezetesebb íróival, tudósival folytatott levelezése a Mikó gyűjteményben egy jókora kötetet tesz ki. Jancsó Elemér többször tette szavá a sürgető feladatot. Az Erdélyi Tudományos Intézet megbízta őt az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratainak, az Aranka levelezés kálódó darabjainak összegyűjtésével. A gyűjtőmunka legnagyobb részét 1941–1943 között végezte. Néhány évvel később, 1947-ben egyik kiadványban arról értesít, hogy elkészült 4 kötet, ebből egy a Társaság iratait tartalmazza, a következő három pedig az összegyűjtött Aranka levelezés darabjait. Örömmel számol be arról, hogy az első kötet már sajtó alatt van.² Évek telnek el, míg ez a kötet 1955-ben végülis napvilágot láthat.³ Az Aranka levelezés – a tudományos kutatás nagy kárára – azóta sem jelenhetett meg. Az 1971-ben elhunyt kolozsvári professzor is mindössze néhány levelet tett közzé a gazdag anyagból. Utolsó közleményéből⁴ megtudjuk, hogy összesen 1320 levél vár kiadásra, de ezek közül csak azokat ismerjük, amelyeket korábban az ő vagy elődjeinek gondozásában a különböző lapokban, folyóiratokban, könyvekben elszórtan közöltek. Aranka György hosszú élete során (1737–1817) élénk kapcsolatot épített ki a kor jeles erdélyi és magyarországi íróival, tudósival, nem alaptalanul nevezték Erdély Kazinczyjának.

Ezúttal az Aranka György–Döbrentei Gábor levelezéséből az eddig publikálatlan Aranka leveleket tesszük közzé. Aranka és Döbrentei feltehetőleg 7–7 levelet váltott egymással, s a levelek 1807 és 1814 között keletkeztek. Döbrentei néhány, pontosabban 4 Arankához írott levele megjelent.⁵ Másolatból közlünk egy eddig ismeretlen Döbrentei levelet, s valószínű, hogy két Döbrentei levél vár felkutatásra.

Amikor Döbrentei első levelével felkeresi az erdélyi felvilágosodás Magyarországon is jól ismert képviselőjét, mindössze 22 éves, Aranka pedig hetven. Két nemzedék távolsága tátong közöttük, ez azonban nem lehet akadály a kialakuló barátságuk útjában. Döbrentei azok ismeretségét keresi, akik tájékozódásában, útkeresésében a segítségére lehetnek. Tizennyolcéves korától Kazinczyval is élénk levelezésben áll. Aranka és Döbrentei az erdélyi magyar szellemi élet fellendítésén fáradoznak, Döbrentei a lendületes ifjúság lelkes tenniakarással, Aranka a betegségekkel küszködő idős ember meg-megtorpanó bölcs rezignációjával. Aranka a halála előtti években lelkesen üdvözölte Döbrentei fáradozásait egy erdélyi magyar tudományos folyóirat megjelenítésére. Biztatja, serkenti fiatalabb kortársát, s amikor a folyóirat közeli megjelenése bizonyossá válik, segítséget, közreműködést ígér. Ezt az igyekezetét csak részben tudja valóra váltani, az Erdélyi Múzeum megjelenése idején, 1814-ben már súlyos beteg. Ezzel magyarázható, hogy Aranka utolsó levele 1814-ből maradt ránk, amikor még csak a megjelent folyóirat az Erdélyi Múzeum híre jutott el hozzá. Utolsó éveiben nemcsak Döbrenteit

¹ *Figyelő*, 1884. 16. k. 346.

² JANCÓSÓ Elemér: Aranka György levelezése. Kolozsvár, 1947. Erdélyi Tudományos Intézet és a Bolyai Tudományegyetem kiadása, 20. l.

³ JANCÓSÓ Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai, Akadémiai Kiadó, Bukarest, 1955.

⁴ JANCÓSÓ Elemér: Aranka György kiadatlan levelezéséből, *NyíltudK* 1970. 189–196.

⁵ CSÜRY Bálint: Döbrentei Gábor levelei Aranka Györgyhez, *ItK* 1935. 186–188. *Erdélyi Múzeum*, 1915. 88–90.

kerüli el leveleivel, hanem jórészt a többi barátját is. A szellemi életének bekövetkezett apályát a megritkuló levelek is jelzik.

Döbrentei Aranka halála után számos kérdésben kritikusan ítéli meg egykori „tanárát”, akinek a szellemi hagyatékával hadakozva – de vitathatatlan eredményeit sohasem megkérdőjelezve akarja tovább folytatni azt, amit Aranka tevékenységében maradandónak ítél: mindenekelőtt a megszűnt Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság újjászervezésére tesz nem túl sikeres kísérletet.

Aranka levelek bőven találhatók Erdély és Magyarország különböző közgyűjteményeiben. A Jancsó Elemér hagyaték feldolgozása vár. A Magyarországon található gazdag anyag összegyűjtésével és közzétételével lehetne egyengetni az utat egy későbbi teljesebb Aranka levelezés megjelentetése felé.

Az itt közölt levelek a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában találhatók. Aranka levelei a Magyar Irodalmi Levelezés, 4. r. 56. sz. jelzet alatt, az egyetlen Döbrentei levél Vass György másolatában maradt ránk. (Magy. irod. lev. 4. r. 146. sz.)

A magyarországi vidéki családi levéltárak is szép számmal őriznek eddig még össze nem gyűjtött Aranka leveleket. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság magyarországi támogatói leveleiből pedig lemérhető az a mindmáig teljes mélységében még feltáratlan hatás, amelyet az anyanyelv védelméért, a magyar tudományos élet fellendítéséért tett az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és annak vezetője, Aranka György.

ARANKA GYÖRGY LEVELEI DÖBRENTAI GÁBORHOZ

M. Vásárhely, 15 der X^{br}. 1807.

Igen kedvesen vettem az Úr Levelét, mint hozzám minapibann ki jelentett Szivességének és Barátságának zálogját. Méltotasság el hinni hogy én is részemről az én Szives barátságomnak megbizonyításában, nem fogok hátrább maradni.

Örvendem hogy a' Bonyhai éltető ég és környék az Urbann elrejtett szép ajándékok ki fejtésére alkalmatosságot szolgáltatnak. A' Remete Ház szép tárgy; szeretném látni a' róla való Munkát. Ha láthatom, örömet engedelmeskedem az Úr parancsolatjának, és rola való csekély ítéletemetis megteszem. Azt pedig nem valami Tudos hangon: hanem Szeretettel, és a' nálunk egész virágjába lévő Magyar Nyelvnek törvényeiből, az én gyenge esméretem és értelmemhez képest.

Az Home Kritikájának fundamentomos Elejit- Principiumait; ugy az Hugh Blair Rhetorikai olvasásánakis Summáját, jó lenne az előtt, minekelőtte az ember fordításokhoz fogna, ki venni rövidenn, magamis szeretném meglátni. Hugh Blairt csak hallomásból esmérem, hogy nagy tudos ember. Még egy Nyelv Philológiája nincsen kidolgozva: talám annak a' Munkának alkalmatosságával, nyílnék valamit a' feje annak, a'ki azonn a' Tárgyon maga erejét meg akarná próbálni. Az Home Kritikáját esmérem, Philológiai munka: de igen gyenge a' máj világba. A' Sulzer Teoriájának magyarra lett fordítását még nem tudom. Igen tudos munka, de inkább tudos, mint köz hasznu. Sok articulusok hibáznak benne. A fordító nem sok hasznót fog belőle látni; hanemha az egész munkát más lábra veszi.

A Budai Basa 's Julia Levelei hogytetszenek? Azokk nagyhibájok vagyon, mert se szobeli se nyelvbéli ujjítás nincsen benne. Ez az én characterem.

A Magyar Országai O. Gyűléséről itt sehalhatunk semmit; talám éppen ma végződött bé; azután remélem megfogjuk lassan-lassan hallani: hogy lett vége.

Mi a K. Táblánn mindennap szorgos dologbann vagyunk; én üress óráimonnis a jelenvaló kútfőkre nézve igen elvagyok foglalva; csak estvefelé vagyok-ithonn; a'mikor gyengeségem miatt házomból ki nem mehetek. Akkor a'mi szabadórátokám vagyon, a Philosophiának vagyon szentelve; a'mennyibenn az Ember esméretébe bé folyása vagyon; melyenn szinte dolgozom.

– Hogy egy egy édes meglepetést *teremtsek* az Urnak! Ah kedves Uram Barátom én teremteni nem tudok mint más hozzám hasonló emberi teremtés: ez a Mindenható Felső dolga; csak ő teremthet. Én elégnek fogom tartani, ha az Urba elrejtett szép ajándékok szikráját gerjesztem? S annak gerjesztésére illő materiát tudnék szolgáltatni. Másszor többet, és kérem adjon réá nékem **gyákrann** alkalmatosságot levén az Úr igen Szives Baráttya, Szolgája

Aranka György

A két Grófnék kezeit alázatosan csokolom.

MTA Kt.M. irod. levelezés, 4. r. 56. sz.
4055/I. (régí jelzet)

Kedves Uram Barátom

Az Ur Levelét és mellette hozzám küldött becses munkájának 'sengéjét úgy vettem, mint barátságának zálogját 's mint a'hoz barátságos bizodalomnak jelét. Csak hamar hogy vettem azután, a' téli időnek ereje erőt vévén az, erőssen elgyengített; az én nyavallyámmal se az erőss meleg, se az erőss hideg meg nem egyezvén. Egy jó Barátom azomban megfordulván nálam, a'ki igen Szép és jó Székely Magyar; az tett egy kevés jegyzéseket. Az idő a' napokbann lágyulván és egykevés erőre kapván, vissza vettem; megolvastam végig az egész munkát; 's nem kevés gyönyörűséggel.

Mindenik darabba igen Szép, és a' litteraturába nagy Elmét találtam. A' két első egész, és jól végződik: az utolsonak ugytetszik nincsen vége. Kevés időm lévén, és a' Mlsgs K. Táblára is felkelletvén járnom, és az én jegyzéseimet csak az utolsó darabra tettem: de azt egész figyelmetességgel 's ügyeléssel kívántam tenni. A' nyelvre nézve szabadonn tettem Jegyzéseimet. Mert a' Nyelv nem enyém, se tiéd; hanem miénk. Azért abban nem szabad senkinek azta' szabadosságot venni hogy másokat értetlen szokkal és szollás formáival gyötörjen; kivált képpen Erdélyben, a'hol a Nyelv tiszta. Azért a'milyenek nékem idegenek 's olyanok látszottak lenni: azokat megjegyeztem. Ne vegye az én Uram Barátom rossz néven! Mert jo Barátod jo barátyját nem illik megcsalni.

Ki mondhatatlanul örvendek; midőn az Urnak azta' Szép tűzít és igyekezetét látom. Az esztetikára nagy ajándékot találok a' Munkák Szerzőibe: nincsen egész hátra; hanem hogy az igaz, értelmes és erőltetés nélkül való Nyelvet magáévé tegye. Arra kell egykevés idő. Azért kérem, hogy ne szűnnyék meg az Ur magát az eleibe vett utonn gyakorlani: az a' Tisztességnak és érdemnek uttya. Az alkalmatlan forma, az a' folio és bé kötött-forma. Elsőbje egy asztalt egészen elfoglal: melly a' munkás embernek bajos. Másodszor nem teheti közel maga eleibe, messze kell nézni; ez erőss ifiu Szemet kíván. Minden szora fel venni 's letenni a' könyvet, késő munka.

Parancsollyon az Ur velem mindenben, a'miben és a'mennyiben ki telik, az Urnak igen Szivesen és barátságosonn Szolgálok. Az érdemes Prefectus Ur igen nagy hivséggel eljár mind menet mind jövet az Ur dolgábann, és nagy köszönnel tartozom nékie. A Mlsgs Grofné ő Mga kezeit alázatosann csokolom. Mondja megaz Ur, hogy már az utolsó hidegeket, az én még helyre nem állott egészségem úgy annyira ki nem állotta, hogyha még tartott volna csak a' más világra vitt volna. Azután Istennek hála, jobban vagyok. Ajánom magamat az Ur barátságába és különös barátsági Szivességgel vagyok az Urnak

alázatos Szolgája
Aranka György

MVásárhely 14 May 1809.

Tudos Hazafi,

Kedves Uram Barátom!

Az Ur tudos munkáját nagy gyönyörűséggel olvastam. Az Ur arra kért engemet, hogy a' Magyarságról nevezetesen jegyzéket tevén adjam igaz vélekedésemet, nem volnék méltó az Ur barátságára ha ezt megcsalnám: azért igazat írok.

Az Ur Magyarsága Soproni Magyarságnak lehet a leg első, talám nem sértem meg Sopront véle: Mert attól a' Magyarságtól melly Erdélyi, Debreczeni, mellyenn Posonba, Budánn az O. Gyűlési Jegyző könyvei irattak, különbözik.

Összint. Ha valami nagy ember csináltais, de nem történik hogy törvényes igaz ágyból született volna. Én nem is értem.

Az a' sok en, ó, a'melly ich és er minden komma előtt nagyon rossz, németes. A' Magyar csak néha enyhítésért teszi oda, külömben nem: mert a' Verbumok nagyon tiszta formájok.

A' Német p.o. így mondgya:

Ich Sehe etwas
Willst du kommen?
Willst du es?
Ich liebe dich.
ober komst?
Er komst?

A' Magyar így:

Látok valamit, Nem én látok.
Akarsz-e jőni? Nem akarsz Te.
Akarod-e? Sem te, sem azt.
Szeretlek. Sem én, se tégedet.
Jő-e? Nem Jő-e ő.
Jő. Nem jő ő. s.at.

Kivéven éppen csak akkor, mikor az emphasis vagy az illő megkülönböztetés kívánja. Továbbá A'ki jól és igazán akar Magyarul írni, annak azt a' különbségit a' Német Nyelvtől meg kell tartani, hogy tudni kell, hogy a' mit a' Német sokszor Substantivummal teszen ki azt a Magyar verbummal teszen ki.

Közönségesen ezekre kívántam az Urat figyelmetessé tenni; a' munkát megolvassván; azután általadtam 'Sombori Urnak; de azután nem találkozhattam vele. A' Munkát talám elvitték; én az én Kézírásomat meg nem vettem. Talám T. Tompa vagy Szendrei Urak barátságából megkapom.

Az az Ur munkája igen Szép, tudos munka, felette akarnám, ha Magyarására nézveis. Szép folyó, érkező Magyarassággal jőne ki. Meg a' ki adásával egykevéis ideig jonak itélném várakozni; az idő környüállásais azt láttatnak kívánni. Méltóztassék az Ur engemet barátságába tartani; mellyetén igen nagyra becsülök, és magam ajánlása mellett különös szívesseggel és tisztelettel vagyok

Az Urnak elkötelezett Szolga igaz Barátja
Aranka György

MVásárhely 31. Jul. 1809.

Kedves Uram Barátom!

A' Soproni Társaság Munkáját idezárom, és barátságából vissza is várom. Sok szép időt töltöttem véle az estvén, minek utána a' Leveltvevén elé kerestem. A' gondolat szép többnyére de a Nyelv szenved. Nem szabad egy betűben erőszakot tenni a' nyelvén annál inkább változása (természeti formáját) változtatni; még annál inkább csudabogár szoval élni. Illyeket egész Horáczt, Virgilt, Cicerot olvass nem találsz. Kezdetben Pakuvius idejében! S végre mikor meg zavarodott a' Deák nyelv, akkor láttuk ezeknek példáját.

Nemes Tűz Vers Szerzőnek lenni! Kettő kívántatik hozzá: Nyelv és Tudomány. Kedves Uram Barátom! a' mint leveléből látom, még a Nyelvbenn elémnetelt kívánok!

Mert a' Levelét Én —em kezdi. Kezdem már ebbenn megvan az Én, nem kell Én kezdeni, Az az Ich a' Németben szükséges mert nincsen kötött formájok csak szabad. A' Tudományra nézve a' Vers Szerzőbenn Széles esméret kívántatik és igaz Bölcsesség. Az elsőben semmi fogyatkozása nincsen immár, a másodikban úgy remélem nevededik. De ezek szárnyalo vezérei a Vers Lelkének. Gyönyörködöm erősen abban a Szép Indulattyába a' Tek. Urnak, ahoz köttetett Szép ajándékába és tiszteletébe; ezeket ösztönül Jegyztettem meg.

A Kazinczy Sonnettyei igen Szépek. Köszönöm őket!

A Kápl. Sombori hires Predikatziojával udvarlok ezzel a' Grofnénak, kezeit alázatosonn csokolván, kettővel a' Tek. Urnak; tudom egyiket a' mi jo Barátunknak Kazinczynak adja.

Szeretném tudni ki mentébe erre jő-e az Ur; én bizhatom-e ahoz a' Szerencséhez, lenne oda ki némely dolgom. Nevezetesen, hogy Kazinczit csokolom, s Pestenn B. Pronay Sándor és Schédius Urakat igen tisztetem. De látni Szeretném a T. Urat

Addigis lévén

alázatos Szolgája, Barátja

Aranka György

Ugy tetszik hogy a' mi Arankának dolga jól vagyon. Lehet hogy Békességünk is lesz hamar!

Tekintetes Ur,
Kedves Barátom Uram!

Ezenn Honak 9.dikénn irt becses Levelét a Tek. Ur örömmel vettem. Mind azért hogy régtől fogva a' T.Urtol nem tudhatok semmit: mind pedig azért hogy nemes igyekezetének kezdetét közel lenni látom.

A' Hunyadi János Leveleit ha kiadja a' Tek.Ur a' Museumábann kedvesen veszem: de szeretném előbb meg látni, 's egy kevés Jegyzést tenni melléjek; ha az nevről emlékezni akar a T.Ur.

A' Hunyadi Jánosrol valo Értekeződéssel ezennel udvarolok a' T. Urnak, 3 példába, u.m. Magának, az If.Gr. Gyulainak és Gr. Haller János Urnak.

A' Museum (ez Deák Szó, ird *Museum* nem *Muzéum*) Betüi már megvagynaké, ugy a' Mühelyis, ugya' Betü Szedő 's nyomtato legényis? Hol? Mikor kezdődik a nyomtatás? Mitsoda darabok lesznek benne? Kik a' Munkás Társok? Én nem vonom ki magamat.

A'mi a' Gr. Haller János Urnak ajánlott Munkátskát illeti: A' Groffal a'minap itt találkozván, 's a' Gr. azt parancsolván hogy eresszem sajto alá, 's tudossitam mi kell érte és kifizeti; csak hamar az után elküldöttem Mlgs akkori Secretarius, most Cons. Kenderesi Ur kezébe, hogy alkudjék meg aránta 's tudossiton rolla; de még válaszát nem vehettem. Mihellyt vesztek, tudositani fogok mind a' Grofot mind az Urat.

Vagyoné elég kész munkája a TUrnak? Tudossiton. Ajánlom magamat drága Barátságába, lévén nagy Szives indulattal A'Tekintetes Urnak alázatos Szolgája, hiv Baráttya

Aranka György

MVásárhely, Nov. 19 1812

Nagy Erdemű Tudos Hazafi
Kedves Barátom!

Igen becses barátságos Levelét, ki által nem tudom, de volt szerencsém venni. Nagy öröömre volt. A' két Vajda Levelét küldöm vissza; csak az esztendőtt kell ki keresni 's hozzájuk tenni: mostan arra sem érkezem, mert éppen igen el vagyok foglalva.

Köszönöm Szép igyekezeteiről valo barátságos tudositását: Szivemből Szerencsélitettem. Ha Isten életemnek kedvez, fogok választani apro munkátskáimnak a' Szépiből, a'mivel segillyem. Ugy látszik azt gondollya a' T. Ur hogy az első darab tárgyait közlötte velem; hallottam hírét a' Jó 'Somboritol; de nemláthattam. Talám akkor rosszul voltam.

Szinte vettem Máyor Cserei Farkas Ur levelét; a' Magyar Deákság D. (Litteraturának) sorsánn siránkozik, arra a'vegre hogy az elé mozdittassék, jutalomra egy Kérdést akar feltenni. Kívánom a' Nemzetet Erdélyre néz(ve) menteni; mert Szegények vagyunk, kenyérért, hivatalért élünk. Több Szép Szabad Elmét nem tudok a'fő Rendenn, hanem Gr.Bethlen Eleket, 's Máyor Csereit, a' Szegény Legények között Döbrenteit. Mentségem (?) számosak. Kazinczy Társaival az Öltöző asztal mellett ülő Szépeknek Gyöngyöt fűz, Budai Társaival az Esméretek Egét Szélesíti; Marton nagy igyekezettel rontya 's zavarja a' Nyelvet.

Szeretném esmérni az első ki jövő daraboknak tárgyait. Én nekemis jut olykor eszembe hogy magam Életét megirjam, de Szégyenlem hozzá fogni. A 76 dik esztendőben vagyok és még semmit nem csináltam. Ajánlom magamat drága Barátságába és nagy szivességgel vagyok

kedves Barátom Uramnak
alázatos Szolgája, Baráttya
Aranka György

Tekintetes Tudos Hazafi
Kedves Barátom!

Nagy László Urral folytatván Levelezést, azt írja nékem, hogy igen örvend az Ur Nemes Igyekezetén, 's kér hogy az ide zárt Verseket küldjem meg a' Tek. Urnak, melyért sokkal tartozom annak a' Tudos Urnak; mert Erdélyből nem lehetett Szerencsém a' Tudos Museumnak Szolgálni; az érdemes Tudosok inkább magokakarván, a'mint nékem mondották, és magok uttyokon az ő Segedelmeket bé küldeni. Igen szeretném már a' Tudos Szép Muzeumnak darabjait; a'mik ki jöttek, legalább az első látni. Kérem az T. Urat örvendeztesen meg annak látásával. Lévén a' Tek. Urnak

régi szives Baráttya, Szolgája

Aranka György

DÖBRENTAI GÁBOR LEVELE ARANKA GYÖRGYHÖZ
(másolat)

Ó Andrásfalva, Nov. 9. 1812.

Nagy érdemű Méltóságos Ur!

Zsombari barátunk rég megküldötte nekem Hunyadi Jánosnak, az oláhországi vajdához küldött levelét, melynek nagyon örvendettem. A méltóságos Urat ezennel arra kérem, méltóztassék megengedni, hogy ezen említett két levelet az Erdélyi Muzeumba a Méltóságos Ur nevével belétehessem, valamint Hunyadi Jánosról való értekeződését is.

Gróf Haller János úr ő nagysága 200 Rforintokat adván, a Muzeum betűji számára, ajánlottam ő Nagyságának a betűk hasznávetelét, a Méltóságos Ur azon munkájának kinyomtatására, melyet a gróf magához vett.

Instálom ezen kérésre való választát, magamat továbbra is szíveségeibe ajánlom, a ki vagyok állandó tisztelettel a Méltóságos Ur

szolgája, barátja

Döbrentei Gábor

(Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár. Lev. 4 r. 146/78. Vass József másolatai.)

Lengyel András

ADY ENDRE ÉS HOLLÓS JÓZSEF

Hollós Józsefnek (1876–1947), a szegedi városi kórház egykori kórboncnok főorvosának, Juhász Gyula és Móra Ferenc barátjának, Jászi Oszkár hívének Ady Endrével való kapcsolatáról rég tudunk. A Délmagyarország 1917. szeptember 30-i számában maga Hollós vallotta meg, hogy mennyire szerette és tisztelte a költőt. Ady halála után pedig több cikkben idézte emlékét, sőt Csinszkaról is írt. (Vö. Péter László: Ady nálunk. Szeged, 1977. 81–83. l.) Mégis, igaza van Hollós életrajzírójának, Péter Lászlónak: Hollósnak „Adyval való kapcsolatáról ma még annyit tudunk, amennyit az Ady-próza kritikai kiadásának jegyzeteiben elszórt adatokból kiolvashatunk, s amit Csinszkaról írott cikkében ő maga elmondott”. (Somogyi-könyvtári műhely, 1978. 1–4. sz. 61. l.) A költő hozzá írott levelei ugyanis elkallódtak.

Két Ady-levelezőlap azonban szerencsénkre megmaradt; mindkettő a szegedi Móra Ferenc Múzeum irodalmi gyűjteményében van – egy, nem Hollóshoz írott levéllel együtt.

Az időrendben első, 1914. június elsejei lapban Ady a Társadalomtudományi Társaság szegedi csoportjának 1914. május 3-i Ady-matinéjára reagált. A matiné – kulisszák mögötti – előkészítését,

sajnos, nem ismerjük, annyi föltételezhető legfőljebb, amennyit Apró Ferenc is állít – ti., hogy a „Társaság – föltehetőleg Hollós – a betegeskedő Adyt is meghívta”. (Apró Ferenc: Szőri József. Szeged, 1978. 11. l.) Ady azonban végül nem vett részt a Korzó moziban tartott ünnepélyen, s nem hallgathatta meg Szőri József (1878–1914) festőművész róla tartott lelkes előadását sem. Sőt, úgy tűnik, időben még a meghívást sem kapta meg (ezért utalhatott lapjában a Világ „indolenciájára”). A sikeres matiné híre azonban, ha jókora késéssel is, végül eljutott a költőhöz. S Ady, úgy látszik, föl tudta mérni, mit jelentett ez a siker a „modernekekkel” szemben meglehetősen tartózkodó Szegeden: az ünnepiést azonnal írásban köszönte meg:

Mélyen tisztelt Barátom, a „Világ” furcsa indolenciájából s életem szabályozatlansága miatt tegnap értesültem, hogy egy hónappal ezelőtt (máj. 1 és máj. 3.) ti Szegeden engem nagyon-nagyon megtiszteltetek. Nem illenék hozzánk a hálálkodás, de egy egyszerű „köszönöm”-et fogadjatok el Szőryvel egyetemben s azokkal egyetemben, akikhez tartozom. Tisztelő, hű barátod Ady Endre

Érminszent 1914 [olvashatatlan szó, talán: június]

A lap címe:

Nagyságos Dr. Hollós József [Igy!] főorvos úrnak Szeged.

A postabélyegző kelte: 914 jún. 1. Nagykároly.

E lap német kiadású; fölirata: *Münchener Kunst-Verlag F. J. Broilli. No. 26.* Nem tudjuk, Ady hol s hogyan jutott hozzá.

Az időrendben következő, 1915. február 27-i (második) Ady-lap már az orosz fronton szolgálatot teljesítő Hollóshoz íródott. Első látásra úgy tűnik, ez is egyszerű köszönőlevélke. Különösebb magyarázatot – azon kívül, hogy ekkor már javában tartott az Adyt is mélyen fölkavaró világháború – nem is igényel. Szövege ez:

Kedves, jó barátom, most válaszolhatok kedves jónapotokra, beteg voltam nagyon. Bár csak arra ébrednénk holnap vagy holnapután, hogy rossz álom volt minden s ülnénk a békesség ezer, tarka, szítt izalmában. Üdvözlöm ismeretlenül is szeretett bajtársaimat. Téged ölelve áldalak szeretettel Adyd.

Címe:

Nagyságos Dr. Hollós József 301 Honvéd. gy. ezred 126 sz. tábori posta

E lap sincs keltezve, de megírásának időpontja viszonylag pontosan megállapítható a postai keletbélyegzőből: 915. febr. 27. Csúcsa.

Rövidsége ellenére két érdekessége is van. Az egyik: ez a lap már jóval közvetlenebb hangú, mint az előbbi – Ady és Hollós időközben nyilván közelebb került egymáshoz. A másik: Ady mélyről jövő, őszinte békevágya – egy frontra küldött nyílt levelezőlapon! Nem tévedhetünk nagyot, ha e lapot tudatos háborúellenes gesztusnak tekintjük.

*

Adynak a Móra Ferenc Múzeumban őrzött harmadik levele nem Hollóshoz íródott, hanem a Szegedi Naplóhoz – de ez is Hollóssal kapcsolatos, hisz oly eseményre vonatkozik, amelyben Hollósnak is része volt: Ady 1917. szeptember 30-i szegedi szereplésére. Péter László szerint Hollós hívhatta meg Adyt Szegedre s ő kérhette meg, hogy beszéljen Tömörkényről, aki akkor alig fél éve halt meg. De akárhogy volt, tény: a Délmagyarország ekkor (1917. szept. 30.) közölte Hollós Ady-köszöntőjét (*Szeretném, ha szeretnének*) s személyesen is ekkor ismerkedtek meg.

E matiné, mely egyébként Adynak egyik legutolsó nyilvános szereplése volt, 1917. szeptember 30-án délelőtt tizenegykor kezdődött. A Korzó moziban – a Szegedi Napló október 2-i beszámolója szerint – „Ady Endre és Kabos Ede képviselték a főváros irodalmát, a szegedi betűvetőket Móra Ferenc és Újlaki Antal”. Az ünnepi emlékbeszédet Tömörkényről Móra tartotta. Ady is Tömörkénnyel kezdett (fölolvasását az *Ady nálunk* c. gyűjteményben olvashatjuk), majd verseiből mondott el néhányat. Erről a Móra szerkesztette Szegedi Napló így számolt be október 2-i, keddi számában:

„Ady Endre ült a felolvasó asztalhoz. Elmondta, hogy Tömörkényről írt nekrológusát félreértették a született félreértők. Nem volt s nem lehetett abban semmi kicsinyítő szándék. Hű és lelkes olvasója volt, aki mindig várta írásai megjelenését. Komoly és kegyeletes szavak után néhány új versét olvasta fel: »A titok arat«, »Emlékezés egy nyár-éjszakára«, »Készülődés tavaszi utazásra« és »A megcsúfolt ember« címűeket. Versek, tehát szívügy. Akik szeretik Ady verseit, úgy érezték, hogy egy nagy poéta ajándékával gazdagabban mentek el.”

E szereplésről *Csinszka* címen, Hollós is írt, ránk hagyományozva azt, amit a Szegedi Napló tapintatból elhallgatott. Ady ugyanis „szomorú látványt nyújtott. Arcának régi szépsége eltűnt, elmosódott vonásain erősen meglátszottak az álmatlan éjszakák és Bacchus nyoma, kissé ingatagul járt, és nyelve nehezen mozgott.” „Mégis – tette hozzá Hollós –, amikor befejezte egyik versét, »Különös, különös nyáréjszaka volt«, többen sírtak a padsorokban.”

Ady levelében a Szegedi Napló főntebb idézett beszámolóját és az *Emlékezés egy Nyár-éjszakára* c. verse közlését köszönte meg:

Nagyon Tisztelt Szerkesztőség,

sok-sok bajom, dolgom miatt csak most jutok hozzá, hogy lelkemből megköszönjem azt a kegyes, meleg, csupajóindulat sorokat, amelyekkel a Napló szegedi, sikertelen felolvasásomat nekem minden-nél becsesebbé tette. Tartsák meg szíves jószágukban igaz hívűket

Ady Endrét

Kedd.

E levél is keltezetlen, de kétségtelen, hogy 1917. október 2. után keletkezett. Ady ugyan 1904-ben is szerepelt Szegeden, de a kézírás jellege s a levél tartalmi vonatkozásai bizonyítják, hogy ez nem korai levél. A keltezés – „kedd” – pedig hozzávetőlegesen pontos datálást is lehetővé tesz. A Szegedi Napló beszámolója ugyanis szintén kedden (október 2-án) jelent meg. Valószínű tehát, hogy Ady a következő kedden, azaz október 9-én írta meg levelét – esetleg legkésőbb, október 16-án vagy 23-án.

Hollósnak egyébként Ady nyilván külön is írt. Ez a levél azonban, mint Ady többi Hollóshoz írott levele, egyelőre lappang, vagy talán meg is semmisült.

Szili József

AZ ESZTÉTIKUM IGAZSÁGA

– Az Illúzió és valóság és Az esztétikum sajátossága ismeretelméleti összevetése –

Amikor *Az esztétikum sajátosságával* vetettem össze az *Illúzió és valóság*-ot, abból indultam ki, hogy Caudwell elismerésének alapja, eredményeinek mércéje csak a legkorszerűbb, filozófiailag a legáttekintőbben megalapozott marxista esztétikai mű lehet. Minthogy a két mű legfőbb közös vonásának az bizonyult, hogy mindkettő a *társadalmi ember önvisszatükrözésének*, ill. *öntudatszerű visszatükrözésnek* fogja fel az esztétikai visszatükrözést, behatóbban kellett foglalkoznom a visszatükrözés e sajátos módjával és a vele kapcsolatos elméleti problémákkal. Meg kellett vizsgálnom: mennyiben azonos a különböző visszatükrözésmódok tárgya; milyen értelemben és milyen okokból kifolyólag merülnek fel különbségek; melyek a szubjektum-objektum sokarcúságának ismeretelméleti és ontológiai okai; milyen különböző (bár egymást átható) szerkezetek indokolják a szigorú terminológiai rendet. Meg kellett mutatnom, mi az oka, hogy *Az esztétikum sajátosságában* egy szűkebb és egy egyetemesebb érvényű esztétikai koncepció vitája folyik, s hogy az egyetemesebb – az öntudatszerű visszatükrözésen alapuló – koncepció abban is eltér a szűkebbtől, hogy nem engedi meg a művészi *ábrázolás* azonosítását a művészi *visszatükrözéssel*. Megvizsgáltam, milyen feltételek mellett lehet felvetni az esztétikai visszatükrözés adekvátságának (igazságának) a kérdését, melyek a visszatükrözés öntudatszerű vonásai, hogyan valósul meg alkotás és visszatükrözés dialektikus egysége, s mit jelent, ha a művészetet mint az emberiség öntudatát határozzuk meg. Ráműtöttem arra, milyen különbség és azonosság van a művészi kommunikációra, az alapvető esztétikai helyzetre és a megismerés általános alaphelyzetére jellemző szubjektum-objektum viszonyok között. Hangsúlyoztam Caudwell koncepciójának azokat a vonásait, amelyek előremutatnak Lukács koncepciója felé, és az öntudatszerű visszatükrözés lukácsi elméletének pozitív művészet- és irodalomelméleti következményeire próbáltam ráirányítani a figyelmet.

A két mű összevetése közben természetesen nem elégedhettem meg egyes kijelentések és állásfoglalások összehasonlításával. Az elméleti koncepciók lényegi szerkezetét próbáltam megragadni, alapvető eszmei vázukat és tartalmukat kibontani a terminológiai eltérések, illusztratív kidolgozások, kiegészítések és magyarázatok szövedékéből. A vizsgálat módszere így mindenekelőtt a logikai-szemantikai elemzés volt. Az elméleti kontextus és az egyedi, konkrét szövegösszefüggés tükrében vizsgált terminusok alapján kellett pontosan meghatároznom az elméleti kategóriák és kategóriarendszerek funkcióját és jelentését a szóban forgó szerzők saját elméleti rendszerében. Az összevetés közben szigorúan szem előtt kellett tartanom e rendszerek saját logikáját és azt a logikát, amely a közös elméleti vonásokat mintegy közös rendszerben egyesíti, mégpedig feltevésem szerint azért, mert a két szerző ezekben a vonatkozásokban elmélkedésük közös, objektív tárgyának lényeges vonásait ragadta meg. Az alkalmazott szemantikai módszer tehát szükségképp figyelembe vette a fölfedett kategóriaszerkezetek rendszeralkotó vonásait s megalapozta az így feltételezett rendszer logikai koherenciájának megfelelő észrevételeket, bírálatokat, kiegészítéseket. Bázisrendszerként a dialektikus materializmus legáltalánosabb ismeretelméleti és ontológiai tételeire hivatkozhattam, mivel a vizsgálat egy része közvetlenül ebben a szférában folyt.

Az alapvető elméleti szerkezet kibontása azt bizonyítja, hogy lényegében azonos Caudwell és Lukács esztétikai rendszerének ontológiai és ismeretelméleti alapvetése, különösen, ami az utóbbinak az esztétikai visszatükrözésre mint öntudatszerű visszatükrözésre vonatkozó koncepcióját illeti. Az azonosság természetes lehet, hiszen mindkettő marxista törekvésű esztétikus, de mégis meglepő, mert tetemesnek látszik a különbség az *Illúzió és valóság* és *Az esztétikum sajátossága* legfontosabb, legáltalánosabb kijelentései között. Például az utóbbi szerint a tudomány és a művészet ugyanazt a valóságot tükrözi vissza, csak más módon, míg az előbbi szerint az egyik a „külső”, a másik pedig a „belső” valóságot. Ám kimutatható, hogy az a szerkezet, amelyben Caudwell az ember által visszatükrözhető teljes valóságot leírja, közös nevezőre hozható Lukács látszólag egységes, valójában szintén kettős szerkezeti rétegződést mutató valóságképletével. Vagyis az „öntudatszerű visszatükrözés” – „az ember világát” minden ízében a szubjektumra vonatkozó, a „megfelelő szubjektummal” hitelesítő, „belsővé tevő” visszatükrözés – megkülönböztetése ugyanazt a valóság- és visszatükrözés-szerkezetet rejt magában, mint Caudwell elméletében az emberi én társadalmazásaként funkcionáló, a „külső valóság” e célra megszervezett képei („ál-világ”) segítségével keresztülvitt önvisszatükrözés. Fontos különbségek is vannak. Caudwell például túlzott szerepet juttat a nem elég pontosan meghatározott, hol az ember őseredeti, még szocializálatlan őstönöivel, hol a már társadalmazított őstönökkel, emberi érzelmekkel, lelki alkattal azonosított „genotípus”-nak. Lukács Caudwellnél lényegesen sokoldalúbban és meggyőzőbben mutatja be az esztétikai tárgy fejlődésének történeti törvényszerűségeit, a történelem dialektikáját az „ember”, az „emberiség”, az „emberi” („nembi”) kategóriákban. Az alapvető szerkezet tekintetében azonban a konvergencia erővonalai hatnak.

Az alapvető elméleti szerkezetre való visszavezetés pusztán önmagában is jó próbája e rendszerek logikájának. Így az alapvető visszatükrözési szerkezet szintjén fennálló esztétikai összefüggések vizsgálata közben fölmerült az a probléma, hogy *Az esztétikum sajátosságában* tulajdonképpen – kimondatlanul – két különböző irányú és tartalmú esztétikai koncepció van jelen. Az egyik Caudwellével rokonítható, noha annak lényegesen fejlettebb, filozófiai árnyaltabb és gazdagabb kidolgozott változata. Ez a dialektikus materializmusnak megfelelő módon fogja fel az ismeretelméleti szituációt s a történelmi materializmus szempontjából definitív érvénnyel határozza körül az esztétikum megnyilvánulásainak területét, az esztétikum sajátosságát, megkülönböztető lényegét. Ez a bonyolult, de valóban egyetemes érvényűnek tetsző megközelítés az esztétikai visszatükrözés és a tudományos visszatükrözés adekvátságát, objektív érvényét, igazságát egyenértékűnek tekinti, s a kétféle visszatükrözés létjogát és objektivitásigényét éppen e visszatükrözésmódok lényegi különbségével igazolja. Nemcsak „visszahelyezi jogaiba” az esztétikai visszatükrözés szubjektumát (a mechanikus materialista koncepcióktól eltérően ez a dialektikus ismeretelméleti álláspont a tudományos megismerés szubjektumát sem iktatja ki a visszatükrözésből), hanem az esztétikai, „öntudatszerű” visszatükrözés adekvátságát a „megfelelő szubjektum”, a szubjektivitásnak a történelmileg, társadalmilag konkrét-általános „emberi” szintjén való megnyilvánulása termékének fogja fel. Az a valóság, amely ennek a visszatükrözésnek a tárgya, adekvát módon csakis így, az esztétikai alkotás folyamatában tükrözhető vissza. Csak ezen a módon ismerhető meg a megismerő szubjektumon kívüli valóságként, amelyet ugyanakkor éppen az emberi szubjektivitás, a mindenkor konkrét „én” alkot meg. Csak ennek az „én”-nek aktív részvételével, a „mea pars agitur” tudatának kikényszerítésével nyeri el e visszatükrözésben az objektív valóság rangját.

A másik koncepció nem éri el az egyetemességnek ezt a fokát. Érezhetően az a szándék rejlik benne, hogy a stílustipológiai realizmus követelményeivel egyeztesse össze a visszatükrözés adekvátságának követelményét. Igaz, Lukács általánosságban több ízben hangsúlyozza, hogy a realizmuson nem stílust ért. A valóságban azonban stíluskötelmekkel is meghatározza „a realizmust” például a montázs-technika határozott elvi elutasításával. Mivel e szűkebb, sőt szűkítő koncepciónak megfelelően Lukács Györgynek azt kell feltételeznie, hogy az igazi visszatükrözés (adekvát visszatükrözés, megismerés) dezantropomorfizáló, azaz a tudományos visszatükrözés, kétség fér az esztétikai visszatükrözés objektivitásához. Nem elég, ha deklaráljuk objektivitását, annál kevésbé, mert *Az esztétikum sajátossága* szerint áthatja (valamiféle) szubjektivitás. Ez pedig – bármennyire megalapozott objektíve – a megismerés szempontjából: szubjektivitás. Lukács ezt a körülményt azzal próbálja ellensúlyozni,

hogy kötelezővé teszi a dezantropomorfizáló tendencia megőrzését ebben az egyébként antropomorfizálóként jellemzett visszatükrözésmódban. (Arról nem szól, mintha a dezantropomorfizáló visszatükrözésmódnak is meg kellene őriznie – akár csak megszüntetve és felemelve is – az antropomorfizálásnak megfelelő tendenciát.)

Ez a szűkebb koncepció lehetett a „szubjektivitás” problémáját gyökeresen megoldó koncepciónak, az öntudatszerű visszatükrözés koncepciójának első megközelítése *Az esztétikum sajátossága* írásakor. Ez azután menetközben, az egyetemes esztétikai nézőpontért és az esztétikai visszatükrözés igazságáért folytatott gondolati küzdelemben feloldódott a másik, az egyetemesebb és ismeretelméleti szempontjából tüzetesebben megalapozott koncepcióban. Van olyan feltevés, amely szerint a stílustipológiai realizmus csak kiindulópont, mert csak ennek révén állapítható meg az esztétikai visszatükrözés érvénye és igazsága. Az egyetemesség azonban csorbát szenved, ha az egyetemesnek, vagyis nemcsak a stílustipológiai realizmusra érvényesnek tekintett koncepció érvényesség- és igazságkritériumai a stílustipológiai realizmus alapján értelmezett visszatükrözés kritériumain nyugszanak. Az öntudatszerű visszatükrözés elvén alapuló, az esztétikai megismerés paradox jellegét kiemelő koncepciónak a stílustipológiai realizmus elveire alapozott művészetiség legfeljebb egyik fő esete lehet, de ugyanígy egyik fő esete lehet a nem realista, vagy ahogy némelyek szerették emlegetni, „antirealista” művészetiség is. Bizonyos, hogy az egyetemesebb koncepció kidolgozásában az értékkritérium stílustipológiai korlátainak eltüntetése nem olyan markáns, mint amilyenre szükség lett volna ahhoz, hogy minden olvasó megértse: ebbe a „tágassággal” meglepőnek jellemzett realizmusba a (stílustipológiaiilag értelmezett) „antirealizmus” is belefér. Szó van az „utópista magatartásnak” mint a realista magatartás egyenrangú ellenpárjának elismeréséről, s arról, hogy az öntudatszerű visszatükrözés végső értékei nélkül a legrealistább ábrázolás sem nyeri el esztétikai igazolását. Másfelől pedig *Az esztétikum sajátossága* ismételten hangsúlyozza és kimutatja: az egyetemes érvényű, valóban dialektikus materialista ismeret- és lételméleti struktúrára nem alapozható stíluskritériumokkal meghatározott esztétikai visszatükrözéskoncepció.

A gondolati küzdelem jeleként hol az egyik, hol a másik koncepció értelmében fogalmazódnak meg fontos tételek, s a két egymást kizáró, egymásnak ellentmondó koncepció rejtetten, tendenciaként van jelen *Az esztétikum sajátossága* szövegében. Jelenlétükre utalnak azok a negatívumok, ellentmondások és következtetlenségek, amelyek a kulcsfontosságú terminusok használatát jellemzik. Az ilyen fogalmakét, mint *valóság, objektivitás, objektum, magánvaló, szubjektivitás, szubjektum, ábrázolás, visszatükrözés*.

Szubjektivitás és objektivitás.

A szubjektum-objektum viszonyok a megismerés általános és különös módjában

Az esztétikum sajátossága az embert nemcsak mint a megismerés objektumával szemben álló szubjektumot nevezi „szubjektumnak”, hanem úgy is, mint objektív létezőt, mint valóságosan ható, cselekvő tényezőt, mint történelmének ágensét és alkotóját. Minthogy ismeretelméleti szempontból az emberiség létezése objektivitás, s minthogy *Az esztétikum sajátossága* szerint létezik objektív érvényű „szubjektivitás” is, a szubjektum-objektum, szubjektív-objektív, szubjektivitás-objektivitás fogalmak megjelölésénél több szintű, többértelmű alkalmazása logikailag ellentmondásos. Ez az ellentmondásosság *Az esztétikum sajátosságának* egyik súlyos teherterele. Az idevágó alapvető ismeretelméleti és ontológiai problémák nincsenek egyértelműen tisztázva. (Ez a logikai rendezetlenség annál is inkább meglepő, mert e mű távoli előképe, a *Heidelbergi esztétika* a maga ideológiai és filozófiai keretei között tökéletes logikai rendet és tisztázottságot mutat.)

Magának a valóság-fogalomnak is több értelme van, ami kiderül abból is, hogy *Az esztétikum sajátossága* kénytelen kétféle („igazi” és – következésképp – nem vagy nem egészen „igazi”) objektivitást és kétféle („egyszerű és „nem egyszerű”) magánvalóságot különböztetni meg, noha a mű egyéb helyein a szerző azt vallja, hogy az efféle megkülönböztetésnek nincs és nem lehet ismeretelméleti érvénye. Vagyis a nem egészen „igazi” objektivitás *nem objektivitás*, a nem „egyszerű” magánvalóság *nem magánvalóság*. Hozzátehetjük mindehhez azt is, hogy még az „emberi bensőség” sem feltétlenül azonos az ismeretelméleti értelmű „szubjektivitással”. *Az esztétikum sajátosságának* fogalomhasználata nem alkalmas arra, hogy szigorúan megkülönböztesse az eredeti, általános ismeretel-

méleti helyzetre jellemző szubjektum-objektum viszonyt a konkrét, gyakorlati megismerésmódokat jellemző szubjektum-objektum viszonyoktól, vagy éppenséggel a művészeti kommunikáció (alkotás, befogadás) folyamatában szerepet játszó „szubjektumok” és „objektumok” viszonyától. (A *Heidelbergi esztétika* e tekintetben is következetesebb *Az esztétikum sajátosságánál*.)

Az általában vett megismerés a filozófia legáltalánosabb szintjén az anyag elsődlegességére, a valóság megismerhetőségére vonatkozó kérdésfeltevéseknek megfelelő forma. A megismerés minden konkrét formája rá épül, rá visszavezethető, de a vele való azonossága sajátos különbségekben fejeződik ki. Ezért a pusztán ismeretelméletileg, az ismeretelmélet legáltalánosabb kategóriáival definiált szubjektum-objektum viszony önmagában, további meghatározások, szűkítések és kiegészítések nélkül nem tartalmazhatja a gyakorlati, konkrét megismerési formák, a tudományos és az esztétikai visszatükrözés különösségét. E tekintetben Caudwell helyesen járt el, amikor a szubjektum-objektum viszony dialektikus materialista értelmezéséből indult ki, vagyis az ismeretelméleti kérdésfeltevés általánosságához képest a konkrétság szintjén tette fel a tudományra és a művészetre vonatkozó ismeretelméleti kérdéseket. *Az esztétikum sajátossága* hangsúlyozza, hogy az esztétikai visszatükrözés nem közvetlenül azonos a megismeréssel általában, hanem annak különös módja, alfaja. Sokoldalúan érvényesíti a társadalmi-történelmi gyakorlatból való kiindulás elvét is. Egy fontos vonatkozásban azonban helyenként bizonytalanul kezeli a tudomány és a művészet mint gyakorlati megismerésformák státusát. Azt a benyomást kelti, mintha a gyakorlati megismerés szubjektum-objektum viszonyát közvetlenül azonosnak tartaná az általános ismeretelméleti szubjektum-objektum viszonyal. Vagyis mintha ugyanolyan szerkezetben, s főként ugyanolyan szubjektum-objektum viszonyban kellene közvetlenül kifejezésre jutnia az esztétikai megismerés materializmusának, mint a megismerés általános formájában. S minthogy a „szubjektum” (egyébként helyesen megragadott) kiemelkedő szerepe miatt ez a viszony nem látszik egyszerűen a szubjektivitás és az objektivitás pólusaira bonthatónak (itt ugyanis az objektivitást „áthatja” a szubjektivitás é. i. t.), érthető, hogy olykor maga Lukács György is, noha bizonyítani szeretné, kénytelen kételkedéssel kezelni a visszatükrözés esztétikai fajtájának objektivitását, adekvátságát. (Jóllehet az ilyen kételkedéssel az esztétikai visszatükrözés leginkább hozzáillő funkcióját vonjuk kétségbe. Ha ugyanis a visszatükrözés nem lehet adekvát, nincs értelme visszatükrözésről beszélni, hiszen akkor ez csupán valamilyen járulékos tulajdonság, s a dolog lényegét valamilyen egyéb funkcióban kell keresnünk.) Több ízben a tudományos visszatükrözést említi „tulajdonképpen megismerésként”. Vagyis ilyenkor a megismerést (az adekvát visszatükrözést) mint olyant a tudományos megismeréssel tartja azonosnak. Ez persze összefügg az „egyszerű” és „nem egyszerű” magánvalóságra vonatkozó már említett problémával, valamint azzal, hogy az „ugyanaz a valóság” egyáltalán nem ugyanazt az arculatát tárja ki a tudomány és a művészet felé, s valóság az is, aminek a megalkotása a megismerése.

Az esztétikai visszatükrözés igazsága. Ábrázolás és visszatükrözés

Az a valóság, amellyel a művészetnek dolga van, végül is *Az esztétikum sajátossága* szerint sem az embertől független valóság, hanem már bizonyos fokig „belsővé tett” valóság – a caudwelli „belső valósággal” analóg vagy párhuzamos jelenség. Lukács György, amikor egyetemes, stílustipológiai szempontból nem korlátozott koncepcióját alapozza meg, utal arra – s ezt a gondolatot ontológiai írásaiban részletesen is kifejti –, hogy nem dialektikus az olyan szemlélet, amely „pusztán a dologszerűséget ismeri el anyagságnak, sőt objektív létezőnek”.¹ *Az esztétikum sajátossága* e tekintetben, úgy látszik, átmeneti helyzetet foglal el az utóbb általa is bírált mechanikus materialista álláspont és az anyagelvűség valóban dialektikus felfogása között. Ez a mű azt állítja, hogy az esztétikai visszatükrözés adekvát visszatükrözése a maga tárgyának, vagyis érvényes megismerés, de „tulajdonképpen megismerésként” a tudományos visszatükrözés szerepel benne. Másfelől viszont bebizonyosodik, hogy létezik (az öntudatszerű visszatükrözés formájában) a tudatszerű – tudományos, elméleti – visszatükrözéssel egyenértékű, a visszatükrözés tárgyát és módját tekintve tőle gyökeresen különböző visszatükrözési mód. Ebben a visszatükrözési módban a „dezantropomorfizáló tendenciának” nincs

¹ MFilSz 1973. 3–4. sz. 264. 1.

szükségszerű, lényegi szerepe. Helyette olyan antropomorfizáló” tendenciát kell elméletileg kodifikálnunk, amely a különböző szintű és vonatkozású „szubjektivitás” minden látszata ellenére ismeretelméleti értelemben *objektív érvényű* valóságtükrözés, egyenértékű a „deantropomorfizáló” visszatükrözéssel. E visszatükrözés végső, döntő tárgya *emberi* lényeg. Ezért a külső tárgyak mimézisének csak annyiban van jelentősége, amennyiben ez a valóság-hűség egybeesik e végső tárgy adekvát visszatükrözésének szükségleteivel. Ám ez a tárgy adekvát módon visszatükrözhető a neki mint lényegnek jelenségeként megfelelő, eladdig a valóságban nem létező tárgyi összefüggésrendszerrel, „ál-világgal” (Caudwell), mint e sajátos, teljességgel csak az emberiség önkéntesítésében megvalósuló lényeg ugyancsak emberi alkotásként létrehívott látszatával.

E problémák kapcsán látnunk kell az *ábrázolás* és *visszatükrözés* terminusok megkülönböztetésének jelentőségét. (Az *esztétikum sajátossága* német eredetije következetesebben különbözteti meg ezeket a kifejezéseket, mint a magyar fordítás.) Az ábrázolás és visszatükrözés összemosása megfelelhet Az *esztétikum sajátosságában* jelen levő stílustipológiai realizmus-elvnek, de nem annak az egyetemesebb érvényű esztétikai koncepciónak, amelyben az esztétikai visszatükrözés öntudatszerű, s nem egyenlő a közvetlen művészi megjelenítéssel, ábrázolással vagy kifejezéssel. Vulgarizáló félreértés a visszatükrözés szubjektumát egyszerűen az irodalmi vagy egyéb ábrázolás alkotójával vagy befogadójával azonosítani, vagy az ún. lírai én-nel keverni össze. Az ábrázolás vagy kifejezés (önábrázolás) csak egyik, bár rendszerint elsődlegesen meghatározó rétege a műalkotásnak, az erre vonatkoztatott szubjektum tehát nem az esztétikai tárgy mint olyan szubjektuma, noha gyakorlatilag esetenként nagyon közel lehet hozzá. A művészi kommunikáció (alkotó-mű-befogadó) szubjektum-objektum szerkezete sem ugyanaz, mint az öntudatszerű esztétikai visszatükrözés szubjektum-objektum szerkezete. Az esztétikai tárgyhöz rendelt, sőt vele „azonos” szubjektum nem szemléletesen jelenik meg hol mint alkotói, hol mint befogadói szubjektum, de nem is a kettő valamilyen egyvelege. Ez sajátosan az esztétikai tárgyhöz mint egy szubjektum visszatükrözése tárgyhöz rendelt szubjektum. Tulajdonságairól azt tudjuk állítani, ami az esztétikai tárgy létszükségleteinek megfelel. Ez a „szubjektum” lehet merő absztrakció, ellentétben a mégoly absztraktnak elképzelt, de hozzá képest konkrét alkotó és befogadó alapján képzett szubjektum fogalmával. Lukács György ki is fejti, hogy a műalkotásnak megfelelő szubjektum a „megfelelő szubjektum”, amely az alkotást hitelesíti. Ez az „ember egésze”, amely éppoly „egyenemű”, mint a műalkotás „egyenemű közege”, sőt ez a *közeg*. Az „énként érzékelés”, amely az öntudatszerű visszatükrözés egyik lényegi vonása, nem egyszerűen az alkotói és a befogadói én konkrét érzékelése, átélése; ez mindenekelőtt az esztétikai tárgy konkretizálása, megalkotása.

A stílustipológiai realizmust többször említettük, de ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk valamit. Ezt a distinkciót Klaniczay Tibor felismerése nyomán vittük bele a hatvanas évek realizmusvitáiba, s ma már közhelynek számít. Azt azonban fontos tudnunk, hogy Lukács György stílustipológiai realizmuskoncepciója *stílustipológiai vonatkozásban* nem kimunkált, nem tisztázott, nem is annak szánt képlet. Az általános esztétikai elgondolások keverednek stílustipológiai kötöttségekkel, s ez minden vonatkozásban az ismérvek és terminusok egyértelműségét veszélyezteti. Mindezt eklatáns módon mutatja Lukács György példatárának elasztikussága. Mivel a szűkítés-tágítás az idők folyamán sokirányú volt, s mivel igyekezete elsősorban nem arra irányult, hogy koncepciója stílusvonatkozásait, stíluselveit egyértelműen tisztázza, csak hosszas, alapos elemzéssel lehetne kideríteni, hányféle – stílustipológiaiilag így vagy úgy jellemezhető – realizmuskoncepció rejlik műveiben.

Az öntudatszerű visszatükrözés dinamikája

Az *esztétikum sajátosságának* legtermékenyebb gondolata az, hogy az esztétikai visszatükrözés *öntudatszerű*. Vitatható, sikerült-e Lukács Györgynek ezt a gondolatot minden tekintetben következetesen keresztülvinnie és esztétikai rendszere alapjául tennie. Az azonban bizonyos, hogy ezzel a felismerésével az esztétikai visszatükrözés paradoxonainak forrásvidékét s a művészet sugallatos vonásainak mintáját ember voltunk legbensőbb ellentmondásszövedékében jelölhette meg. A „megfelelő szubjektum” középpontba állításával, az „esztétikai szubjektivitás” objektív meghatározottságának és érvényességének kidolgozásával, s mindenekelőtt az „öntudatszerű visszatükrözés” gondolatával döntő lépést tett az egyetemes érvényű, műfaji és stílustipológiai preferenciától nem korlátozott, a történeti változást, fejlődést megértő, elősegítő marxista esztétikai rendszer megalkotása felé.

Az esztétikum sajátossága az esztétikai visszatükrözés „öntudatszerű” jellegének feltételezésével az adekvát visszatükrözés objektív tárgyát az egyén és az emberiség, „én”-jében találja meg. Mégpedig úgy, hogy az „én”-nek a „nem én”-re való kiterjesztését alkotó aktusnak és történeti folyamatnak – a külsővé tevés folyamatának – tekinti. Egy olyan folyamat szerves részének, amely egészében – a „külsővé tevés” visszavételének mozzanatával együtt – nem más, mint az emberiség fejlődésének történeti folyamata. Az esztétikum sajátossága bonyolult és árnyalt filozófiai érvelésénél egyszerűbb módon ugyan, de az *Illúzió és valóság* is elmondja, hogy a művészet öntudatszerű visszatükrözés: „önmagunk ismerete”. Lukács György körültekintő, szakavatott tárgyalásmódja azonban a kérdés magasabb szintű felvetését teszi lehetővé, mint Caudwell egyszerű igazlálása. Ezért fontos, hogy az öntudatszerűség Lukács György által kitűzött problémakörét a szorosan vett dialektikus folyamatok vonatkozásában is megvizsgáljuk. Mégpedig elsősorban Az esztétikum sajátossága idevágó gondolatmenetének kiindulópontjával szolgáló mű, A *szellem fenomenológiája* alapján. A részletes elemzés rávilágít arra, hogy az öntudatot az integritás, valamint a teljes és végtelen reflexivitás jellemzi. Az integritás az alany és a tárgy elválaszthatatlanságát és megkülönböztethetetlenlenségét jelenti, továbbá az érzéki és tudati, érzékeltes és tudatos integrációját, az öntudatot mint tudatos önérzékelést. Az öntudat feltétele a konkrét biológiai szervezettel való érzéki, érzékeltes egység és azonosság, az ilyen azonosság, érzékelése. Szembeötlő analógiák vannak az öntudat ilyen és hasonló vonásai és a műalkotás vonásai között. A műalkotás a maga eleveenségét, reflexivitásának végtelenségét a vele egyesülni képes, az igazi, konkrét létezését megvalósító emberi egyéniség eleveenségéből, az ő valóságos, az egyénit és a nembelit egyként képviselő öntudatának mélységeiből meríti. Az öntudatszerű visszatükrözésben a reflexivitás végtelensége nem az elvont szubjektum és objektum szembeállítását jelenti, hanem valóságos (történeti) fejlődést fejez ki, az öntudat megnövelését, kiterjesztését, olyasminek a „belsővé tételével”, ami egyébként csak mint külső létezik. A művészet öntudatszerűségében kifejeződik az, hogy az ember mint ember csak in statu nascendi, önmaga megteremtése, megalkotása folytonosságában létezhetik. Ez az önalkotás, az emberiségre jellemző folytonos „emberré válás” közvetlenül és tárgyias formában mint a külső és belső természet átalakítása, mint termelő munka, mint alkotás jelenik meg. Az emberi öntudat ennek a folyamatnak folyamatként való visszatükröződése, s az öntudatszerű visszatükrözésben érzéki valóságként van jelen a visszatükrözés aktusa, mégpedig mint a visszatükrözés sajátos tárgyiasulása, mint alkotás és önalkotás. Az érzéki megvalósulás az öntudat szempontjából nem más, mint az embernek az a vonása, hogy „nemcsak a gondolkodásban, hanem az összes érzékekkel igenlődik... a tárgyi világban”² Vagyis a művészet meghatározható úgy is, mint lényegi emberi érzékek megalkotását speciálisan szolgáló tárgyiaság. Ebben a tárgyiaságban, amely „csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága”, az ember önmagát szemléli, mégpedig itt is „egy általa teremtet világban”³. A művészet tehát olyan, mint az emberiség öntudata, s részben egybe is esik vele. Mivel azonban az ember nemcsak a műalkotásokban szemléli önmagát, hanem az egész általa teremtet, formált, visszatükrözött világban, inkább csak egyik része, metszete, aspektusa s egyszersmind ünneplése az emberiség öntudatának. Mindenesetre igen hatékonyan, célirányosan megszervezett része. S a célszerű megszervezés éppen az alkotás erővonalait próbálja összefogni, fölerősíteni oly mértékben, hogy a művészeti visszatükrözés nem is valósulhat meg másképp, mint alkotásként, s így a művészeti alkotás egyszersmind mindennemű emberi alkotás apoteózisa. A műalkotás ugyanakkor szinte önlétében is bír valamilyen érzékeléssel adott egyéniséggel, ilyen értelmű személyiséggel és „szubjektivitással”. Ilyen értelmű eleveensége, szubjektumszerűsége sajátos ideális tárgyiaságának, társadalmi érvényességének köszönhető, amely a műalkotás feladatainak, céljainak, közegeinek stb. megfelelő tökéletességén alapul. Lukács György szerint: „A tökéletesség, a nyilvánvaló létezés... a számunkra érzékelileg-érzékszerűen adott világ evilágisága, gazdagsága, kimeríthetetlenlensége sugárzik belőle, ez az, ami pusztán tényét kinyilvánítja.”⁴ Szoros összefüggés, analógia és esetenként átmeneti azonosság van a műalkotás egyénisége és az emberi személyiség között. A műalkotás igazi létezése, az öntudatszerű esztétikai visszatükrözés alkotásként való fennállása Az esztétikum sajátossága egyik legteretlenekebb útmutatása, amellyel meg lehet közelíteni a „megismerés” és a „teremtés” poláris elvére alapozott ellentétes esztétikai tendenciák szintézisét.

² MARX: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 73. l.

³ MARX: i. m., uo.

⁴ LUKÁCS György: Az esztétikum sajátossága. Bp. 1965. II. 299–300. l.

Az öntudatszerű visszatükrözésben szétválaszthatatlan egységbe forrnak össze az ontológiai és a gnoszeológiai aspektusok. Ez a dialektikus egység persze nagyon megnehezíti a megismerés objektivitásának, illetve a visszatükrözés adekváttságának tisztázását, hiszen alany és tárgy nem különíthető el egymástól. Annnyit azonban látnunk kell, hogy noha alany és tárgy állandóan átsap egymásba, ez a folyamat nem sterilen tautológikus azonosság, hanem fejlődés: közvetítés a már „én”-ként fellépő öntudat és a valóság épp e folyamatban „én”-né változó, „én”-ként érzékelődő tárgyai között. Az érzéki tudat érzékeltes bázisának megnövekedése, az öntudatnak ez a kitágulása az öntudatszerű visszatükrözés folyamatának lényege. Az öntudatban ily módon jelentkező új elem – az ismeret – maga a végbemenő változás, átalakulás, amely nem valami lezártként vagy általánosságként megfogalmazva, ábrázolva vagy kifejezve jelenik meg, hanem elevenen, in statu nascendi, és érzékelileg, in concreto. Fölmerül a kérdés: miért kell az ontológiailag egyértelműen *alkotásként* leírható jelenséget ismeretelméletileg értelmezni, vele kapcsolatban a nyilvánvaló módon csak paradox jelleggel használható „megismerés” terminusokat alkalmazni? A válasz egyrészt az, hogy az ontológiai vizsgálat is rámutat e jelenségek szubjektív és interszjektív létezésében a tudati szféra kiemelkedő jelentőségére, s ez magával vonja az ismeretelméleti kérdések feltevését. Másrészt az a válaszuk, hogy éppen az alkotás ismeretelméleti aspektusának – visszatükröződés voltának, visszatükrözéssel jellemezhető – tüzetes vizsgálata mentesíti a materialista esztétikát a mechanikus materializmus teherétől: az esztétikum igazságát az ábrázolat és az „eredeti” összevetésére alapozó megközelítéskéntől, az esztétikai szférában szükségszerű szubjektivitás álmaterialista tagadásától. Ugyanakkor, legalábbis elvileg, így ki lehet mutatni az alkotásban a valósághoz való szubjektív viszony adekváttságát, objektivitását. A tudományos, elméleti visszatükrözéssel való szembesítés kijelöli az öntudatszerű visszatükrözésmód helyét és határait: ez a paradox megismerésmód nem helyettesítheti a tudományos megismerést, nem is „teljesebb” nála, mint például John Crowe Ransom állítja a költői megismerésről, de nem is a tudományos (dezantrópomorfizáló) visszatükrözés megérzéskiesítése, szubjektivitással való átítatása, s nem kritériuma a dezantrópomorfizáló tendencia jelenlétére alapozható igazságkritérium. Logikus következmény, hogy ha a tudományos, elméleti visszatükrözést tekintjük megismerésnek („tulajdonképpen megismerésnek”), az esztétikai visszatükrözés, a maga lényege szerint, nem megismerés. Vizsgálatunkban az adekvát visszatükrözést tekintettük megismerésnek, s állítottuk, hogy a tökéletes műalkotás a maga tárgyának a maga módján adekvát visszatükrözését nyújtja abban a sajátos szubjektum-objektum szerkezetben, amely merőben eltér a tudományos, elméleti visszatükrözés szubjektum-objektum szerkezetétől, s eltér attól az általános szubjektum-objektum szerkezettől is, amelyben az ismeretelmélet végső kérdéseire adott válaszaink jelennek. A dialektikus materializmus tehát nem kér számon az esztétikumtól olyan lét és tudat, anyag és szellem, visszatükrözött és visszatükröző relációt, amely a materializmust közvetlenül s mintegy látványosan bizonyítja.

A dolog másik oldala az, hogy *Az esztétikum sajátosságában* jelen levő egyetemes érvényű esztétikai koncepció összeegyeztethetetlen a stílustipológiai korlátozásokkal, s csupán a maga alárendelt részrendszereként tartalmazhat stílustipológiai vagy műfaji értékismérveket. Az öntudatszerű visszatükrözés elmélete, a fejlődő, önteremtő emberiség társadalmiságára és fejlődésére vonatkozó „lényeg” visszatükrözésének elmélete nem ismer rövidre zárást művészeti és tudományos igazság között. Természetesen, mint jeleztem, igazságkritériumok tekintetében sem. E koncepciónak megfelelően a kritérium az öntudatszerű visszatükrözés esetében a *tartósság*, ti. az, hogy a tárgy az emberi nem fejlődésének folyamatában nem merül el nyomtalanul, hanem „módosulása mozzanatává válik”⁵ Ez a megállapítás azt is kifejezi, hogy mintegy csak „utólag” teremődik meg – noha az alkotással egy időben – az az objektivitás, amelynek visszatükrözése feladat, s melynek mint alapnak a visszatükrözés adekváttságát igazolnia kell. Tehát nem arról van szó, hogy a műalkotás igazsága csak egy bizonyos idő elteltével deríthető ki (az alkotó máris kiderítette), hanem arról, hogy a műalkotás alkotás voltánál fogva előlegezi a maga idejét, megteremti önlétének feltételeit. A „tartósság” praktikus természetesen csak művészettörténeti tény és bizonyíték. Az általánosságnak azon a fokán azonban, amelyen az esztétikum igazságát vizsgáljuk, ez a tény mint szükségszerűség jelenik meg, mint annak a feltartóztathatatlan létszerűségnek formája, amely az alkotás tökéletességének köszönhető. Az a paradoxon, hogy az esztétikum önnön igazságát meg is teremti és bizonyítja is, nem más, mint

⁵ LUKÁCS: i. m. II. 281. 1.

azoknak a paradoxonoknak a folytatása, amelyek szférájába akkor léptünk, amikor elfogadtuk, hogy a művészet visszatükrözés, s mint ilyen az öntudat egy neme. Az így kibontakozó végtelen tükörrjáték nemcsak elvontan jellemzi a művészetet: valóságos elevensége is olyan tényekben mutatkozik meg, amelyek zavarba hozzák azt, aki megmászhatatlan rendbe rakva szereti látni a világot (defetiszáló funkció).

Az ismeretelméleti problémák tisztázásának irodalomelméleti jelentősége

Ezeknek az ismeretelméleti és esztétikai problémáknak a felderítésével olyan félreértések tisztázhatók, amelyek az irodalomelmélet egész területére kihatnak, de nem ragadhatók meg ezen a szférán belül. Így például minden látszat szerint az irodalom a legalkalmasabb példatára a tudományos és az esztétikai visszatükrözés hasonlóságának, az ábrázolásaként felfogott visszatükrözés „igazságát” tudományos (társadalomtörténeti, pszichológiai stb.) mércékkel mérő igyekezetnek. Lehetnek irodalmi művekben társadalomtörténeti, pszichológiai igazságok – érvényesülhetnek megalkotásukban, az ábrázolásban stb. Az esztétikai érték fontos összetevőivé válhatnak, ha nem is közvetlenül, önértékük szerint, hanem azoknak a módosulásoknak alávetve, amelyek az önértékük szerint nem érvényes igazságokat, sőt a hamisságokat is, az esztétikai érték, ha tetszik „igazság”, fennállásához szükséges rendszerbe szervezik. Lukács György *Az esztétikum sajátosságában* jelen levő egyetemes esztétikai koncepció felvázolása előtt számos munkájában megpróbálta a a közvetlen társadalmi modellálás, a dezantropologizáló tendencia irodalmi példái alapján (Balzac profetikus típusai stb.) fejteni meg az esztétikai visszatükrözés adekvátságának problémáját. Itt-ott *Az esztétikum sajátosságában* is visszatért ehhez a kísérlethez, de végül is túlépett rajta. Kimutatta, hogy az ilyen példákra alapozott megközelítés mégcsak az esztétikai visszatükrözés *történetiségének* bizonyítására sem elegendő, s csak az öntudatszerű visszatükrözés fogalmában találhatjuk meg az elmélet nyelvén mindig is paradoxnak tűző megoldást.

Lukács vitája a műalkotás „képelemével” az öntudatszerű visszatükrözés koncepciója segítségével nyert teljes dialektikus materialista megalapozást. (Természetesen az ábrázolás rétegét kiemelő, vagy az érzékes megjelenítés egyéb rétegeit feldolgozó képelemeket igen tanulságosak lehetnek; itt arról a képelemről van szó, amely a lenini utalásokat – hogy ti. a valóság megismerhető és érzeteink stb. nem a valóságtól teljességgel független összefüggéseket, alakzatokat stb. kreálnak – közvetlenül a művészetre „alkalmazó” tudósok szüleménye.) Caudwell a műalkotást eleve nem tekintette szemléletes ábrázolásnak, képmásnak; pontosabban: művészi érvényét, értékét és igazságát nem a képmás és az eredeti közötti megfeleléssel mérte. A műalkotást kísérleti helyzet rögzítésének tartotta. A kísérlet tárgyi és személyi feltételeinek összekapcsolódásából, mintegy két rendszer integrációjából jön létre az a rendszer, amely a kísérlet megvalósulása, illetve a műalkotás valósága, megelevenedése. Személy és tárgy ilyen viszonyában valósul meg az „eredeti esztétikai helyzet”, amely magában rejtje az esztétikai visszatükrözés, valamint az általános ismeretelméleti helyzet szubjektum-objektum viszonyát anélkül, hogy e viszonyok közvetlenül azonosak volnának egy külön személlyel és egy külön tárggyal mint szubjektummal és objektummal. Caudwell lényegében felfogta ezt az egységet, e szoros egység jelentőségét, s nem lehet véletlen, hogy e probléma megoldásának szükségszerű lépései során szintén az öntudatszerű visszatükröződéshez jutott el.

Mind Caudwell, mind Lukács György a társadalmi, történelmi gyakorlat részeként, élettől-életig való körforgásként tárgyalja az esztétikai visszatükrözést. Vagyis nem azon a módon, ahogyan számos esztétikai spekuláció, amely pusztán a nyugalmas, mozdulatlan „képmás” szintjén próbálja izolálni a művészetet. Caudwell a tudományos visszatükrözést is ilyen teljes ciklusnak írja le, mint gyakorlati megismerést, amelyben az elmélet és a gyakorlat szembenállása feltételes, nem abszolút: Caudwell dinamikus rendszerében a művészet az emberi bensőséget tükrözi vissza „ál-világok” révén úgy, hogy közben a teljes tárgyi világot, „a világegyetemet” teszi az ember tükörévé. Nem lehet véletlen, hogy két nagy marxista esztétikus elmélete között ilyen alapvető konvergencia áll fenn. Tartalmi tekintetben azonban Lukács György kidolgozottabb, filozófiailag és tudományosan megalapozottabb úttörésére kell elsősorban figyelni. Az egyetemeség igénye, amely ezekben az összetartó vonalakban

kifejeződik, nemcsak stílustipológiai és műfaji vonatkozásban teszi nyílt rendszerré a marxista esztétikát: történetiségét is megalapozza, s az eddigi megközelítésekénél alkalmasabbá teszi az irodalom és a művészetek eleven fejlődésének felismerésére és kibontakoztatására.

Következtetések

Az *Illúzió és valóság* és *Az esztétikum sajátossága* összevetése alapján az eddiginél pontosabban határozhatjuk meg Caudwell esztétikájának és irodalomelméletének történeti és logikai helyét a marxista esztétika és irodalomtörténet fejlődésében.

Az összevetés megvilágítja a marxista esztétika ismeretelméleti és ontológiai alapjait és felhívja a figyelmet néhány fontos dinamikus szerkezet megkülönböztetésére:

1) Meg kell különböztetni az *általános* ismeretelméleti alapszerkezetet (szubjektum-objektum, tudat-nem tudat, nem anyag-anyag) a megismerés *különös* formáinak szubjektum-objektum szerkezetétől.

2) Meg kell különböztetni az ismeretelméleti helyzetet az esztétikai helyzettől és a két különböző helyzetnek megfelelő módon kell tanulmányozni a szubjektum-objektum viszonyokat.

3) Meg kell különböztetni az ismeretelméleti és az esztétikai helyzetet a kommunikációs helyzettől, figyelembe kell venni a különbségeket a különböző helyzeteknek megfelelő szubjektum-objektum viszonyok között. Nem szabad összekeverni a visszatükrözés lenini elméletét mint képelméletet olyan „képelmélettel”, amely az esztétikai visszatükrözést a művészi *ábrázolásra* redukálja.

Az összevetés azonban nemcsak a különbségekre hívja fel a figyelmet, hanem az *azonosság* vonásaira is a fenti, egymástól különböző dinamikus szerkezetekben:

1) Rámutat arra, hogy az esztétikai tárgy vonatkozásában az ontológiai és az ismeretelméleti aspektusok dialektikus egységet alkotnak.

2) Megvilágítja a szubjektum-objektum azonosságára, a létszerű és visszatükrözésszerű egységére vonatkozó korábbi feltevések („ontológiai megismerés”) racionális alapjait s felhívja a figyelmet arra, hogy az öntudatszerű visszatükrözésen alapuló lukácsi koncepcióban jelen van a teremtés- és megismerésvű esztétikai tendenciák szintézisének lehetősége, illetve az alkotáselvű esztétika materialista ismeretelméleti igazolása.

SÓTÉR ISTVÁN: FÉLKÖR

Tanulmányok a XIX. századról. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 770 l.

„A mű legelemibb igénye . . . nem az, hogy rekonstruálják, hanem hogy megismerjék. A mű élni akar, alkotóját és eredeti korát is túlélve – s a mű azáltal él, hogy használják, tehát újra és újra viszonyba, kapcsolatba kerülnek vele.”

Nehéz volna érzékletesebben megfogalmazni az irodalom és a vele foglalkozó szaktudomány értelmét, hivatását, mint Sótér István teszi tanulmánykötetének elméleti jellegű zárófejezetében (746). A mű fölemeli az egyént köznapis létéből az emberiség szintjére (Lukács György) vagy segíti elvesztett önmagának visszaszerzésében, emberi mivoltának megőrzésében (Goethe). Erre való, ez a „haszna”, létjoga. És az a jó irodalomtörténész, aki képes ebbe az irányba terelni a kortársak és az utódok, a szakmabeliek és az irodalomkedvelők fogékonyságát, érzékenységet.

Sótér István nemcsak elméletben fogalmazta meg ezt az igényét, hanem – több mint négy évtizedes tudományos munkásságával – gyakorlati megvalósításán is sikerrel fáradozik. A szó legtisztább értelmében személyes kapcsolatot tart művekkel, alkotókkal, korokkal, irányzatokkal, és a kapcsolatba minket, olvasóit is barátságos, szívélyes gesztusokkal hívogat. Tiszteletet parancsol, de sohasem hivalkodó tudományos felkészültség, szabad röptű, mégis fegyelmezett eszjárás, finoman vibráló szellemesség irányítja ezeket a gesztusokat, melyekben néha már nem is az irodalomtudomány, hanem szinte maga a szépirodalom mozdul felénk.

Pedig a szerzőnek nincs könnyű dolga, és ezt ő maga tudja a legjobban. „Az irodalomtudomány dilemmája” – mellyel a kötetzáró tanulmány konkrét fogalmi megközelítésben is foglalkozik – számára is alapkérdés, egész eddigi pályáját végigkísérő feszültségforrás.

Nem tudom, szerencsés dolog-e ezt a dilemmát éppen az irodalomtörténet és az irodalomkritika szembeállításában megragadni. (A „kritika”

magyar jelentése eléggé meghatározatlan, nemzetközi jelentése pedig többnyire magában foglalja az irodalomtudomány egészét, tehát történeti ágazatát is.) A talán vitatható szóhasználat azonban nagyon is élő, nagyon is összetett problémakörre utal. A mű léte vagy létrejötte, szövege vagy háttere, belső vagy külső kapcsolatrendszere, esztétikai vagy történeti értéke, élménykeltő vagy kordokumentáló hatása-e a fontosabb? Nem is egyetlen „dilemma” ez, hanem valóságos (de nem feloldhatatlan) ellentmondások egész hálózata.

Sótér István elméleti állásfoglalása az egyetlen lehetséges megoldást kínálja: a szélsőségektől mentes, célszerűen mértéktartó dialektikus szintézist. Áhított célja: „hogy az irodalomkritika történeti – az irodalomtörténet pedig kritikai is legyen” (692), mert hiszen „a műalkotás és a történetiség közös tanulságai az igazán fontosak” (745).

Esztétikai és történeti szempontok együttes, széles körű, rugalmas érvényesítését javasolja a szerző, felvázolva a kutatói tevékenység eszményi útját, mely „a mű benső világából a „környező” irodalomtörténeti közegbe, és ismét vissza a műhöz” vezet (754).

Egy adott korszak vagy életmű iránt elkötelezett, a szakmai részletkérdésekben is járatos irodalomtörténész bizonyára nem így, „a vége felől” értelmezné Sótér Félkörét. Számomra azonban egyértelműen ez a kötet legizgalmasabb kérdése: hogyan és mennyire sikerül a mindannyiunkat nyugtalanító „dilemma” feloldása a munka nem elméleti indíttatású, hanem adott művekkel, életművekkel foglalkozó fejezeteiben.

Nem volna igazságos a gyűjtemény minden darabjától az elvi igényesség egyazon mértékét és minőségét számunkra. Mindenek előtt figyelembe kell vennünk, hogy az egyes írások nem közvetlenül a kötet számára, hanem 1941 (!) és 1978 között a legkülönbözőbb időpontokban, a

legkülönbözőbb célok szolgálatában (előszó, emlékbeszéd, előadás, könyvbírálat, esszé, folyóiratcikk, kismonográfia), jelentős terjedelmi eltérésekkel készülttek (néhány oldalnyi jegyzettől az egykor önálló kötetben közzétett Jókai-tanulmányig).

Azt a körülményt is méltányolnunk kell, amelyre Előhangjában maga a szerző is joggal hivatkozik: hogy ti. „az irodalom sohasem „készül el” az élettel – s ugyanúgy a művek életével sem a kritika, illetve az irodalomtörténetírás” (8). Az „elintézetlenség” mozzanata – bár ebbe sokszor nehéz beletörődnünk – a mi szakmánk szükségszerű, lényegi sajátossága. Sőtér István gondolkodásmódjától alapvetően idegen a „hiányosságokra”, „egyoldalúságokra” koncentráció, álgényes elfogultság. Durva hiba lenne hát épp vele szemben alkalmaznunk.

Természetes, hogy mást és másképpen is lehetne mondani az általa tárgyalt témakörökről. Kollégái, vitapartnerei ezt bizonyára meg is teszik. Ahogy azonban oktalanság lenne Jókaitól Kemény Zsigmond realizmusát vagy – szintén Sőtértől vett példával – Aranytól Baudelaire szimbolizmusát számonkérni, ugyanúgy Sőtér István tudományos munkásságától sem igényelhetünk mást, „csak mi lényege”. Annyi kevésbé, mert egyértelműen magas szakmai színvonalú, rokonszenvesen egyéni színezetű, sajátos arculatú „lényegről” van szó.

A *Félkör* szerzőjét talán a felidézés, az eszmétársítás és a ráérzés képességeivel jellemezhetjük a leghitelesebben. Egy-egy korszak, társadalmi vagy földrajzi környezet „emberi lényege” a maga érzékletes, szinte anyagilag is újrateremtett valóságában jelenik meg a kötet jónéhány írásában. A Sőtémél oly következetesen alkalmazott „szembesítések” módszere számára nem csupán szöveg-egyeztetést, „hatásvizsgálatot” jelent, hanem a társadalmi mozgások során áramló eszmék, világképek, életérzések belső, lényegi rokonvonalainak feltárását.

Ez utóbbival függ össze az a képessége is, mely az alkotók, illetve a regény- és drámaírók létélményére, tudatállapotára való személyes, szinte már magánemberi közvetlenségű ráérzéseit teszi lehetővé. (Gondoljunk csak Széchenyinek a Nagy szatirát kiváltó lélektani robbanására, Eötvös „disszidálásának” és hűségének meghökkenítő ellentmondására, Madách kétségbeesésén és kiábrándultságon átsugárzó, megszenvedett optimizmusára, Timár Mihály vergődéseire vagy a Karamazov-testvérek „fájdalmak árán visszaszerzett emberiségére”!)

A felidézések, eszmétársítások és ráérzések sőtéri együttesében ugyanakkor mindig jelen van a különböző történelmi korokhoz való különféle kötődések bonyolult rétegezettsége is. Egy-egy Jókai-regény vagy Madách-i szín tárgyalása során különös szellemi élményt jelent az ábrázolt cselekmény, az írói alkotás, a tanulmányírás és a mostani újraközlés korkérdéseinek sajátos – talán nem is mindig tudatos – egybejátszatása. A reformkor izzása és a századvég kiégettsége között feszülő erőterben jelentünk és közelmúltunk gondja-baja is fel-felvillan, hisz – Széchenyi szellemében szólva – „egy szenderegésből fölébresztett nép addig nem nyugodhatik, amíg önmagát és útját, célját, életének értelmét meg nem találja” (5).

A kötet írásai – a már jelzett okok miatt – nem hagynak egyformán mély és maradandó emléknymot. Az elméleti tanulmányok mellett (melyek között a *Lenin módszere* című nem érzem igazán ideillőnek) tartalmukkal és terjedelmükkel egyaránt kiemelkednek a *Széchenyiről*, *Eötvösről*, *Madáchról* és *Jókairól* szóló dolgozatok; de érdemes fokozottan odafigyelnünk az *Aranyról*, *Bródyról*, *Thackeray-ról*, *Dosztojevszkijről* írottakra is (hogy csak a számomra legérdekesebbeket említsen).

Sőtér István irodalomtörténeti tanulmányai – paradox módon – nem annyira magáról az irodalomról, mint inkább a *korról* és a benne élő *emberről* szólnak. Az Előhangban így fogalmazza meg kutatói munkásságának alapelvét: „A marxista irodalomtudományunk mind a történeti, mind az esztétikai igényei akkor valósulhatnak meg, ha egy-egy mű, egy-egy alkotói pálya tárgyalása az egész korra nyithat kitekintést”. Legjobb, legkövetkezetesebb munkáiban saját gyakorlatával igazolja ezt a tételt.

Széchenyiben – Németh László és Spira György gondolatait továbbfűzve – olyan rendkívüli, nagy formátumi személyiséget érzékel a szerző, aki „egész életében az eredendő hajlamai, az érzelmei és az indulatai ellenében élt” (19). Bonyolultabb, de összehasonlíthatatlanul hitelesebb kép ez, mint a Kossuth-tal való hol elismerő, hol elmarasztaló szembeállítás megrögzött hagyománya. „A legnagyobb magyar” kezerű, megkésett felismeréséből és tragikus bukásából a mi ellentmondásokkal megterhelt korunk számára is élő üzenet sarjad: „A forradalmárok igazságának és a hídépítők igazságának kellett egyesülnie a magyar történelemben ahhoz, hogy az alkotó erők ne egymás ellenében működjenek, s e két út

ne a tagadásban válják szét, hanem a társadalmi, a történelmi fölemelkedés igénységében egyesülhesen" (40).

Eötvös József egyéniségének, eszmeiségének titkába is mélyebben bepillanthatunk, ha nemesi „korlátainak” semmitmondó kinyilvánítása helyett emberi, politikai és alkotói magatartásának tényleges mozgatórugóit igyekszünk föltárni. A magyar reformkorszak nyugtalan nemzedékének a lezajlott francia forradalom megvalósult (de *hogyan* megvalósult?!) XVIII. századi eszményei már nemcsak követendő, hanem óvatosságra, józanságra intő példát is jelenthettek. Petőfi szenvedélyesen vállalta a forradalom kockázatát, Életvös riadtan visszaretent. Kivülállásában azonban – Sőtér István értelmezése szerint – nem a tagadás, hanem a féltés motívuma uralkodik. Eötvös „a forradalmárok oldalán áll, ... forradalmuktól azonban elfordul”, mert benne „mind azoknak a nemes eszméknek megsemmisítőjére ismer, melyek magát a forradalmat is létrehozták” (64).

Rossz beidegződések, félreértések, egyoldalú, torz értelmezések egész sorával hadakozik a szerző a *Félkör* talán legértékesebb részét képező Madách-tanulmányokban. Munkamódszere itt különösen termékenynek és eredményesnek bizonyul. Mindvégig a művet helyezi a középpontba, de mielőtt belső világát felfejtené, kívülről járja körül, nagyszabású táblaképeken rögzítve felfedezéseit, tapasztalatait a meghatározó történelmi folyamatokról, társadalmi mozgásokról, az alkotó környezetéről, személyiségéről, életstílusáról, műveltséganyagáról, a kor eszmeáramlatairól, a Tragédia műfaj történeti előzményeiről, párhuzamairól és – nem utolsósorban – a teljes, bár korántsem egyenletes művészi értékű Madách-életműről. Bármily közepszerű is Madách lírai költészete, tagadhatatlan tény, hogy benne „találjuk meg a Tragédia legtöbb eszmei előzményét” (222). És ugyanígy: a főműnél többnyire jóval jelentéktelebb drámák (a *Férfi és nő*, a *Csák végnapjai*, a *Mózes*) szembesíthető tanulságai nélkül Tragédia-értelmezésünk is könnyen tévútra vetődhet.

Madách műve persze kimeríthetetlen kutatási téma, de aligha kétséges, hogy Sőtér István működése végső „elintézetlenségében” is jelentős hozzájárulás korunk hiteles Madách-képének kialakításához. „Az ellentétek egységének” alapelve (236) hálás kiindulási szempontnak bizonyul. Mind a több szintű, merész arányú szerkezet, mind a különös, álomszerűségbe oltott költői jellemfestés, mind a politikailag meghatározott,

„költészetté átmintósult” eszmeiség a következetesen végigvitt dialektika segítségével tárul fel a maga összetettségében.

Több fontos tényező egybehangzóan tanúsítja, hogy a mű eszmei fókusza nem a Világos utáni reménytelen kilátástalanság, hanem épp ellenkezőleg, a forradalom előtti évtizedből átmentett ifjú tettvágy, jövőformáló szenvedély. A prágai ébredés után, London kiábrándító vásári nyüzsgésében drámai törést érzékünk ugyan (hisz tragikus törés állt be Európa és a magyarság történetében is), de önmegtagadást, Párizs eszméivel való szembe fordulást semmiképpen sem. A küzdés isteni parancsszavában a költő ad biztató, életigenlő választ azokra a gyötrő kérdésekre, amelyekre a történelem még nem volt képes méltóképpen megfelelni. Ahogy később majd József Attila fogalmazza: „ami nem sikerült a valóságban, a kultúrában vagy a természetben, azt a költészet oldja meg, avatja valósággá” (*Brassói Lapok*, 1936).

Prága és London között megszakad a történelem folyamatossága, de épp ez a szakadás teszi lehetővé, hogy ne kelljen keserűen leszámolnunk Kepler – Ádám – Madách reformkori lelkesültségével. (Hadd szolgáljak itt egy apró, költőileg aligha tudatos, de esztétikailag talán figyelemre méltó adattal e fordulópont jelentőségének kiemeléséhez: a végső formájában 4114 soros drámai költemény *aranymetszete* pontosan a 2542–2544. sorokban, a X. szín végén, e szövegrészben van: „*Engem vezess te, kétes szellemőr, / Az új világba, mely fejlődni fog, / Ha egy nagy ember eszméit megérti...*”)

A kötetbe fölvetett négy Madách-tanulmány (1955, 1964, 1965, 1973) persze még együtt sem keltheti a végleges befejezettség érzetét. Hiszem és remélem, hogy nemcsak az irodalomtudomány, hanem személy szerint Sőtér István részéről sem hangzott még el az utolsó szó Tragédia-ügyben. Ez már csak azért is fontos lenne, mert egyes fogalmak és megállapítások időbeli alakulása nyilvánvalóan a feladattal való nemes küzdelem nyomait tükrözi, egyértelmű, megnyugtató lezárulás nélkül.

Ilyen például a „három szféra” problémaköre. A tézis-antitézis-szintézis alapképlete már az 1955-ös akadémiai székfoglalóban kirajzolódott, mely szerint az „eszme és anyag” (Ádám és Lucifer, illetve az Úr és Lucifer) konfliktusát csak az Éva – Földszellem motívum „embersegítő erői” oldhatják fel (182–187). Később az *eszme* és *anyag* ellentétpártjához a *természet* fogalma kapcsolódik harmadikként (263), majd világossá

lesz, hogy itt nem egyszerűen a három főszereplő minősítéséről, hanem (a kor „ideál – real” problematikájából kiindulva) három elvont szféra (a „tisztá szellem”, a „tisztá anyag” és a kettőt egyesítő „természet” kölcsönös és többszörös áthatásairól van szó (237). A megoldás – Éva anyaságával – a „természeti” szférában jön létre.

E fokozatosan kibontakozó gondolatmenettől némileg eltérőnek látszik a legújabb, 1973-as megfogalmazás, mely az „anyag” fogalmát a „tagadással”, a „tisztá anyag” szféráját a „tagadó-kritikai” szférával cserélte föl (270), megállapítva, hogy „*e három szféra egyesülése csak a befejezés nyújtotta világképben jön létre*” (271).

A különböző időpontokban papírra vetett állásfoglalások és feltételezések között még élesebb különbség mutatkozik a Jókairól szóló írásokban (1941, 1954, 1956, 1975). Sőtér István természetesen és jogos öntudattal vállalja egykori önmagát, de az újraközlés tényébe szükségszerűen kritikai mozzanat is vegyül. A későbbi tanulmányok – igen helyesen – maguk cáfolnak rá az olyan hajdani kijelentésekre, mint hogy „*fejlődésének állomásairól*” aligha beszélhetnénk” (336) vagy hogy „ugyancsak meglepődne az, aki föl akarná vizolni Jókai *»fejlődésrajzát*” (320). A „miszticizmus”, a „révület”, az „önszuggesztio”, a „panteizmus” fogalmai is nehezen állnák meg helyüket mai irodalomszemléletünkben.

Sőtér Jókai-képében persze ma is érdekes – és egyben értékes – színtolt az 1941-es könyvecske. Újabb munkái viszont nagyobb meggyőző erővel és biztonsággal teremtenek rendet e szerteágazó, terjedelmes és szövevényes életmű bonyolult kérdéseiben. A „nagy mesemondó” hamis legendáját elvetve azt a kivételes képességet, prózaírodalmunknak hosszú időre irányt szabó alkotót mutatja be, aki legkiemelkedőbb, „irányzatosnak” szánt műveivel a reformkor és a szabadságharc emlékéit védelmezte, egy felvilágosultabb, embe-ribb és modernebb társadalom eszményeit hirdette nemzeti létünk egyik legnehezebb, legfájdalmasabb időszakában.

Igaz, a nagyon is esedékes polgári átalakulásról Jókai „*inkább látomást nyújtott, semmint láttelelet*” (534), de ez a „*hiperbolikus ábrázolás*” (400) egyrészt a romantikus alkotói módszer egyik jellegzetessége, másrészt az adott történelmi helyzetből következő, szükségszerű kényszermegoldás, hisz a felmutatott eszményeket „*nem lehet a maga korában keresnie, mindig a maga korán kívül – a múltban vagy a képzeletben – találja meg őket*” (422).

Jókai romantikus író, de egyben – a maga sajátos, „anekdotikus” módján – realista is. Regényeiben „*a romantika és a realizmus különféle változatainak más-másféle egységét valósítja meg*” (440). Életműve „*a romantika végszava*” (538), melyből Mikszáth és Krúdy felé egyaránt kínálkozik a folytatás, a továbbfejlesztés lehetősége.

A *Félkör* Jókai-elemzéseinek egyik legnagyobb érdeme, hogy határozottan de óvatosan józansággal igazítanak el a hatalmas életmű értékrendjében. A csúcson *Az arany ember* áll; hozzá foghatóan sokrétű és mégis egységes, harmonikus remekművet nemigen írt Jókai. A többi, valamilyen szempontból kiemelkedő regény erejét és gyöngéit érezhető személyes kötődéssel, de egyben szigorú, tárgyilagos kritikával taglalja a szerző. A *Rab Rábyról*, e „felemás remekműről” írott tanulmánya (*Jókai pályafordulata*) filológiai és irodalomtörténeti mester munka: az eredeti Rábv-kézirat hősenek és a regénybeli Ráby Mátyás alakjának egybevetéséből a történelmi, társadalmi, politikai és művészi következtetések egész sora bukkan elő.

Már Sőtér István előző, *Werthertől Szilveszterig* c. kötetében (Szépirodalmi, 1976) is meghatározó szerepet játszott a „*korszakpolifónia*” fogalma és a vele kapcsolatos elméleti alapvetés (*A korszak és az irányzatok*, 1970). Számára a korszak „*a történelemnek valamely fejezete, melyet »az emberi lényeg», az »emberi természet» egy sajátos állapota, változata különböztet meg minden egyéb korszaktól*” (*Werthertől Szilveszterig*, 432).

A *Félkör* zárófejezetében a szerző újra megkísérli, hogy széles körben alkalmazható, az irodalomtörténeti rendszerezést egységes elvi alapokra helyező, világos és tiszta fogalmakat teremtsen. A „*másik természet*” (1971) című dolgozatában megerősíti hogy „*a korszak kategóriáját a történelem szférájában lehet csak elképzelnünk – önelvű irodalmi korszakok helyett emberelvűekben kell gondolkodnunk*” (687). A korszak ugyanakkor sohasem egynemű jelenség, hanem „*mozgások szövevénye, folyamatok egymásmellettisége és egymást követése*”, melyet „*az irányzatok, az alkotói módszerek rendkívüli sokfélesége*” jellemez (688).

Egy-egy műre vagy életpályára (pályászakaszra) külön-külön is jellemző lehet valamilyen *alkotói módszer*, bizonyos egymással rokonítható alkotói módszerek pedig meghatározzák „*valamely irányzat általánosságban s némileg elvontan megjelölhető, jellemzőnek tekinthető módszerét*”, az ún. „*irányzati módszert*” (686).

Az irodalmi irányzat azonban nem azonos sem saját jellegzetes irányzati módszerével, sem valamely hagyományos, Wölfflin-i alapon értelmezett stílusiránnyal, korstílussal. Egy-egy irányzatnak többnyire van saját esztétikai vagy filozófiai programja, elmélete, sajátos alkotói gyakorlat, módszere – és az előbbiektől meghatározott stílusa is.

A stílus Sötér elméleti rendszerében „a műnek, illetve a művet létrehozó alkotói módszernek olyan eleme, melyben maga ez a módszer, vagyis a mű benső világa tükröződik” (692). A stílus mindig konkrét, egyedi jelenség, egy irányzatnak nem saját stílusa, legfeljebb csak sajátos stíluseszmeénye, stílusmodellje lehet (695).

Az irodalomtörténeti rendszerezés valódi tárgya, uralkodó kategóriája nem az irányzat, hanem „a korszak s a benne együttesen jelenlevő irányzatok – illetve alkotói módszerek szövevényes mozgása” (731). Ami pedig a dolog esztétikai oldalát illeti: „a valóság hű tükrözése különféle módszerekkel, illetve különféle irányzatok keretében is lehetséges” (714).

Úgy vélem, egész jelenlegi irodalomtudományunkat érzékenyen érinti ez a problémakör. Megoldatlansága különösen súlyos gondot jelent az iskolai oktatásban, ahol az áttekinthető, tiszta rendszerek igénye még elevebb, mint a szaktudomány berkeiben. Tankönyvi fejezeteink azonban hol egy eseménytörténeti időszak, hol egy társadalmi-gazdasági korszakváltás, hol egy eszméramlat, hol egy irodalmi irányzat, hol egy módszer- vagy stíluseszmeény megnevezését hordozzák címükben, lehetetlenné téve az elvileg és történetileg is helytálló, megalapozott tájékozódást.

A korszakpolifónia fogalmát igen hasznos eligazító kategóriának tekintem, és azt hiszem, nagyon is szükséges, hogy mind az irodalomtörténetírás, mind az irodalomtanítás gyakorlatában mielőbb kamatoztassuk Sötér István kezdeményezését, figyelembe véve természetesen az elődök és a kortársak e témával kapcsolatos, hasonló törekvéseit is. (Vö. pl. Helikon 1977, 3, 341–352!)

Az ügy méltán megérdemli, hogy a vele kapcsolatos kérdésekkel, lehetséges ellenvetésekkel is becsületesen szembenezzünk. Számomra még nem világos, milyen általánosítható történelmi ismervei vannak a korszak irodalmilag érvényes fogalmának. Azt sem tartom kizártnak, hogy az irodalomtudomány (vagy talán egy tágabban értelmezett művészet- vagy művelődéstörténet) mégis csak képes lesz a saját körén belül, a

társadalomtörténettől némileg függetlenül meghatározni saját korszakait. Egyelőre nem találkozom a világirodalom vagy nemzeti irodalmunk történetét a maga egészében „sötéri” alapokon rendszerező korszakbeosztással. Némileg homályos értelmezésekre, belső logikai ellentmondásokra is gyanakszom. A felvilágosodás például korszak vagy irányzat? Ha korszak (mint tudni vélem), hogyan kerülhet pl. a romantika logikai társzomszédságába? Az irányzatok, az irányzati módszerek és a hagyományos értelemben vett korstílusok megjelölésére egyelőre ugyanazt a néhány szakkifejezést kell használnunk (pl. barokk, klasszicizmus, romantika, realizmus: 704–705). Hogyan tegyünk különbséget?

E kérdésekben természetesen nem annyira az adott kötettel kapcsolatos hiányérzet fogalmazódik meg, mint inkább további, alighanem a szerző számára is reális felvetődő lehetőségek.

Feltűnő, hogy a Félkör szerzője – talán a szélesebb olvasóközönségre való tekintettel – csaknem teljesen száműzte könyvéből a magyarázó jegyzeteket, a tudománytörténeti és könyvészeti hivatkozásokat. (Pedig a Jókai Mór 1941-es Franklin-kiadását még sűrű jegyzetoldalakkal zárják.) Igaz: könnyebb és kényelmesebb dolog jegyzetmentes szöveget olvasni. A konkrét részletkérdések szakmai továbbgondolását azonban aligha segíti elő ez a „takarékos” megoldás. Az 1976-os Sötér-kötetben még volt részletes névmutató. Most az is elmaradt.

Végül szóvá kell tennem azt a – nyilván a szerzőt is elkésztő – nyomdai hanyagságot, amely szinte ördögi következetességgel tette tönkre a Madách-idézetek közismert, klasszikus szövegét, jambusi sorlejtését, néhol pusztán értelmét is. (Pl. 181 és 182: *erős* helyett „erősebb”; 185: *meztelen* helyett „meztelen”; a *végtelen érzete* helyett „a végtelen érzete”; 192: *bámúlato* helyett „bámulatos”; *Mert az erő* helyett „Mert erő”; 218: *mint* helyett „mind”; 266: *végtelen* helyett „végtelen”; *nagyság, erény* helyett „nagyság és erény”).

Összegezeként, az irodalomtudomány „dilemmájához” visszatérve úgy vélem, hogy Sötér István az irodalomtörténetírásnak egy jellegzetes, egyéni vonásokkal is gazdagon motivált, kor- és eszmétörténeti irányultságú, többé-kevésbé esszéisztikus változatát képviseli, kiemelkedő tudással, maradandó, szakmai vitapartnerei számára sem nélkülözhető eredményekkel.

Elméleti írásaiban a történeti és az esztétikai szempont egyenértékűségét vallja, és ezt a konkrét életművek vizsgálatában sem téveszti szem

elől. Más kérdés, hogy hajlama és érdeklődése szerint elsődlegesen a korok és az eszmék története, az alkotók és a hősök emberi arcúlatá, személyisége foglalkoztatja. Az irodalmi mű mint szövegben tárgyiasult, nyelvileg-poétikailag megformált valóság talán kevésbé fontos számára, mint a létrejöttét és minőségét meghatározó külső folyamatok, összefüggések sokféle ágazó rendszere. Indokolatlan elfogultság lenne azonban az előbbieket valamiféle „számmonkérése”. A viszonylag újnak számító nyelvészeti, matematikai, strukturális és egyéb „egzakt” elemző módszerek hitelét

és létjogát különben sem a Sötér-típusú, igényes irodalomtörténetírás, hanem saját elsőkélyesedett divatjuk veszélyezteteti.

Nemcsak az irodalmi alkotásra, hanem a vele foglalkozó tudományos teljesítményre is érvényes: „*azáltal él, hogy használják*” (746). Nem kétséges: Sötér István összegyűjtött és *Félkör*-be rendezett, újra kiadott tanulmányait sokan és sokszor fogják használni.

Kecskés András

BÍRÓ FERENC: A FIATAL BESSENYEI ÉS ÍRÓBARÁTAI

Bp. 1976. Akadémiai K. 352 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 31.)

Bíró Ferenc munkája lassan fél évtizede jutott el nyomtatásban az olvasókhöz, s ha egy fontos könyvről ilyen sokáig késik a recenzió, akkor a bírálónak elemi kötelessége, hogy véleménye kifejtésekor a szerző időközben megjelent, újabb írásaira is tekintettel legyen. Különösen lényeges ez most, a Bessenyei-könyv esetében, melynek jelentősége, tulajdonképpen tárgyán túlmutató, az egész felvilágosodás kori magyar irodalom fejlődéstörténetét új megvilágításba helyező tanulságai csak Bíró újabb tanulmányai olvasásakor mutatkoznak meg igazán. Fogalmazhatnánk úgy is: elmélyült forráselemző vizsgálatainak végkövetkeztetéseit nem könyve végén, hanem néhány vonatkozásban először *A legérzékenyebb nemzedék* (ItK 1978/1) című értekezésének bevezetőjében, majd összefoglaló igénnyel *A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez* (röv. vál. ItK 1979/3) című tanulmányában vonta le. Ez utóbbi, szakmai körökben itt-ott éles vitát kiváltott, de alapvető cáfolatra sehol sem talált gondolatmenet egyik alaptétele, hogy Bessenyei nem a semmiből teremtette meg a hazai felvilágosodás irodalmát, művei nem csupán törpe és szükségképpen kezdetleges előképei a példája nyomán kibontakozó magyar felvilágosodás kiforrott alkotásainak, mint ezt az irodalomtörténetírás Toldy óta hitte. Munkássága sokkal inkább a megelőző évtizedek eredményeinek a beteljesülése is, s igazi jelentősége éppen az, hogy „úgy nyitott új utakat, hogy lezárta, folytathatatlaná tett régieket”. Ám a régi utak lezárását jelentő „filozófiai meditációiból csak részletek és gondolatkörök hatottak és nem a filozófusi gondolatvilág”, pontosabban csak az a művelődési program, amely Bessenyei számára csupán a filozófiai di-

lemmák gyakorlati megoldását jelentette. Ily módon Bíró szerint a korábbi elképzelések éles 1772-es cezúrája eltűnik, s helyébe egy fokozatos, a korábbi évtizedekben gyökerező fellazulási folyamat kerül. Ugyanakkor az, hogy Bessenyei bizonyos folyamatok lezárója is volt, teszi lehetővé az 1780-as évvel egy éles belső cezúra meghúzását. Eltekintve most már a tanulmány további téziseinek ismertetésétől (s elsősorban éppen a belső cezúrára vonatkozó esetleges vitatkozó megjegyzéseinktől), meg kell állapítanunk, hogy Bíró magabiztos kijelentéseit csak Bessenyei-könyve részletes vizsgálódásaival a háta mögött fogalmazhatta meg. Azokkal a vizsgálódásokkal, amelyek a hangsúlyt a művelődéspolitikusra helyező korábbi szakirodalommal szemben fölfedezték a *filozófust*, s az íróbarátok példáján azt is megmutatták, hogy a Bessenyei műveiben jelentkező filozófiai dilemmák milyen erőteljesen érvényesültek az 1760-as, 70-es évek egész magyar irodalmában, szellemi életében.

Bíró Ferenc jól tudja, hogy Bessenyei és köre filozófiai meditációi milyen sok ponton rokoníthatók az európai felvilágosodás legjelentősebb alkotóinak műveivel, s gondolatmenete során rendszeresen hivatkozik is rájuk. Mégsem egyszerűen a külföldi hatásoknak tulajdonítja a hazai dilemmákat, hanem nagy gondot tárja fel azokat a gyökereiket, amelyek a XVIII. század magyar morálfilozófiai irodalmába nyúlnak. Természetesen nem vállalkozik arra, hogy e rendkívül elterjedt, sokszínű, s jórészt feltáratlan anyagról áttekintő képet adjon. Óvatosan „vázlatnak” nevezett első fejezetében néhány kiválasztott mű alapján csupán azokat a pontokat igyekszik tisztázni, amelyekhez Bessenyei és társai közvetlenül kap-

csolódtak. Interpretációja szerint a hazai morálfilozófiai irodalom leglényegesebb jellemzője ebben az időben az elvilágiasodás volt, amelynek legfőbb jele az, hogy a korábbi időszakokkal szemben most már nem a hitre, a vallásra hivatkoznak állandóan, hanem az emberi észre, a józan okosságra. Ugyanakkor a józan ész éppen azok ellen a „világi hiúságok” ellen nyújt védelmet, amelyeket korábban a vallásos hitre támaszkodva tarthatott távol magától az ember. Kétségtelen, hogy egy olyan munka, amely a XVIII. század jórészt fordításokból álló morálfilozófiai irodalmának egészét időrend szerint, az eredeti művek keletkezési körülményeire is figyelve, s ily módon típusokat kialakítva vizsgálja, sokat árnyalhatna az itt eléntárt képen. Ám e munka elvégzése önálló monográfiát kíván (egyre sürgetőbb!), s ugyanakkor kétségtelen tény, hogy Bíró vázlata, ha egy ilyen maximalista követelményt nem is elégíthet ki, a könyv fő témájának kifejtéséhez megfelelő alapot biztosít. A szerző későbbi fejtegetései ugyanis meggyőzően igazolják azt, hogy Bessenyei és „íróbarátai” (Orczy, Barcsay és Ányos) éppen a morálfilozófia által elutasított „külső dolguk” világába lépnek, „s egyben az ember testi princípiumának átértékelését, az emberi természet rehabilitációját kísérik meg”, (18. l.) oly módon azonban, hogy a morálfilozófia korlátait igazán sohasem tudják figyelmen kívül hagyni. Filozófiai meditációik pedig éppen ebből az ellentmondásból fakadnak.

Az 1772-ben egyszerre négy kötettel jelentkező Bessenyei, éles ellentétben a morálfilozófia bölcseinek világával (ám hasonlóan La Mettrie „homme machine” elképzeléséhez) vallja azt, hogy „az ember alapvetően testi meghatározottságú lény” (29. l.), a lélek és elme felett a környező természet által az *érzékenységek útján* közvetlenül irányított szív és vér uralkodik. Bíró Ferenc szerint Bessenyei e felismerés köré egész kis rendszert épít, melynek célja az, hogy nézeteit ön maga számára is igazolja, elsősorban éppen a morálfilozófia oldaláról felvetődő kétségekkel szemben, s elképzeléseiben helyet adjon az isteni akaratnak. E rendszer szerint Bessenyei „*Érzékenységünk*”, testiségünk működését a természet rendjébe foglalta (a »véi« a természet törvényei szerint »jár« bennünk), ezt a természetet pedig a teremttől hozta a fiziko-teológia és egy különös »vision en Dieu« révén kétszeresen is szoros kapcsolatba.” (36. l.) Rendszerét egyrészt igazolja „a természet szépsége, (egyes verseiben elragadtatottan gyönyörködik is benne), másrészt viszont nyugtalanítóan zavarja az emberi világban

mutatkozó rendetlenség. Az érzékenységek ugyanis igazolják a „mennyi Ember, annyi törvény” anarchiáját is, a ráadásul ennek az anarchiának közvetlen okozója maga a természettel azonosított Isten. Ezen a dilemmán alapul Bessenyei első gondolkodói válsága, melyből Pope *Essay on Man*-ja segíti ki azáltal, hogy a fiziko-teológiai, spinozista ihletésű istenkép helyett a lények láncolata elméletének jegyében álló, a világ, s benne az ember sorsát közvetlenül nem befolyásoló, így érte nem is felelős Istent állítja. Bírónak e nagyon logikus gondolatmenete azonban egy ponton sebezhető, mivel nem tudjuk, hogy a néhány napnyi eltéréssel megjelent könyvekben olvasható műveit milyen sorrendben vetette papírra Bessenyei. Bíró Gálosra hivatkozik egyik lábjegyzetében (21. l.), mint az első művek kronológiai rendjének eddigi legjobb megoldójára – ám Gálos is többnyire csak az elkészült művek *megjelenési sorrendjével* kapcsolatban állít fel többé-kevésbé meggyőző hipotéziseket Bessenyei *György életrajza* (Bp. 1951) című biográfiájában, míg a *keletkezési sorrenddel* alig foglalkozik. Nem kizárt tehát, hogy az a fejlődésvonal, amely Bíró tolla nyomán rajzolódott ki, valóban helytálló – de perdöntő bizonyítékokkal pillanatnyilag nem támasztható alá. Az a tény pedig, hogy Bessenyei igen rövid idő alatt fogalmazta meg első műveit, rendszer és fokról-fokra való fejlődés helyett talán inkább arról az izgatott-kétségbeesett kapcsolódásról valhat, amellyel a filozófus mindenfelé tájékozódva megoldást keresett dilemmájára – anélkül, hogy a valóban megnyugtató megoldásra rátalált volna. Véleményünk szerint nem tulajdoníthatunk a Pope-műnek még ideiglenesen megnyugtató szerepet sem, inkább csak egynek kell tekintenünk a többi tapogatózó kísérlet között. Ezt a vélekedésünket alátámasztani látszik először is az, hogy a Pope-fordítás eseménytörténetének pontos kronológiáját sem ismerjük. Tudjuk viszont, hogy a Hunyadi László tragédiája felhívásában együtt emlegette kiadni szándékozott művei között a *Buda tragédiájával* az *embernek próbáját* – s talán nem jogtalanul merül fel a kérdés, hogy ha a Pope-mű valóban olyan megnyugtató rendszert kínált volna számára, akkor miért tartotta fontosnak mégis a vele (Bíró szerint is; vö. 108. l.) éppen ellentétes eszmerendszerű tragédiának a megjelentetését? Ezenkívül a Pope-fordítást követő túlságosan gyors fordulat (a négy mű közül kétségtelenül utolsóként keletkezett *Ágás tragédiája* toldalékának a visszatérése az első versek dilemmáihoz) ugyancsak azt sejteti, hogy Bessenyei számára az *Essay on Man* rend-

szere sohasem kínált igazán megnyugtató megoldást.

Nyomatékosan szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy bíráló megjegyzéseink csupán azoknak a megoldási kísérleteknek az *integrálására* vonatkoztak, amelyekkel Bessenyei kiutat igyekezett találni gondolkodói válságából, s semmiképpen sem érintik a fejezet lényegét, magának a válság létének a *felismerését és alapjainak* meggyőző tisztázását. Ezek ugyanis olyan új eredményei Bíró Ferenc munkájának, amelyek Bessenyei egész életművét új megvilágításba helyezik, s az eddigi szakirodalomtól (amely nemcsak a válság alapjait nem tisztázta, hanem létét sem hangsúlyozta kellő nyomatékkal) eltérő irányú kutatásokra ösztönöznek. A Bíró által indítóokaival együtt felismert filozófiai dilemmákra ugyanis, mint ez a könyv további fejezeteinek olvasása során egyre világosabbá válik, Bessenyei egész élete során kereste a választ, s életműve voltaképpen a különböző válaszadási kísérletek sorozataként is értelmezhető.

Míg a most ismertetett, s a könyv egészét tekintve is legfontosabb fejezetben a szerző a filozófus meditációit járta körül, addig a következő Bessenyeiről szóló részben a politikai eszméit igyekszik tisztázni – melyek azonban (s ez már vizsgálódásainak egyik konklúziója) nem függetlenek teljesen a filozófus problémavilágától sem. Az induló Bessenyei politikai elképzeléseinek lényegét első tragédiáiban (*Hunyadi László tragédiája*, *Ágis tragédiája*, *Buda tragédiája*) fogalmazta meg. Lényege az, hogy a jó uralkodó és az érdemdús hősök összetalálkozását az „ál-ortzás” udvari világ megakadályozza, s végső soron ez vezet tragédiához. Drámaértelmezései során Bíró nem csupán ezt a tételt támasztja alá meggyőző bizonyítékokkal, hanem rámutat arra is, hogy az alapeszméhez való ragaszkodás, annak minél pontosabb kifejezésére irányuló törekvés hogyan vitte e műveket a művészi érték, az esztétikum szempontjából zsákutcába. (Kitűnőek e tekintetben a későbbi fejezetekben a vigjátékok, különösen a *Lais* elemzése is.) A gondolatmenetben kisebb döccenőket csak ott vélünk fölfedezni, ahol az előző fejezetben kialakított fejlődésrajz befolyása érződik. Így például nem tartjuk meggyőzőnek a szerzőnek azt az érvelését, mely szerint Bessenyei azért jelentette meg a már régebben elkészült *Buda tragédiáját* csak 1773-ban, mert e „probleme du mal”-t kifejező mű ellentétben állt az *Essay on Man* 1772-ben uralkodó, megnyugtató eszmevilágával. Számunkra változatlanul elfogadhatóbbnak tűnik

Gálos megoldási javaslata, mely szerint a *Buda tragédiája*, „egy uralkodó szörnyeteg, vérengző tigris” ábrázolása nem volt alkalmas arra, hogy a királynőnek ajánlja, s ezért jelent meg 1772-ben inkább az *Ágis* (Gálos i. m. 88.) A *Buda tragédiájának* 1773-as megjelenése előttünk inkább csak a Pope-mű epizódikus jellegét látszik ismét hangsúlyozni.

Bíró Ferenc könyvének következő fejezetében, melyben Bessenyei fejlődését, azaz alapvető filozófiai dilemmájára való válaszkérését 1779-ig követi nyomon, maga is többször megállapítja, hogy a természetet Istennel azonosító, gyakorlatilag a *Holmi* megjelenéséig uralkodó spinozista szisztéma alapvonásaiban már az első művek toldalékaiban megjelent versek némelyikében is feltűnt (vö. 139., 157. l.). E szisztéma uralkodóvá válása az 1770-es évek közepén (melyet Bíró *A természet rendje* című kéziratos értekezés részletes és meggyőző elemzésével bizonyít) szerintünk sem kétséges. A szerzővel ellentétben csupán az évtized elején vélünk rendszer helyett bizonytalankodó tájékozódást fölismerni, melyből először *A természet rendje* írásának idején vált ki egy meghatározó, most már egyértelműen a spinozizmus jegyében álló elképzelés. A spinozista szisztéma természetesen nem jelentett Bessenyei számára végérvényes megoldást. Bíró elemzései valóban elismerésre méltó kitarással követik nyomon azt a kacsaringós gondolkodói utat, melyet Bessenyei *A természet rendje* után keletkezett műveiben bejárt, s igyekezik feloldani számtalan látszólagos vagy valódi ellentmondását. Minden részletre érzékenyen figyelő, hajlékony vizsgálódásainak végeredményét szükségképpen durván egyszerűsítve úgy foglalhatjuk össze, hogy Bessenyei igyekezett valamiféle erkölcsi törvényt találni a természet riasztóan rideg és determinista világában, s írásaiban (elsősorban a *Holmi* tanulmányaiban) végső soron a hitet szerezte volna visszahelyezni jogaiba oly módon, hogy a már első műveiben belátott alapigazságokat végre a moralista és a világi filozófus számára egyformán elfogadhatóvá tegye. Ilyen kompromisszum Bessenyei számára természetesen nem létezett. Gondolkodásának modernségét éppen az állandó bizonytalanság biztosította és bizonyítja, hiszen, amint Bíró megállapította: „zavarát, vagy egy-egy pillanat véletlen választását nem, de ezt a dilemmát meg tudta volna védeni a legjobb párizsi szalonokban is” (154. l.). A *Holmi* Bíró által joggal titokzatosnak nevezett mondatából („Míg a Testi embert nem ismertem, nagyságát tsudáltam; de mikor belé láttam, szemeimet földnek

szegezvén tölle elfordultam.”, *Holmi* 30. l.) is e megoldhatatlan dilemmával való gyötörő szembenézést véljük kiolvasni, s nem csupán a „vad okoskodás módjában”, a spinozista rendszerben való csalódást. Olvasatunk szerint a mondatban emlegetett fordulat az első Bessenyei-művek megjelenése elé esik, s arról a pillanatról tudósít, amikor a testi, azaz a morálfilozófia vallásos bölcseitől már elszakadt, földi örömeiket kereső-földi emberben gyönyörködő fiatalember ráébredt a „homme machine” igazságára, a testi emberek világának egyszerre kiszolgáltatott és anarchikus voltára – mellyel az idézett *Holmi*-fejezetben is öngyötörő őszinteségükkel megdöbbenő mondatokban-bekezdésekben igyekezik szembenézni.

A filozófus dilemmái tehát *filozófiai szinten* mindvégig feloldhatatlanok maradtak, a *gyakorlati élet* területére lépve azonban kínálkozott megnyugtató megoldás. Ennek jegyében születtek Bessenyei művelődéspolitikai, a magyar nyelv kérdésével különös hangsúllyal foglalkozó írásai – s e fordulat felismerése és pontos feltérképezése (a filozófus alapproblémájának tisztázása mellett) Bíró Ferenc munkájának másik alapvető fontosságú eredménye. A korábbi vizsgálódások ugyanis, következményeként annak, hogy Bessenyei filozófusi problémavilágát alig érzékelték, életműve középpontjaként tartották számon e művelődéspolitikai elképzeléseket, amelyek pedig számára csak egy gyötrelmesen végigjárt gondolkodói út végső stádiumát jelentették. A tévhit kialakulásának alapvető oka persze az, hogy Bessenyei életművének éppen e járulékos része bizonyult folytathatónak a következő nemzedékek számára. Bíró viszont, korábbi vizsgálódásainak tükrében tisztán látja, hogy a filozófus dilemmái hogyan tűnnek át a kultúrpolitikus elképzeléseibe – elsőként *A filozófus* színpadán. E mű csodálatos világában ugyanis természet és erkölcs végre nem egymás ellen dolgoznak, hanem egymást erősítik; Bessenyei „Ebben a világban ugyanis megneimesedett, erkölcsnek hódoló természetet talál – s azért, mert itt kultúrált, pontosabban: kultúrálódó, tisztuló, önmagát kritizáló világról van szó.” (256. l.) S mivel ez a világ még csak Bessenyei elképzeléseiben létezik, a cél az, hogy a nemzet kiművelése útján valósággá váljék. Az erre vonatkozó elképzelések változásához azonban politikai orientációjának is át kellett alakulnia. A küzdelemnek most már nem a zárt udvari világban, a jó uralkodót rossz irányba befolyásoló gonosz tanácsosok és az érdemdús hős között kell eldőlni. Ez az út járhatatlannak bizo-

nyult, s Bessenyei olyan erőt keres, amely kellő ellensúlyt képezhet az udvari világgal szemben – s ezt a nemzetben találja meg. Ám nem a születési előjogok alapján létező nemesi nemzetben, hanem a *vera nobilitas* elve szerint kialakulóban – melyhez Bessenyei szerint a XVIII. század második felében már elsősorban nem a vitézség, hanem a tudományok vezetnek. A filozófus és a politikus elgondolásai tehát egyaránt a művelt nemzet kialakításának igényéhez jutottak el. Röpirataiban kifejtett elképzelése szerint a természet „vadságát”, „kegyetlenségét” a hit helyére lépő profán tudományok szűrhetik ki. Ahelyett azonban, hogy ezt a tételt valóban filozófiai szintre emelné, s pontosabban meghatározná, mit is ért tudományok alatt, figyelmét máris a gyakorlati megvalósítás nehézségei kötik le. A tudományok korabeli helyzetét felmérve pedig azonnal a nyelv kérdése ötlük szemébe, s foglalja le gondolatait; Bíró szellemes megfogalmazásában: „ő a magyar nyelv kérdésének nem felfedezője, hanem foglya”. (333. l.) Az aggódo (s itt-ott meg is szólaló) filozófus problémái viszont így változatlanul élők maradnak, csupán háttérbe szorulnak a kultúrpolitikus gondjai mögött.

A könyv Bessenyei-fejezeteiből kibontakozó fő gondolatmenetet szerencsésen árnyalják az íróbarátokról készített tömör portrék. Rámutatnak arra, hogy Bessenyei filozófusi-politikusi dilemmái nem korától elszigetelten alakultak ki, ugyanakkor hangsúlyosan figyelmeztetnek az egyes írók egyéni vonásaira, a közös gyökerű problémák sajátos értelmezéseire is. Így egyrészt (az eltérések tükrében) tisztábban rajzolódnak ki Bessenyei sajátos jellemzői, másrészt újszerű és igen tanulságos kép alakul ki előttünk a hivság kérdéseivel más-más módon viaskodó Barcsayról és Orczyról, míg az Ányosról szóló részben egyebek mellett a hazai szentimentalizmus modern értelmezéséhez is találunk hasznosnak ígérkező fogózatokat.

Szauder József 1969-es ItK-beli programtanulmánya óta közhely a XVIII. századi irodalom- és művelődéstörténeti kutatások fontosságáról beszélni, a korszakra vonatkozó ismereteinkben azonban még mindig túlságosan sok a bizonytalansági tényező, a fehér folt. Bíró Ferenc munkája kétségtelenül a legfontosabb hozzájárulás ezek számának csökkentéséhez az azóta eltelt időszakban. Konceptiójának eredetiségét azonban az bizonyítja igazán, hogy emellett újabb izgalmas, eddig ismeretlen kérdések egész sorát is sikerült fölvetnie. A recenzió elején említett, azóta megjelent tanulmányaiban Bessenyei-kuta-

tásainak tanulságaiból kiindulva keresi ezekre is a választ, s belőlük már egy újabb, ezúttal az egész korszak fejlődéstörténetét, problémavilágát átfogó nagymonográfia körvonalai is kibontakoznak. Az a friss szemléletmód és problémaérzékenység

pedig, amely Bíró Ferencet gyökeresen új eredményekhez vezette Bessenyei-könyvében, minden esélyt megad arra is, hogy e majdnem elkészülő új monográfia a korszak sokáig nélkülözhetetlen feldolgozása legyen.

Szajbely Mihály

JÓZSEF FARKAS: ÍRÓK, ESZMÉK, FORRADALMAK

Bp. 1979. Szépirodalmi K. 482 l.

Ha azt mondjuk: Tanácsköztársaság – József Farkasra gondolunk, s ha azt mondjuk: József Farkas – a Tanácsköztársaság irodalmát juttatja eszünkbe.

Legyen szabad Majakovszkij Lenin-poémájának e profán parafrázisával jellemeznünk a szerzőt, akinek vaskos dokumentumkötetei a magyar 18-as, 19-es forradalmak publicisztikájáról és szépirodalmáról („Mindenki újakra készül” I–IV. 1959–1967) ma már megtalálhatók minden kézikönyvtárban; s aki – immár huszonöt esztendeje! – kandidátusi értekezését is („Rohanunk a forradalomra”, 1957) erről az időszokról írta.

Egyhúró szerző, egytémájú tudós? Ha formálisan nézzük – az. Az a bizonyos téma azonban – időhatárait tekintve is – központi: huszadik századi irodalmunk korszakváltását körvonalazza; s mint ilyen magába sűríti a kulturális és művészi fejlődés napjainkig ható kérdéseit.

S József Farkas – mint ezt az *Írók, eszmék, forradalmak* tartalma is mutatja – nem az évek, a pusztá történészek regisztrálásának rabja. Kitűnő elemzőkészséggel tárja fel e korszakhatár előzményeit, a benne megtestesülő változások ellentmondásos kibontakozását; de ama 133 nap irodalom- és művészetpolitikája által felvetett problémák több évtizedes továbbgyűrűzését – és feloldását is a felszabadulás utáni Magyarország irodalmi életében.

A kötet beosztása a folyamatok időrendjét követi. Első része, *Szemben a háborúval*, az első világháború kitörését követő szellemi ellenállás kialakulását, kiteljesedését követi nyomon: Ady, Babits, Móricz, a korai szocialista költők és Kassák pályaképén belül; hogy a ciklus zárótanulmányában 1917 Októberének forradalmasító hatását is bemutassa.

A második rész már az őszirózsás forradalmakba visz, középpontjában az *Októbertől Márciusig* című dolgozattal, amely árnyalt elemzéssel mutatja be: hogyan reagáltak a különböző csoportok, írói típusok a polgári forradalom eseményeire, s hogyan kísérhetők bennük végig e forradalom önmozgása – a szocialista kibontakozás felé. E fejezet gazdagon és sokféle megközelítésből

érzékelte a folyamatot. Az egyik idesorolt kritikai írás a politikai pártok állásfoglalásait dokumentálja, egy másik cikk a magyar avantgarde differenciálódását, radikalizálódását mutatja be. De helyet kapnak itt a különféle művelődéspolitikai törekvések, s az a direkt politikai hatás is, amit az első magyar kommunista újság kifejtett. Kitűnően jellemzi a kort annak a vitának a leírása, amely *Ady halottaságja körül* bontakozott ki, s amely már ekkor előrevetette annak a küzdelemnek az árnyékát, amely utóbb évtizedeken át folyt a költő szellemi örökségének értelmezéséért, birtokbavételéért.

Az „Új ember új világ” felépítése hasonló az előzőekhez. A fő kérdések összefoglalóját *A Tanácsköztársaság irodalma és irodalmi élete* tanulmányban kapjuk. Az ezt követő írások tematikus metszetekben vizsgálják a kort: Juhász Gyula, Móricz Zsigmond alkotó munkásságában, egy-egy kérdés jelenlétében, értelmezésében (pl. a forradalmak Petőfi-képében vagy a Tanácsköztársaság világirodalmi tájékozódásában). Az avantgarde és a tömegkultúra összefüggéseit megvilágító szemle – az Ady recepcióhoz hasonlóan – olyan fő kérdéshez nyúl, amely nemcsak 1919-ben, hanem évtizedekkel később is vitákat kavart, s értő feloldásának csak napjainkban lehetünk tanúi. – Ide tartozik még a *Magyar–orosz irodalmi kapcsolatok 1917–1919* című elemzés is, amelynek témája rész kérdésnek tetszhet, de kidolgozásában példamutató árnyaltsággal érzékelteti, hogy az orosz irodalmat – s rajta keresztül az orosz forradalmat – hányféle módon értelmezték. Másszóval: hányféle módon mondtak – igent vagy nemet íróink a forradalomra, illetve az előttük lejátszódó társadalmi váltakozásokra.

A kötet következő fejezetei már a „kitekintést” nyújtják. A *Művek és arcképek tükrében* ciklus hosszú sorban vonultatja fel szocialista íróink: Barta Lajos, Hidas Antal, Karikás Frigyes, Kiss Lajos, Komját Aladár, Lengyel József, Nádasz József, Révész Béla, Sinkó Ervin és Zalka Máté portréját vagy egy-egy jelentősebb művét, amely a húszas-harmincas évek emigrációjában született, vagy amely e korszakra vonatkozó

visszaemlékezéseiket tartalmazza. Az *ellenforradalom földjén* viszont a hazai antifasiszta irodalom kibontakozását mutatja be: közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után, majd néhány később született mű (Gergely Sándor: *Rögszék út*, Kassák Lajos: *Az út vége*), költői életszakasz (József Attila pályakezdése Szabolcsi Miklós *Fiatalkori életek indulója* című monográfiája nyomán), illetve tanulmánykötet (Illés László: *Józanág és szenvedély*) kapcsán.

József Farkas írásainak egyik fő erénye a bennük felvonultatott tényanyag lefegyverező gazdasága és filológiai konkrétsága. Nemcsak gyűjteni tud azonban, – kiemelkedő érdeme a tények józan mérlegelése, összehasonlítása, s a készség, hogy belőlük megalapozott következtetéseket vonjon le, hogy beillesse azokat a történelmi folyamatok koordinátái közé.

Az aprólékos elemzés és a hozzá társuló távlatosság szemléltető példája Mórincz *Itt már csak a jószág segít* című tárcájának mikrofilológiai bemutatása. A szerző mondatról-mondatra haladva hasonlítja össze az író hagyatékából ránk maradt jegyzetek s a belőlük készített írásai szövegét. Hogy végül a szerkezeti változtatásokból, kihagyásokból és a csekély számú kiegészítésekben felvilágosítsa előttünk Mórincz 1919 eleji fejlődésének egyik legizgalmasabb pillanatát, amely, úgy mond, átmenet az író „kommunizmus melletti lelkes tanúságtétele” és „az osztályharcból való megriadása” között (216. l.)

S a történelmi folyamatokban való gondolkodás egy másik szép példája A Nagy Októberi forradalmasító hatása a magyar irodalomban című tanulmány, amely azt az alapvetően helyes koncepciót tükrözi, hogy a kívülről jött hatások, híradások sohasem pusztán önmagukban érdekesek. Történelmi értékelésükkor a befogadás lehetőségeiből, adottságaiból kell kiindulnunk, hogy az impulzusok valódi – s a legtöbb esetben – módosult tartalmát megérthessük. A fenti megfontolást követve a szerző nem elsősorban abból indul ki, hogy milyen hírek, művek jutottak 1917 őszét követően a forradalom földjéről Magyarországra, hanem abból, hogy az adott időszakban a háború kilátástalanságát és tragédiáját egyre világosabban felismerő magyar szellemi életben a társadalmi létnek milyen alapkérdései kerültek egyre inkább előtérbe. Ebből a célból fogalmazza meg József Farkas már a dolgozat elején, szinte premisszákként a kor három fő kérdését: – a békevágy, a magyarság sorsa várhatóan vesztes háború után s végül a társadalmi egyenlőtlenség megoldását ígérő szocializmus gondolata, – ame-

lyek az orosz irodalom, a forradalom hazai recepcióját alapvetően meghatározták. S amelyekre választ keresve fordult a kortársak érdeklődése „kelet” felé. S aminek következtében a tények, a hatások értelmezése sokszor eltorzult, a befogadó szellemi közeg igényeihez, tudatállapotához igazodott. (Így mutatja ki pl. a dolgozat, hogy az Októberi Forradalomban a legtöbben nem a szocializmus győzelmét, hanem csupán a béke lehetőségét üdvözölték, stb.)

A tények, az igazság tisztelete nemcsak a nagyobb lélekzetű tanulmányokban érvényesül, hanem a kisebb kritikai írásokban is. (Bár nem álljuk meg, hogy ismételtelen fel ne hívjuk a figyelmet – most ebben az összefüggésben – a *Proletárforradalom, avantgarde és tömegkultúra* című összefoglalóra, amely széles filológiai apparátust megmozgatva mutatja ki az ismert Kassák–Kun vita előzményeit és mindkét állásfoglalás elvi-érzelmi indítékait, hogy a maga történetiségében érzékeltesse a kölcsönös félreértést és mindkét fél túlzásait.) Ez a kitartó és korrekt igazságkeresés jut szóhoz például Waldapfel József *Szocialista kultúra és irodalmi örökség* című könyvének bírálatában, amely „helyére teszi” a szerző Komját-képének megalapozatlan értéktételeit, vagy Kiss Lajos *Vörös város* regényének az ismertetésében, amely korrigálja az író sommás ítélezéseit a szociáldemokrata párt szerepéről a forradalomban. S folytathatnánk a sort Nádass József önéletrajzi visszaemlékezéseinek a korrekciójával, ahol József Farkas a szerző túlzott önértékelését teszi szóvá; továbbá Gergely Sándor és Kassák Lajos regényeivel, amelyekben az írói szemléletmód egy-egy sajátos leszűkülését észrevételezi.

Utolsónak Péter László monográfiájának (*Juhász Gyula a forradalomban*) értékelését hagytuk, mert annak egyik megállapítása: „mintha a szerző filológus szenvedélye eluralkodnék esztétikai érzékenysége felett” (213. l.) – némiképpen az előttünk fekvő kötet néhány részletéről is elmondható.

József Farkas ugyanis nem mindig tudott ellenállni a mikrofilológia csábításának. Ez önmagában nem bűn, ha például szervesen társul a tágabb összefüggések megmutatásával, amint azt Mórincz *Itt már csak a jószág segít* tárcájának elemzésében láttuk. A könyvnek azonban van néhány olyan írása is (pl. az orosz irodalom recepcióját bemutatók), amelyekben helyenként jelentéktelen adalékok terhelik a fő szöveget; olyanok, amelyek csupán „vannak”, s tömegükkel legfeljebb már csak variálják a kimondott igazságot, következésképp inkább elfedik, semmint kiemelik azt.

Másutt, mint például néhány íróportréban (Barta Sándor, Komját Aladár) az adatgyöritegek hatását talán szürkítésként jellemezhetjük. Korrektségük ellenére csökkentik az egyénítést, az írás hangulatteremtő erejét.

Mindaz végső soron a válogatásba került művek többletműségével magyarázható. A legértékesebbek közülük azok, amelyek különböző tanulmánykötetek számára készültek (*Meghallói a törvényeknek* – 1975, *Vár egy új világ* – 1975, *Az újnak tenni hitet* – 1977, *Tanulmányok a két világháború közti hazai szocialista és antifasiszta irodalom köréből* – 1976 stb.) vagy a szerző „*Rohanunk a forradalomba*” inonográfiájából kerültek kiemelésre. Az ún. „szürkítés” a magyar irodalom története ötödik és hatodik kötetében megjelent írásokban észlelhető, hiszen azok eleve tankönyvszerű, ismeretközlő céllal jöttek létre; s a szerző már nem vállalta átdolgozásukat. Pedig

némi stiláris egységesítés és „felfrissítés” – s ez néhány kisebb cikkre is vonatkozik – feltétlenül a kötet javát szolgálta volna.

József Farkas írásainak legfőbb erényét az irodalmi folyamatok érzékeny, értő és árnyaltos megjelenítésében látjuk. Megbecsüléssel és tisztelettel közelít a „tények világához”, s kitűnő általánosító készséggel rendszerezi azt, felfedve a művészi jelenségek ideológiai és politikai vetületét. Mindez nemcsak az előttünk fekvő kötetből, hanem a már korábban említett monográfiájából is kiolvasható. A „*Rohanunk a forradalomba*” azonban csak 1919 tavaszáig kíséri a kívánt mélysében a magyar irodalom útját.

Várjuk tehát József Farkas szintézisét a Tanácsköztársaság irodalmáról és művelődéspolitikájáról. (Előfeltételei – mint láttuk – adottak, s bizonyos mértékig: köteleznek is.)

Botka Ferenc

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: ÖSSZEFÜGGÉSEK

Világirodalmi tanulmányok. Bp. 1978. Magvető K. 363 l. (Elvek és utak)

A magyar komparatiztika egyik érdekes műhelybe enged bepillantást Vajda György Mihály különböző időben és különböző céllal írt tanulmányainak gyűjteménye. Akad közöttük olyan, amely utószóként jelent meg, tájékoztató funkcióval, más dolgozat a *tervtanulmány* feladatát vállalja, évfordulós megemlékezésre is bukkanhatunk a kötetet lapozgatva, majd az AILC vállalkozásait indokló-bemutató írásokra leszünk figyelmesek. De bármiről értekeznek Vajda, mindig azonos a szándék: a komparatiztika és általában az irodalomtudomány alapfogalmait tisztázásának, pontosabb meghatározásának kísérlete, a komparatiztika elméleti és közvetlen gyakorlati problémái során felvetődött kérdések szakszerű és egyaránt ellentétes nézeteket egyaránt figyelembe vevő megfogalmazása. Így tanulmányait és tanulmányírói habitusát nem a részletkérdésekre, a „mikrofilológiára” irányuló, feltáró kedv jellemzi, hanem a nagy távlatokban gondolkodás képessége, törekvése a fő fejlődési vonalak egyértelműnek tetsző megrajzolására, igyekezete a „világirodalmi szemlélet” kialakítására.

A kötet két részre oszlik. Az első részben a felvilágosodástól a dadaizmusig, majd Brechtig, „a modernség klasszikusáig” vonulnak előttünk az „izmusok”, olyan állomásokkal, mint a neoklasszikus művészet, a romantika, a naturalizmus, a szecesszió. A kötet második felében a világiro-

dalom-történet megalkotásának múltbeli és jelen gondjairól és evvel szoros összefüggésben az összehasonlító irodalomkutatás helyzetéről és távlatairól kapunk szemléletes képet. Természetesen a kötet e két részének írásai aligha választhatók el ilyen kategórikusan egymástól: Vajda álláspontja a komparatiztika lehetőségeiről szembe-sül saját tanulmányaival. Gondolatai megvalósíthatóságának esélyeit példázzák az olyan írások, mint *Az ember tragédiája európai környezetben*, *Petőfi és Heine*. S bár Vajda a legújabb irodalomtudományi módszerek felhasználhatóságát vallja a komparatiztikáról szólva, maga inkább a hagyományosabb metódusokkal él, azaz a kontaktológiával és a művek eszmei–műfaji jellegzetességeinek egybevetésével. Az elmondottakból következik, hogy Vajdát kevésbé érdeklik a részletek, mindig az *egészet*, ti. az adott *irányzat*, (*kor*) *stílus*, „*izmus*” egészét tartja szem előtt, meg-hozza komparatiztikai aspektusból szemléle az „irodalom... áramlatai”-t „és mozgalmi”-t, „amelyek a történelem nagy korszakváltásait részben előkészítik, részben követik, kronológiai-lag nem alkalmazkodnak hozzájuk pontosan” (9. lap).

Vajda tehát – Sőtért követve – a történelmi korszakok szerinti periodizáció elvét fogadja el, és például a felvilágosodást mint korszakot legfőljebb szimbolikusan fogja föl. Ugyanakkor egyes

műveket, sőt, irányzatokat úgy helyez el a kor-
szakban, hogy felsorolja, regisztrálja a vele egy
időben vagy a közvetlenül előtte és utána keletke-
zett alkotásokat így nem sokat árul el. *Az ember
tragédiája* európai helyéről, ha a 115. lap felsoro-
lásából próbálunk okulni, hiszen Hugo: *Nyomo-
rultak* c. regénye vagy Wagner: *Rajna kincse* c.
zenedráma, stb., stb. – bár mindegyik besoro-
lható a romantika címszáva alá – nem magyarázza
az analógia segítségével. *Az ember tragédiájában*
érvényesülő bölcséleti és szorosabb értelemben
vett költői eszméket. Hiszen egészen másfajta
eszméi mozgatóerő, ill. művészi alakítóerő ered-
ménye Wagner germán mitológiai fogantatású
Gesamtkunstwerkje, mint Madáchnak a magyar
reformkorból (pl. az itt nem emlegetett *Csongor
és Tündéből*) merítő vagy a kelet-közép-európai
emberiség-eposzokkal (Njegoš: *A mikrokozmosz
fényé-vel*, Králj: *Világdrámájával*) rokon, a mű-
fajokat és a művészeteket nem összegező, hanem
a műfaji határokat a romantika jegyében össze-
mosó dráma-költeménye. Ugyancsak keveset
magyaráz meg a századforduló kelet-közép-euró-
pai irodalmairól, ha válogatás nélkül kerülnek
össze nevek: a leginkább Arany Jánossal egybe-
vethető szlovák Hviezdoslav (kinek költői pályája
nem az 1890-es években indult), a mikszáthos
iróniájú Caragiale és a cseh szimbolista Sova (nem
Sava) és a szimbolizmusnak másfajta változatát
képvisező Březina (s nem Brezina), vagy a bolgár
regényíró Vazov, stb. mint egyazon korszak jó-
részt azonos tendenciáinak hordozói. (Itt jegyez-
zük meg, hogy a kiadó figyelmetlensége folytán
sok a hiba a kelet-közép-európai költők, írók
névének helyesírásában.)

De még ha egyazon irányzat különféle idő-
pontokban megvalósuló kelet-közép-európai vál-
tozatait tekintjük is át, akkor is rá kell mutat-
nunk arra, hogy a leghasonlóbbnak tetsző jelensé-
gek is más-más funkciót tölthettek be a nemzeti
irodalomban, másképpen reagált az azonos indít-
tatású jelenségekre az egyes nemzetek közvélemé-
nye. Vajda jellemzőnek tekinti a XX. század
elejére, ill. a XIX. század végére vonatkozólag az
álkuruc kultuszt és Riedl Frigyes (tegyük hozzá:
és Tolnai Vilmos leleplezését, s a Szekfű Gyula
realisztikusabbnak ható könyve körüli vitát). Itt
nem állhatunk meg. Vessük egybe a hasonló
célzatú cseh királyudvari hamisítvány kultuszával,
Masaryk és Gebauer leleplezéseivel: s ha a kétféle
hatást, közönség-reakciót, a leleplezés módját, a
viták következményeit és eredményét, sőt, a le-
leplezők további tudományos-közéleti pályáját
kísérjük nyomon, a hasonlóságok mellett a kü-

lönbségek is szembetűnnek, és e különbségek
elemzése hozzájárulhat a két irodalom későbbi
útjának – akár komparatistikai fogantatású, de
mindenképpen – alaposabb ismeretéhez.

Ezek a példák semmiképpen nem érvénytele-
nítik Vajda tételét, miszerint „az irodalmi műal-
kotások időbeli sora nélkül nincs irodalomtörté-
net. A világirodalom történeti bemutatásának
tengelyében (...) a művek bemutatásának kell
helyet foglalnia” (334.). Ez igaz, de a művek csak
úgy kerülnek helyükre a megrajzolt világirodalmi
sorban, ha a nemzeti és a világirodalmi vonatko-
zások, kapcsolódások és kisugárzások bemutatása
megfelelő arányban történik, különös tekintettel
az egyes nemzeti irodalmak és olvasók között
létező fáziskülönbségre. A szlovén Moderna és a
cseh szimbolizmus visszhangja, ill. visszhangtalan-
sága hatással volt további alakulásukra; mint
ahogy az a tény is fontos, hogy Ady mögé
sorakozott föl a Huszadik Század író- és olvasó-
tábor.

Éppen ezért a magunk részéről nemcsak
„bizonyos különbség”-et látunk „a nemzeti iro-
dalmak és az európai irodalom története között”
(9. lap), hanem lényegbe vágókat. Ugyanis a
nemzeti irodalmakban létrejövő irányzat, (kor)-
stílus még a hatások, a kölcsönhatások, az impul-
zusok, az esetlegesen azonos vagy hasonló indít-
tatások, stb. ellenére is olykor gyökeresen más
minőséget hoz(hat) létre; s az európai irodalom-
ban (világirodalomban) résztvevő nemzeti iro-
dalmi jelenségek lehetnek ugyan egy fejlődési sor
különböző fázisai, de – gyakrabban – inkább egy
fejlődési sor *elágazásainak*, módosulásainak, ön-
törvényű variánsainak fogható föl.

Hogy a magyar irodalomnál maradjunk: nem
az a lényeg, hogy 1772-vel, megkésettén, új sza-
kasz kezdődött-e avagy nem, hanem az, hogy
Bessenyei műveinek kiadása olyan irányzatot,
gondolatvilágot tudatosított bármily csekély
számú olvasója előtt, amely Bessenyei előtt legfel-
jebb rejtetten és alacsonyabb színvonalon élt, de
semmiképpen nem manifestálódott. Bessenyei
törekvései arra is irányultak, hogy felzárkóztassák
a magyar gondolkodást az „európai”-hoz, és ez a
törekvés összhangban volt a frissen megismert
eszmék és az író helyzete között támadt feszült-
ség okozta problémákkal. A Bessenyeit követő
évtizedek irodalma Bessenyeiből is nőtt ki, s
koránt sem volt olyan rétegett, mint pl. a kor
„európai” irodalma. Jó példa erre az antikvitás-
hoz fűződő viszony. Bessenyei *Agis tragédiá-
jában*, a deákosok iskolás Horatius-imitációjában,
ill. idill-költészetében, majd a fogság utáni Ka-

zinczy „klasszikájá”-ban (amely azért előlegeződik pl. Verseggy Aischylos-fordításában és Kis János almanachjaiban) dokumentálódnak a „fő vonalak”, ezekhez képest Csokonai anakreon-tikája és Berzsenynek Hölderlinnel rokonítható, a végső fokon a winckelmanni vonalat továbbfejlesztő hellénikája jelentik a külön utat (amely azért sok szállal kapcsolható a fő vonalhoz). Ehhez a némileg egyszerűsített képlethez pl. a német irodalom hasonló korszaka vagy a francia neoklasszicizmus (André Chénier) nemcsak azért más, mert „előbbre tart” a fejlődésben, differenciáltabb, hanem azért is, mert a magyar irodalom magáévá hasonlítja ugyan a német, olasz, francia, angol kezdeményeket, de a „receptió” során lényegileg más jellegű irodalmat, irodalmi gondolkodást fejleszt ki. Más a költők–gondolkodók helyzete, magatartása, ennek következtében a fordítói attitűd a fordítás során az eredetitől lényegileg eltérő variáns eredményez (Itt csak utalhatunk Kazinczy Prometheus-fordítására!).

Gondolatmenetünkéből következik, hogy kissé formálisnak tartjuk Vajda egyébként ötletes magyarázatát a stílusról, a módszerről és az irányzatról. A magunk részéről erősen hiányoljuk a költői (művészi) magatartás beillesztését az elméleti jellegű fogalmak közé. Ugyanis, ha a „módszer elvek rendszere”, ill., „a mű formai jegyeinek rendszere a stílus”, akkor tüstént felvetődik a kérdés: miféle elvekről és miféle rendszerről van szó; csupán a Vajda emlegette logikai folyamatban létrejött elvekről-e, s ha igen, ezeket a technikai értelemben vett elveket szabad-e elválasztani olyannyira a stílustól, amelyet Vajda konkrétan, ezért ellenőrizhetőnek, rendszerezhetőnek, számszerűen mérhetőnek tart? S hogy tovább kérdezzünk: vajon a stílus nem összetettebb eleme-e a műnek, a megvalósult vagy megvalósuló költői szándéknak, mint az Vajda fejtegetései nyomán kitetszik? Nem csupán a stílusesszókókra vonatkozik az, hogy konkrét, mérhető, stb.?

Régóta vitatott és közmegegyezésre valószínűleg sosem jutó kérdéseket emeltünk ki Vajda könyvéből, érzékeltetve azt a tényt, hogy Vajda nem hátrál meg e kérdések elől, a maga módján keresi a megfelelő választ, mert csakis világosan

kifejtett és használt fogalmak segítségével szabad és lehet körvonalazni az irányzatokat, a (kor)stílusokat. Már Goethe érezte, hogy világosan megfogalmazott módszeres eljárások, elvrendszerek nélkül nem tudja érvényre juttatni a művészi alkotásba rejtett eszméket, s határozottan és egyértelműen foglalt állást a stílus, a manier (a módszer), az általa egyszerű természetutámnak nevezett magatartás és művészi eljárás kérdésében. Goethe időnként változó elvei ellenére is lényegében egyenes vonalú pályát mondhatott a magáénak, nála az „immer wechselnd” után szervesen következnek a „fest sich haltend”... Az ő Sturm und Drangjával megfért a winckelmanni fogantatású antikvitás-képzet, és a sturmunddrangos antikvitásból nyílegyenesen vezetett az út a neoklasszicistának nevezett antikvitás-képzet felé. Ebből a megújult antikvitásból éppen nem hiányzott az emóció, sőt, az emocionalizmus sem. Csakhogy ez az emocionalizmus gyökeresen eltér az átlag Sturm-und-Drang-emocionalizmustól. Viszont a Werther, „Homér és Osszián”-megjelenítése és a Római elégiák, ill. a Velencei epigrammák játékosan komoly világa között nincs szakadék. Ilyen jelenségek vizsgálatakor kaphat számottevő szerepet az írói magatartás elemzése, amelytől sem a módszeres eljárásokat, sem a stílust, de még a stílusesszókókat sem szabad leválasztani (gondoljunk pl. a korrekció-elv oly következetes érvényesítésére Kazinczy tevékenységében: ez érinthet stíluskérdéseket, de a korrekció-elv felfogható módszeres eljárásnak és magatartásnak is.)

Vajda György Mihály sokszínű, soktárgyú kötetének értékelését nem a vitás vagy a vitatható kérdések hangsúlyozásával szeretnénk zárni. Az *Összefüggések* c. tanulmánykötet lényeges kérdéseket vet föl, és nagy anyag birtokában, rendkívül körültekintően igyekszik rájuk választ adni. A válaszok igényesek, szellemesek, jöllehet természetükből következően vitathatók. S mert nem vitát rekesztenek be, hanem – éppen ellenkezőleg – vitára ösztönöznek, érdemesek a tüzetes olvasásra.

Fried István

A MAGYAR SAJTÓ TÖRTÉNETE I. 1705–1848

Szerkesztette: Kókay György. Írták: Fenyő István, Kókay György, Kosáry Domokos, T. Erdélyi Ilona, Ugrin Aranka Bp. 1979. Akadémiai K. 831 l.

„Minden írások közül az újság legtöbbször és leg hamarabb szokott munkálkodni. Azért mennél csinosabbak a nemzetek, annál nagyobb becsben

vannak náluk a Nemzeti Újságok.” – mondotta Kultsár István a Hazai Tudósítások szerkesztője a XIX. század elején. Ez az idézet a magyar sajtó

történetének most induló sorozata előtt akár mottó is lehetett volna, hiszen kétségtelen, a sajtó természete szerint frissen, az eseményekre a leggyorsabban reagál, a szépirodalom és a tudományos irodalom között foglal helyet s ezért így interdisciplinás historiájának feldolgozását sem a tudomány- sem irodalomtörténészek nem érzik feladatuknak. Kicsit azonban szabadabban értelmezve az egykori szerkesztő kijelentését, azt is igaznak tarthatjuk, hogy egy nép akkor emelkedik igazán a „csinosság” fokára, ha nemcsak hazája, irodalma, tudománya, hanem sajtója történetét is számon tartja.

Ezért vette bizonyára minden magyar kutató, érdeklődő olvasó örömmel kezébe a négy kötetre tervezett sajtótörténet első kötetét. Szerzői, Fenyő István, Kókay György, Kosáry Domokos, T. Erdélyi Ilona, Ugrin Aranka vagy a magyar sajtótörténet, vagy reformkori irodalmunk, történelmünk kiváló kutatói, ismert nevű szakemberei.

A Szabolcsi Miklós írta Bevezetésből, de az irodalomjegyzékből is kiderül, hogy ezt a teljes ségre törekvő, marxista igényű sajtótörténeti szintézist résztanulmányok, kisebb, csak egy lapot vagy csak egy időszakaszt felölelő összefoglalások előzték meg. A szerzőknek azonban még ezek mellett is kellett alapkutatásokat végezniök. Csak ennek árán sikerült egy minden eddiginél teljesebb sajtótörténetet megteremteniök.

Kókay György a saját fejezetében ismertet meg az alapfogalmakkal. A sajtó két alapvető tulajdonsága az időszakosság és az aktualitás. Az előbbiből nyerte a műfaj a könyvtartományban nevét, az utóbbit pedig témáját határozza meg. Tisztán látjuk a lap és a folyóirat közötti különbségeket is. Közös tulajdonságuk a periodicitás, a kontinuitás, a publicitás és a tartalom változatossága. A két sajtótípust viszont tárgya, valamint megjelenési időközeinek gyakorisága választja el egymástól. A lap sürűbben lát napvilágot s témája a politikai élethez áll közelebb, mint a folyóiraté, amely viszont ritkábban, valamilyen tudományág, vagy gazdasági, társadalmi életünk, irodalmunk aktuális kérdéseit tárja az olvasó elé. Az előbbi szélesebb, az utóbbit szűkebb rétegek igényeit elégíti ki. A műfaj ilyen pontos meghatározása azért fontos feltétlenül, hogy a sajtókiadványok halmazában a kutató is, az olvasó is tisztán tudjon látni.

E könyv azonban nemcsak a sajtó, hanem a cenzúra története is egyben. A cenzúráé, amely, sajnos, együtt fejlődött a sajtóval, s a szerkesztőknek nemcsak az olvasók, hanem a cenzorok igényeit is ki kellett elégíteniök.

Vagy ki kellett az utóbbiakat játszaniok, s ez legalább annyi energiát vett igénybe, mint a lapszerkesztés maga. A szerzők úgy vélik, hogy épp a cenzúra eltörlése 1848-ban nyit a sajtó történetében új korszakot.

Ez a szempont magyarázza a megvalósult szerkesztői koncepciót a kötet korszakhatárait illetően. A kezdeteket természetesen Rákóczi lapja a *Mercurius Hungaricus* jelenti s zárja az 1845. április elsején indult *Hetilap*, amely kifejezetten a magyar ipar és mezőgazdaság fejlesztését, illetve az arról való tudósítást tekintette céljának. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc sajtótörténete nem kerül tehát a kötetbe. A szerkesztői-szerzői koncepció bennünk is felvetődő kérdéseire, az egyik lektor, Pándi Pál kifogására már a bevezetést író Szabolcsi Miklós megadja a választ. A reformkor kezdetét Fenyő István, a fejezet egyik írója 1830 tájára, Végdy pedig 1848 márciusára teszi. A forradalommal, a cenzúra eltörlésével új korszakot nyit a magyar sajtó. Kérdés ezek után az, hogy kitölt-e egy új kötetet e másfél év. Valószínűleg nem, ez azonban legfeljebb csak külsődleges oka lehetett volna a korszakmódosításnak. Hozzá kell szoknunk, hogy a történeti, irodalomtörténeti periódushatárok sem egymással sem a különböző művészetek történetének periódushatáiraival nem egyeznek.

Szabolcsi Miklós már a könyv élén bejelenti, hogy a magyar sajtó rohamos fejlődése miatt már a XIX. század első felének anyagában is válogatniok kellett a szerzőknek, s ez a szelekció a későbbi évtizedekre, századunk sajtójára még inkább érvényes lesz. Ha azonban a szelekció mértéke növekszik, s ha lesznek majd lapok, sajtótermékek, amelyeknek még címét sem találhatjuk meg a négy kötet valamelyikében, kíváncsi lenne, hogy legalább a mutatóban vagy másfajta regiszterben, esetleg egy ötödik kötetben valamennyi lap és folyóirat címe legfontosabb adataival helyet kapjon. Mert az csak természetes, hogy az olvasó vagy a kutató valamilyen hajdan volt lapot kézbe véve a leglényegesebb tudnivalókat épp a sajtótörténetből akarja megtudni.

Ellenérvnek bizonyára elegendő az, hogy ha e kívánságnak eleget akarnának a szerkesztők tenni, ezeknek a sajtótörténeteknek magukba kellene foglalniok a megyei sajtóbibliográfiák már jelenleg is kötetekre rúgó anyagát s el kellene készíteni a még hiányzó, s ma Magyarország területéhez nem tartozó megyék sajtórepertóriumát. Ez óriási munka lenne. S mint ahogyan eddig, ezután sem maradhatnak ki nagy, vidéki városaink esetleg országos színvonalú, nagy publicitással rendel-

kező sajtóorgánumai. A mutatóban pedig a legkisebb lapnak, folyóiratnak is benni kellene lennie.

A szelekció feltétlenül szükséges s talán még az eddigieknél is radikálisabban kell érvényesíteni. Ez a kötet ugyanis nyolcszáz lapnyi terjedelmű, s ha a további köteteket is csak ilyen méretűre tervezik, akkor a szelekcióval, illetve egy-egy lapra szánt terjedelem csökkentésével érhető el.

Egy-egy sajtóorgánumról szóló dolgozat terjedelmét nem minden esetben annak politikai-kulturális jelentősége, megjelent számainak mennyisége, olvasottsági százaléka dönti el. Ha ez nem így lenne, nem fordult volna elő, hogy az Ugrin Aranka dolgozatában tárgyalt, hét évfolyamot megért Fillértár vagy a maga korában rendkívül népszerű képes ismeretterjesztő lap, a Vasárnapi Újság mindössze egy-egy oldalnyi helyet kap, pedig ez tizennégy esztendeig élt. Fenyő István viszont a mindössze öt évfolyamos Kritikai Lapokról húsz, a hat évig megjelent Athaeneum történetéről több mint hatvan lapot írt. Az előbbiben csak a legfontosabb adatok fordulhattak elő, az utóbbiban, Fenyő István munkájában, ha ez szükségesnek látszott, még verselemzés is helyet kapott.

A kötet szerzői a lapismertetés szempontjait bizonyára egységesítették. Ez leginkább Kókay György, Fenyő István és Erdélyi Ilona tanulmányain érezhető. Kosáry Domokos munkáját már egészen más, történelmi szempontok motiválták. Ő elsősorban a politikai küzdelmet ismerteti, amely révén egy-egy lap megszületett, s a politikai életről tájékoztat, amelynek a lap a legfőbb szócsőve. Természetesen az is szempont, hogy a sajtócenzúra sötét, tekervényes utcájában oly gyorsan és ügyesen tájékozódó Kossuth harci lapjának, az Országgyűlési Tudósításoknak vagy a Törvényhatósági Tudósításoknak szépirodalmi, tudományos rovatai nem vagy alig voltak. A lap történetét, a szerkesztő életét, a sajtó vagy az irodalom terén befutott pályáját, a lap leglényegesebb tartalmi vonásait, a politikai csatározásokra való reagálását tulajdonképpen minden szerkesztő leírja, közöttük a különbséget legfeljebb az okozza, hogy ki az irodalmi értékekre, ki a történelmi szempontokra, ki a politikai hacokra fektette a súlyt. S így természetesen minden szerzőnek kitapintható ezekből a tanulmányokból érdeklődése, kutatási területe.

Kókay György munkája, a könyv első, összefüggő nagyobb fejezete, a Mercurius Hungaricus-tól, Rákóczi lapjától az 1806-ban megjelent Hazai Tudósításokig számtalan lapot ismert. E száz év

sajtótörténetében a fejezet szerzője következetesen valósította meg saját szerkesztői elveit. A közösen kialakított szempontok szerint minden lapot jelentőségének megfelelő szinten tárgyal. Eloszlat bizonyos legendákat. Így többek között azt, amit Thaly keltett Rákóczi lapjáról, s közli a Thaly-féle romantikus elképzelésektől mentes, nem éppen vigasztaló igazságot: a Mercurius Hungaricus nem kétszázegynéhány, hanem mindössze csak talán hat számot ért meg. Jól látja a XVIII. századi latin nyelvűség okait, s megmagyarázza, hogy a latin nyelven megjelenő lap nem negatív jelenség, hanem természetes következménye Magyarország többnyelvűségének. Bél Mátyás lapja a Nova Posoniensa például azért volt latin nyelvű, mert a három legnagyobb magyarországi népcsoportnak a magyarnak, a szlováknak és a németnek szánta. A Kókay által ismertett korokban válik lassan ketté a nyomdász és a szerkesztő funkciója. E lassú folyamatot a tanulmány nagyon jól érzékelteti.

Hatalmas anyagában bizonyára nem könnyű tájékozódni. Ez az oka annak, hogy néhányszor ismétli önmagát. A Mercurius Veridicus 1706-os évfolyamáról egymástól néhány sornyi távolságban kétszer is említi, hogy nyomtatásban nem jelent meg (46.). Ugyanígy kétszer írt Rátnak és Bessenyeinek a nyelvkérdéssel kapcsolatos álláspontjáról (79.). A XVIII. század sajtóviszonyaira jellemző eset, hogy 1791. november 8-án a Magyar Kurirban egy hosszabb cikk jelent meg Egerről, s írja Szacsavay Sándor egyik ellenfelének, a hírhedten intoleráns Szaicz Leo poligramját nyomtatta a cikk alá. Néhány héttel később már Szaicz Leo Eger közeli, felnémeti kegyetlenkedéseiről értesülünk. Kókay előadásából kiderül, hogy Szacsavay ahol csak tehette kipellengérezte Dayka ellenfelét és rendtársát, Szaiczot. Eppen ezért, mert Szacsavay elfoglaltsága nyilvánvalónak tűnik, az ügy teljes feltárását további kutatásra bízom.

Azok a lapok, folyóiratok, amelyeknek feldolgozására Fenyő István vállalkozott, a kötetben már szétszórtnak kaptak helyet. Úgy tűnik azonban, hogy talán leginkább Fenyőnek sikerült az ismertetés közösen kialakított szempontjait szinte hiánytalanul érvényesíteni. Nemcsak a lap fő irányait, hanem a részleteket is feltárja, az olvasó érthető kíváncsiságát is kielégíti. Egy helyütt például közli a lap árát s ehhez hamarosan hozzáteszi az akkor fizetett napszámbért. Remekel a szerkesztői portrék megrajzolásában. Tökéletes képet kapunk Fejér Györgyről, a Tudományos Gyűjtemény első szerkesztőjéről, az Élet és Lite-

ratura Szemer Páljáról, de egyébként is nagyszerűen tudja bemutatni egy-egy szerkesztő, mint például Vörösmarty induló nehézségeit. Fenyő fejezetében fokról-fokra tárul fel az a társadalmi, ideológiai, irodalmi, mozgalmi, forradalmi harc, amely ebben a korban minden szerkesztőt körülvevett. Nem tér ki a kényes személyi kérdések elől sem. S így nemcsak a sajtó történetével, hanem a szerkesztőkkel is megismerkedhetünk úgy, mint sehol másutt. Fenyő a lap mögötti erők eredőit kutatja és tárja fel igen nagy precizitással, adatgazdagon, sokat sejtető intuícióval.

Sajnáljuk, hogy összefüggő, a reformkor irodalmi, kritikai és tudományos folyóiratairól szóló dolgozata a könyv kronológiai rendjének lett az áldozata. Egy helyütt azonban a népiségnek a sajtóban való első megjelenéseit kutatva, Vitkovicsnak a *Horvát István barátomhoz* című ódáját elemezve vitatható megállapítást tesz: „A reformkori irodalmi népiesség – hangsúlyozza Fenyő – e vers közlésével elindul...” Kétségtelen tény, hogy a falusi élet iránti nosztalgia jelenik meg ebben a Vitkovics-versben, de ez nem egyéb, mint egyszerű Horatius utánérzés. Egyébként maga Vitkovics is elárulja hogy falun töltött napjain Horatiust olvas, s különösképpen sokat olvashatta a *Beatus ille qui procul negotiis* kezdetű ódát.

Fenyő lapismertetései igen terjedelmesek. Ha az ugyanilyen vagy csak a hasonló terjedelmű lapok története is ekkora helyet kapott volna, akkor az első kötetből bizonyára két kötet lett volna.

Nemcsak Fenyő István, hanem minden szerző törekedett arra, hogy egy-egy lap olvasóinak számáról is tájékoztasson. Izgalmas s még alig vizsgált irodalomszociológiai kérdés, amely már itt is jól hasznosítható adatokat eredményezett. Szeretném arra is felhívni azonban a figyelmet, hogy a reformkori iskolai magyar társaságok ebben az időben a belépési díjból, valamint az évi rendes tagdíjból könyvtáraikat folyóiratokkal is gyarapították. Ezek afféle nyilvános könyvtárak voltak, s így egy-egy folyóirat olvasóinak száma bizonyára sokszorosa lehetett az előfizetőkének. Kétségtelen azonban, hogy az olvasók nem, csak az előfizetők segítettek egy-egy folyóiratot fenntartani.

Kosáry Domokosnak még szomorúbb diaspóra jutott. Ő a politikai lapokról írt a kötetben s így a reformkori sajtótörténet legkezdetén tölt meg mintegy ötven lapot, s majd csak kétszáz oldallal később „veszi fel újból a tollat”, hogy a Pesti Hírlapot, a Budapesti Híradót, a Nemzeti Újságot és a Hetilapot ismertesse.

Kosárytól az olvasó, elsősorban Kossuthról olyan adatokat tudhat meg, amelyek eddig alig vagy egyáltalán nem voltak közismertek. Kossuth már politikai pályafutása kezdetén politikus módjára tudott taktikázni, az ország, a sajtó és a saját szabadsága érdekében. Az Országgyűlési Tudósítások, méginkább a Törvényhatósági tudósítások indítása során bizonyítja nagyszerűen politikai rátermettségét. Kosáry jó érzékkel tudja bemutatni, hogy ebben a forrongó, a nemzet haladását így vagy úgy megvalósítani akaró világban hogyan tudta Kossuth egyszerre komponistaként és karmesterként a kétségtelenül széttartó kórust a haza céljai érdekében megszólaltatni. S azt hiszem semmit sem von le Monok szülöttének érdemeiből az, hogy első sajtótörténeti lépéseit egyéni érdekei is motiválták. Jellemző Kossuthra, hogy a Pesti Hírlap már rég megjelent, mire a besúgók jelentése nyomán a kancelláriára került irat egyáltalán megkezdhetette a maga adminisztratív kálváriáját.

Kosáry világosan látja, hogy „A politikai sajtó tárgyalásakor... nem elég a lapok szakmai, műfaji, szerkezeti kérdéseit, technikai funkciójának jellemzőit szemügyre venni.” Valami más utat kellett keresnie, s így kialakított az irodalomtörténészeknek kétségtelenül idegen, de éppúgy célra vezető utat. A Pesti Hírlap Kossuth és Kosáry felfogásában is nem irodalmi, hanem politikai produktum, ezért történetét, értékelését szemponjtait elsődlegesen csak ez a körülmény határozhatja meg. A lap tehát a mindenkori gazdasági, társadalmi, politikai küzdelmek keresztútjében áll. Fegyver, amely védekezésre és támadásra egyaránt alkalmas. Hat rá a politika, de ez is hat a politikára.

Az előszóban megjósolt véleménykülönbségeknek Kosáry, mint partnere, Fenyő is alanyává válik. Fenyő szerint „Desseffy József gróf megtestesítője volt a hazai vezetőrétegek ellentmondásosságának... a politikában folyton ingadozott, a társadalmi reform és a fennállóhoz ragaszkodás póluspárjai között...” Kosárynál ez az egyébként valóban széles látókörű, de irodalmi síkon babérral alig szerző Desseffy kétarcúsága más megvilágításba kerül: „... a Hitel elleni támadásai miatt tévesen szokták a konzervatív vagy éppen a reakciós nemeselek jellemző képviselőjének tartani”. Bár kifejezett ellentmondás a két jellemzés között nincs, mégis hiányzik az összhang.

S végül itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az egykori bihari képviselő, Papszász Lajos hagyatékában (Déri Múzeum) van olyan kéziratos

országgyűlési lap, amely úgy látszik a Stuller és a Bodon Ábrahám-féle iránytól el akar térni, címe legalábbis erre utal: Pártatlan. Lehetséges, hogy erre is a kihagyás sorsa várt volna, legfeljebb a nevét kellett volna megemlíteni.

T. Erdélyi Ilona csak igen kicsiny részt vállalt a kötetben, az irodalmi divatlapokat, az Ifjú Magyarország lapkísérleteit, a negyvenes évek divatlapjait mutatja be. Bizonytalankodása e lap-típus meghatározásánál tökéletesen érthető, hiszen éppen a lapok szerkesztői szándékainak kontúrozatlansága miatt nem tudja pontosan a fogalmat körülhatárolni: az irodalmi divatlap „nem szemle, nem családi lap, nem néplap, nem szépirodalmi folyóirat, nem magazin, nem napilap, nem hivatalos közlöny vagy műsorfüzet...” S bizonyára még tovább lehetne sorolni a lap-típusokat, amelyeknek jegyeit a divatlap nem hordozza. Hát akkor mi a divatlap? Célját tudjuk: „Kor és közönségigényt szolgált ki, amennyiben minden rovatával önálló lapot pótol.” Ezeknek a lapoknak jellemzésére Erdélyi Ilona kiválasztotta a szinte legjellemzőbb, képzavarokkal, szirupos mázzal megtöltött, bevont idézetet, a Regélő-Honművész programnyilatkozatát, amely tulajdonképpen semmit sem mond, csak fecseg anélkül, hogy tudná, mit akar. A szerző meg tudja

tehát győzni olvasóját arról, hogy ezek az úgynevezett divatlapok igen nagy igénytelenséget takarnak, s az átlagizlés hű tükröi. Nyilvánvaló azonban, hogy az igénytelenségnek is vannak fokozatai. A legigényesebb igénytelenség a Rajzolatok a Társasélet és Divatvilágból.

Ugrin Aranka a harmincas évek ismeretterjesztő lapjait, a reformkori német nyelvű folyóiratokat, valamint az első magyar agrárlap, a Magyar Gazda történetét dolgozta fel. S mint-hogy népszerűsítő, tudományos lapok értékeléséről, kezdő lépéseiről, vagy az első magyar mezőgazdasági lap kezdeteiről van szó, úgy hisszük, hogy a bőségesen tárgyalt más, irodalmi, kritikai lapok mellett, amelyeket már irodalomtörténetekből is megismerhettünk, ez is megérdemelt volna ugyanennyi figyelmet. Annál is inkább, mert a Magyar Gazda Széchenyi gondolatainak volt a szócsöve. Széchenyié, akinek a tevékenységét talán közel sem vizsgálták annyira az elmúlt évtizedekben, mint Kossuthét.

A magyar sajtó története merész és sikerült lépés volt. Szerzői, szerkesztői, mint fentebb már írtam, többször alapkutatótást végezve, a megjelent irodalmat tanulmányozva készítették a szintézist.

Kilián István

Thomas Antonii de Senis „Caffarini”: Libellus de supplemento legende prolixie virginis beate Catharine de Senis. Primum ediderunt Iuliana Cavallini – Imelda Foralosso, Roma, Edizioni Cateriniane, 1974, pp. LXXII + 446. (Testi Cateriniani III.)

Meglepő talán, hogy magyar irodalomtörténeti szakfolyóiratban recenzió jelenik meg egy 1400 körüli olasz szerző latin hagiográfiai művének modern kiadásáról. Tommaso da Siena-nak – vagy ismertebb nevén Tommaso Caffarini-nek – a velencei San Giovanni e Paolo domonkos kolostor priorjának Sienai Szent Katalin bővebb legendájához fűzött terjedelmes kiegészítése, *Supplementum*-a azonban meglepetésekkel szolgál a középkori magyar irodalom kutatójának. Caffarini neve nem volt teljesen ismeretlen a Margit legendák kutatói előtt, ő volt ugyanis a címzettje annak a levélnek, melyben Gergely fráter, magyarországi domonkos provinciális 1408-ban fontos adatokat közölt Szent Margittal és legendájával kapcsolatban. Bár e levelet hazai és külföldi kutatók – másod-, harmadkézből – már többször idézték (többször alaposan félre is értették), teljes és pontos szövege mindezekig kiadatlan volt.

E levél szövegét ugyanis éppen Caffarini több mint hatodfélszáz évig csak kéziratból ismert műve őrizte meg, – s nem akármilyen szöveggörnyezetben. Művének első kiadása ezért nagyon is megérdemli figyelmünket.

Tommaso de Siena (1350–1434) az 1400 körüli évtizedekben egyike volt azoknak a vezető olasz domonkosoknak, akik rendjük megreformálásán, s tekintélyének emelésén munkálkodtak. E törekvésük szerves részét alkotta az 1380-ban elhunyt, kivételes egyéniségű domonkos apácának, Sienai Szent Katalinnak a kultusza. Az ő szentté avatását igyekeztek minden eszközzel elérni, s ebben éppen szerzőnké volt az – egyelőre ugyan sikertelen – főszerep. (Katalint csak 1461-ben avatta szentté II. Pius.) Ennek az ügynek a szolgálatában készült a Raimondo da Capua által írt bővebb Katalin-legendához fűzött *Supplementum*. Az 1401 és 1418 között több részletben írt és ismételtén átdolgozott könyv műfaji szempontból rendhagyó eset a hagiográfiai irodalomban. Caffarini a bővebb Katalin-legendá lacunáit kívánja kitölteni, további adatokkal és emlékekkel egészíti azt ki, olykor pedig nagy apparátussal bizonyítani igyekszik a Katalinnal

kapcsolatos csodás jelenségek valóságát. Ez utóbbiak között a stigmák elnyerése volt a legjelentősebb és a legvitatottabb, s ezért műve tekintélyes részét e kérdésnek szentelte. Hogy bizonyítsa, nemcsak ferencesek, hanem domonkosok is részesülhettek a stigmák kiváltságában, igyekezett felmutatni olyan Katalint megelőző domonkos szerzeteseket vagy apácákat, akik a stigmákat elnyerték. Ebbeli igyekezete során fordult figyelme Szent Margit felé, s ezért kért felvilágosítást a magyar provinciálistól.

A Velencében működő olasz domonkos Margit iránti érdeklődésének olyan eddig nem ismert, vagy tévesen értékelt adatokat köszönhetünk, melyek jelentősen módosíthatják a Margit-legendákra vonatkozó ismereteinket. Gergely levelének közlésén túl, a szerző megemlíti egy általa a XIV. század végén Pisában olvasott ismeretlen Margit-legendát is, s meglepő adatokat sorol fel Margitnak Calabriától Angliáig terjedő kultuszáról. A *Supplementum* ismeretében új megvilágításba kerülhet középkori irodalmunk egy másik, érdemtelenül elhanyagolt alkotása is, az Ilona-legenda. Margit állítólagos veszprémi nevelőjének, az Ilona nevű domonkos apácának a legendáját ezideig egyedül Paolo Ruzicska magyar irodalomtörténete (*Storia della letteratura ungherese*, Milano 1963) építette be a középkori magyar irodalom folyamatába, pedig magyar földön s minden bizonnyal magyar szerzőtől származó irodalmi műről van szó. (A Margit-legendák és az Ilona-legenda kérdésével külön tanulmányban részletesen fogok foglalkozni.)

Ami a magyar szempontból is oly értékes szövegkiadást illeti, csak a legteljesebb elismeréssel nyilatkozhatunk Iuliana Cavallini és Imelda Foralosso munkájáról. Az utóbbi által írt bevezetés tájékoztart Tommaso da Siena életéről, műveiről, a *Supplementum* keletkezéséről, és annak kéziratairól – helyreigazítva a korábbi kutatók nem egy tévedését. A minden textológiai igényt kielégítő szövegkiadás a mű két egykorú (sienai és bolognai), de egymással nem mindenütt egyező kézírata alapján készült. Az eltérések magától, a művét többször módosító szerzőtől származnak, s ezért a kiadók természetesen minden variánst gondosan közölnek. Mivel bizonyítható, hogy Caffarini számos másolatban terjesztette munkáját, a ma már elveszett kéziratok is tartalmazhatják a szerzőtől származó további módosításokat, kiegészítéseket. Egy ilyen elveszett kéziratnak éppen a Margittal kapcsolatos kutatásunk során sikerült talán nyomára jutnunk. Az egyik XVI. századi olasz domonkos életrajzgyűjtemény (*Vite*

dei santi e beati del sacro ordine de' frati predicatori, così huomini, come donne, Firenze 1588) szerzője, Serafino Razzi, Margit-életrajza végén írja, hogy 1572-ben a chioggiai domonkos kolostor könyvtárában fontos adatokat talált, ami arra készítette, hogy módosítson forrásának, Leandro Alberti művének előadásán. A Chioggiában talált könyv szerzője nem más, mint Fra Tommaso da Siena, akitől egy Margitra és Ilonára vonatkozó bekezdésnyi szöveget Razzi idéz is. Az idézetből nemcsak az kétségtelen, hogy a *Supplementum*-ról van szó, de az is, hogy annak egy ismeretlen variánsáról, ugyanis az idézett rész olyan információt is tartalmaz, melyet a sienai és bolognai kódex alapján készült kritikai kiadásban nem találunk (Razzi, i. m. II, 13).

A kötet kiadói néhány szép reprodukciót is közölnek a művészi szempontból is kiemelkedő két alapul vett kódexből. A sienai kódex egyik reprodukált lapján a magyar boldog Ilona képe is látható.

Klaniczay Tibor

Die heiligen Könige. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Thomas von Bogyay, János Bak, Gabriel Silagi. Graz–Wien–Köln, 1977. Verlag Styria. 196 l. (Ungarns Geschichtsschreiber 1.)

A Styria Kiadó végre teljesítette azt a régi óhajt, hogy a *Geschichtsschreiber des Ostens* nagy vállalkozáson belül a bizánci, oszmán és szláv történetírás legfontosabb forrásait bemutató kötetek után Kelet-Európa egyik nem szláv népének, a magyaroknak az elbeszélő forrásait is megismerhesse a németül olvasók népes tábora. Miként Thomas von Bogyay, a sorozat szerkesztője előszavában elmondja, nem csak a teljességigény, hanem Magyarország történelmi jelentősége és európai szerepe miatt vált különösen indokolttá ennek az új sorozatnak az elindítása. Magyarország történelme a nemzetközi kutatás számára eléggé ismeretlen terület, mégha forrásai feltárásában mindenkor kivették idegenek is részüket. Nem is annyira a magyar nyelv miatt van ez így, amely kétségtelenül teljesen elkülöníti a magyarságot szomszédaitól és a nyugati világtól, hanem sokkal inkább amiatt az általános történelmi tudat miatt, amelyen belül Magyarország nem került eddig az öt megillető helyre. Továbbá a latin nyelvtudásnak és a klasszikus műveltségnek világszerte megfigyelhető sajnálatos hanyatlása miatt válik szükségessé németül is közreadni az amúgy elvileg internacionálisan érthető, mert latin nyelvű források egész sorát is. S ez a vállalkozás még dicséretesebbé teszi a sorozatot,

hiszen nem csupán a szaktudósok, hanem a laikus érdeklődő olvasók igényeinek megfelelően alakítja ki tematikáját.

Ez a törekvés valósul meg a *Die heiligen Könige* (A szent királyok) című indító kötetben. E szerencsés válogatás tulajdonképpen Szent Istvántól Szent Lászlóig legenda- illetve krónikaszüvegekkel a nyugati kereszténységhez csatlakozott Magyarország első évszázadát eleveníti fel. Nem tekinti céljának, hogy az egész század történetét áttekintse. A kor mentalitásába, történelemfelfogásába nyújtanak érdekes betekintést a historiográfia emlékeként is felfogható legendaszüvegek (a Hartvik- és a kisebb István legenda; a két Gellért-legenda és az egybeszerkesztett kis és nagy László-legenda), valamint a Képes Krónikából rekonstruálható XI–XII. századi geszták részletei. A források közül csak ez utóbbinak volt német, illetve angol fordítása is.

A fordítók, témáik kitűnő szakértői a szüvegek pontos és gördülékeny interpretálásán kívül a források keletkezési körülményeit, jellemzőit is röviden összefoglalják, s pontos jegyzeteik lehetővé teszik a szüvegek megértését. Ki kell emelnünk, hogy János M. Bak érdekes megoldást választott, amikor a László-legenda változatait összedolgozva a részletezőbb fejezeteket válogatta egésszé, tipográfiaiailag jelezve a különböző változatokat. Eljárását mindenképpen indokoltan tartjuk. A kötet gyakorlati használhatóságát könnyíti meg az a rövid kis összeállítás is, amely a némettől eltérő magyar hangok kiejtésének rendszerét foglalja össze.

A magyar művelődéstörténet kutatói nagy meglepődésére színvonalas és érdekes kötettel indul tehát útjára történetíróink szüvegeinek új német nyelvű sorozata.

Vásárhelyi Judit

Melius Péter: *Herbárium*. Bukarest, 1978. Kriterion K. 518 l.

A hazai gyógyítás tudományának első magyar nyelvű, nyomtatásban is kiadott összefoglaló munkája a *Herbárium* 1578-ban jelent meg Kolozsvárott Heltai Gáspárné nyomdájában. Ez a több szakterületet átélő kézikönyv Szabó Attila bevezető tanulmányával, jegyzeteivel, Melius *Herbárium*ának szüvegkiadásával, bőséges útmutatással a 400. évforduló alkalmával látott újra napvilágot.

A bevezető tanulmány nyolc fejezetében Szabó Attila nemcsak a témához kapcsolódó szakirodalom újraértékelését, a *Herbárium euró-*

pai kapcsolatainak stb. felvázolását végzi el hanem a munka nyelvészeti szempontú alapos elemzését is.

Mi volt a *Herbárium*? Laskai Csókás (Monedulatus) Péter, Decsi Csomor János, Squarcialupus természettudományi írásai, vagy ilyen igénnyel megírt diákdolgozatok után korszerű, friss szellemű, jól szerkesztett, tömegekhez szóló munka, amely a botanika, orvostudomány, gyógyszerészet, kertészet, nyelvészet, néprajz akkor még egy ágba haladó tudományát fogta össze. A kötet felosztása Theophrasztesz rendszerét követi, s mivel botanikai szakterminológia nem állott még a XVI. század emberének rendelkezésére Melius, elődei követve kettős elnevezést adott a fajok jelölésére természetesen anélkül, hogy a *genus* és *species* fogalmával tisztában lett volna. (Sorrendbe sorolásának szempontjai ezért esetlegessé.)

A *gyógynövények a Herbáriumban* c. fejezet alapján tudjuk, hogy a megemlíttet növények 99%-ból valójában csak 50–55%-t lehetett gyógyító célokra felhasználni. De Linné előtt kétszáz évvel –amikor a természettudományos javallatok még alig váltak el a népi, legtöbbször kuruzsláson alapuló tanácsoktól– páratlan jelentősége volt ezeknek a recepteknek: „A csengőfű vizét igen jó mindennap inni a kórságosoknak, mind nagy-nak, kicsinnek. Ha borban főzed és iszod, mérget, követ, fővént kihoz emberből. Hideglelést elűz, farsábásokat gyógyít, aki vért pök megállítja.”

Az összehasonlítás módszerével megkülönböztetett növényneveknek az elemzését a nyelvészeti, ill. szótári rész keretében mutatja be Szabó Attila. A legtöbb újdonságot ezek a fejezetek jelentik számunkra.

A *Herbárium* kifejezőmód világos, tömör és közérthető. Szabó Attila a *szerkezet és stílus* belső egységének megvalósítását, az egymást követő szakaszok közti felfogásbeli és terjedelmi különbséget Melius munkastílusában véli megtalálni. De hangsúlyozza, hogy legyen e stílus akár tömör, vázlatos vagy éppen Lonicerus közvetett forrásmunkája által meghatározott, sohasem rejti el a prédikátort, akinek közéleti tevékenységébe illeszve érthető meg igazán a *Herbárium* keletkezéstörténete.

A *Nyelvállapot és helyestrás* c. részben a kolozsvári nyelvész szemléletesen elemzi a kézikönyv hangtani arculatát, jelrendszerét, nem felejtkezve el az utóbbi hiányosságaira sem kitérni. Szabó Attila a *Herbáriumban* megőrzött gazdag névanyagnak nyelvészeti jellegű „... a növénynevek eredet szerinti, szókincstani vizsgál-

latával, a növénynevek kialakulásában szerepet játszó jelentésváltozás-típusok fel-felmérésével, az elnevezések lexikális szerkezetének az elemzésével, a növénynevek történeti vizsgálatával...” nemcsak a Meliusról írt szakirodalom egyik hiányosságát pótolja, hanem etnobotanikai ismereteket is elmélyíti.

A bevezető tanulmány gondolatívét a *Herbárium utóéletével*-vel foglalkozó írás zárja, felsorakoztatva a Herbárium megbecsülését jelző köteteket: Beythe András *Fiveskönyv*, Apáczai Csere János *Enciklopedia*, Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*, Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása* stb. Nemcsak megemlíti ezeket a munkákat, hanem lényegi vonásukat is kiemeli, eltéréseiket összehasonlítja a Herbáriumával, jelezve ezzel a botanikatörténetben, művelődéstörténetben, nyelvtörténetben elfoglalt helyét.

Melius Péter Herbáriuma az MTA példányának fénymásolata alapján került a jelen kötetbe. A kiadás nem hasonló kiadás és nem betűhív közlés, a szöveg inkább a mai olvasó igényeihez közelítve készült.

A tematikailag gazdag anyagban való tájékozódást könnyíti meg az a jegyzetanyag, amely magyarázataival, összehasonlító növénynévjegyzékével jelzi a ma hivatalosan is elismert, tudományosan megalapozott javallatokat. A fejezetek értelmezési útmutatója a hivatalos magyar, román, német és tudományos növénynevek mutatója, az összehasonlító névjegyzék –akárcsak a tanulmányrész valamennyi utalása– komoly mennyiségű forrásanyagra támaszkodik, hogy a XV–XVII. századból származó nyomtatványokban vagy kéziratokban fennmaradt növénynevek ismeretében a Melius által használt növénynevek előzményét, utóéletét sokszínűen bemutathassa.

Melius Herbáriuma a magyar természettudományos élet elindítója volt. Szabó Attila igényes kutatómunkájával lehetővé tette, hogy a maga korában oly sokat forgatott kézikönyvet mi se csak kortörténeti dokumentumként értékeljük, hanem szakembernek és laikusnak egyaránt hasznos ismereteket nyújtó olvasmányként.

Hűbert Ildikó

Katona Imre: Bruegel és a Batthyányak. Bp. 1979. Magvető K. 139 l. (Gyorsuló idő)

Bruegel egyik híres festménye, a „Keresztelő János prédikációja” a Batthyányak németújvári várából került a Szépművészeti Múzeumba. Katona Imre tanulmánya azt a kérdést vizsgálja,

hogy milyen úton-módon jutott a Batthyány család a kép birtokába, s ezen belül is szinte kizárólag csak az eszmei-politikai kapcsolat érdekli az anabaptista Bruegel és Batthyány Boldizsár között.

A munka első (nagyobbik) részében Michel Auner tanulmánya alapján kifejti Bruegel és a németalföldi anabaptizmus kapcsolatát, ezen belül is a festő chiliasztikus irányultságát, politikai elgondolásokat is hordozó képalkotását. A második részben igyekszik azt bizonyítani, hogy Batthyány Boldizsár azért vásárolta meg a képet, mert úgy vélte, hogy Bruegel az övéhez hasonló vallási-politikai eszméket fejez ki rajta.

Ezt nagyrészt a németalföldi és a nyugat-magyarországi helyzet hasonlóságával igyekszik bizonyítani, igen kevés sikerrel. Olyan felfogást tulajdonít a magyar lutheránus főuraknak, amely szerint, ha „Isten bűneinkért ostoroz minket,” az ellenállás egyszerűen istenkísértés volna, tehát a törökök ellen nem kell harcolni, hanem passzívan elviselni Isten ránk mért büntetését. Ezt az elképzelést bőségesen jegyzeteli, de határozott balsikerrel: egyetlen általa idézett levélrészletből sem tűnik ki ez az állásfoglalás, bármilyen jóindulattal is olvassuk őket. Például Batthyány Ferenc levelének ezt a részletét idézi a jegyzetekben a felfogás bizonyítására: „... malis rumoribus pleni summus, et postquam Nador Alba capta est nullos felices rumores audire potuimus... fama erat, vt Petrus Keglewigh (!) castellum Thoron expusnare voluisset...” A részlet elárulja Katona latin nyelvelvi járatlanságát is: felkiáltójellel látja el a „Keglewigh” névalakot, de az idézés során ő maga e rövid részletben két hibát is ejt: a „sumus” alak helyett az itt értelmetlen „summus”-t használja, s nem tudván elolvasni az „expugnare” szót, helytelenül a teljesen érthetetlen „expusnare” kerül a szövegébe. De ha el is tekintünk ettől, kitűnik az idézet az adott helyzetben való tökéletes oda nem illése, ha lefordítjuk: „... Rossz hírekkel vagyunk tele, és miután Nádorfehérvárt elfoglalták, semmi jót nem hallhattunk... híre járt, hogy Keglevich Péter meg akarta ostromolni Torony várát...” Jegyzetelésében különben is sok a kifogásolni való: néha a szövegben megadott levél sem dátuma, sem írója, sem címzettje tekintetében nem egyezik meg a jegyzetben idézett levéllel, néha pedig tudományos szempontból megengedhetetlen módon az idézett levél jelzete helyett saját korábbi tanulmányait adja meg forráshely gyanánt.

Saját logikai következtetései mellett csak egyetlen, általa bizonyítéknak tekintett adatot

hoz fel Batthyány Boldizsár anabaptista felfogása mellett: 1576-ban Szalonakban egy gerencsérén dupla vámot vettek Batthyány Boldizsár famulusai, és „miután a zsidók, görögök és anabaptisták fizettek dupla vámot ezekben a századokban, feltehető, hogy az említett gerencsér anabaptista volt”. Valószínűleg tényleg egy habán fazekassal van dolgunk, de az a tény, hogy Batthyány birtokain habánoknak adott helyet, még egyáltalán nem bizonyítja, hogy anabaptista volt, még csak szimpátiáját sem irántuk, hiszen ebben az esetben Bethlen Gábornak is anabaptistának kellene tekintenünk hasonló okok alapján.

Ilyen hibák mellett elenyésző súlyúnak tarthatjuk Katona Imre egyéb baklövéseit, például, hogy kifogásolja az általa kryptokávinistának tartott Pathay Istvánnak azt a lépését, hogy fellépett Dávid Ferenc követői ellen; valamint azt, hogy Katona „felfedez” egy újabb bibliai könyvet: a „Proféták Könyvét.” Tévesen állítja, hogy „Istvánffy történeti könyvét 1629-ben adták ki először magyarul.” Tállyai Pál lefordította ugyan, de máig sem került kiadásra.

Uray Piroska

Földi János – Emlékkönyv. Szerk.: Nagy Sándor. Debrecen 1978. Hajdú-Bihar megyei Tanács – Hajdú-Bihar megyei Könyvtár. 124 l.

A Hajdúkerület 46 éves korában, tüdőbajban elhunyt orvosának rövid élete két általánosítható tanulsággal szolgál. Egyrészt jól példázza a plebejus tudós-értelmiségi sorsát a XVIII. századi Magyarországon, másrészt máig ható érvénnyel irányítja figyelmünket a „vidékiség” tragikumára, a magányosan szélmalomharcot vívó, szükségképpen megkeseredő gondolkodó emberek életútjára. A Földi születésének 220. évfordulója alkalmából, orvosi működésének színhelyén, Hajdúhadházon, 1975 decemberében megrendezett emlékülés előadásai (bővített szövegüket tartalmazza a kötet) sugallják ezeket a tanulságokat; függetlenül attól, hogy minden tanulmány a tényközlés határain belül marad. Ez bizonyos értelemben szükségszerű is. Földi alakját egyelőre még be kell vezetni a köztudatba; messze vagyunk attól, hogy a „magyar felvilágosodás kiemelkedő alakjai” között tartassék számon, ahogy arra bevezetőjében Julow Viktor utal. Így van ez akkor is, ha –mint a Nagy Lajos által összeállított bibliográfia tanúsítja– nem vagyunk híján róla szóló résztanulmányoknak.

De vajon „megé-e” Földi János élete egy monográfiát? Ha e polihisztor (orvos-tudós-művész) életútját és munkásságát egyes területei szerint helyezzük nagyító alá, aligha adhatunk egyértelmű választ. Ami zoológiai munkásságát illeti, 1801-ben írt *Természeti Históriaja* Boros István szerint az első színvonalas állattan; Kádár Zoltán pedig a magyar állattani szaknyelv megteremtésében való érdemeit dokumentálja. Zoológiai munkássága azonban –korai halála miatt– torzó maradt.

Fazekas, Csokonai és Kazinczy barátja költőnek közepes volt. Szuromi Lajos és Szilágyi Ferenc tanulmányai azt bizonyítják, hogy Földi „a költészetben is egy kicsit tudós maradt: verseket is többnyire önként vállalt feladatból írt, hogy nyelvünk formai lehetőségeit, gazdagságát igazolja”. Az 1790 körül keletkezett, de csak 1962-ben kiadott verselméletében (*A versírásról*) is tanulmányozható, hogy a „verscsinálás” szerinte nem poézis, hanem jórészt tanulható és tanítható tudás, melyet ő is gyarapítani akar. A nyelvtaníró Földivel Vargha Balázs foglalkozik. Talán ez Földi tudományos tevékenységének legértékesebb területe. Az ő pályaműve alapján állították össze a *Debreceni Grammatikát*, bár nézeteit eltorzították.

Félbemaradt, sokáig elfelejtett, eltorzított művek jelzik e nyomorban élő, a legmindennapiabb anyagi gondok ellenére a tudományt színvonalasan művelő orvos életét. Életének épp ez a feszültsége talán érdekesebb és példamutatóbb lehet az utókor számára, mint tudományos, művészi ténykedése. Nevezetesen az a feszültség, amely a tudományos ambíciók és az „istenháta-mögöttség” között érezhető. A hadházi évek elemzése alapján kaphatunk erről impressziókat (Nagy Sándor tanulmányából). Ez életpályának ez az oldala több figyelmet érdemelne, mivel úgy véljük: ez az oldal nemcsak érdekesebb, hanem tanulságosabb is, mint az elmélyült, tiszteletre méltó, de kimagaslónak aligha nevezhető tudományos tevékenység. Ez utóbbi teljesítményeit az utókor könyörtelenül meghaladta, emberi nagyságát azonban nemigen tudja kisebbíteni az idő.

Poór János

Vezér Erzsébet: Lesznai Anna élete. Bp. 1979. Kossuth K. 154 l.

A századeleji magyar progresszív filozófiai, politikai és művészeti izgalmaikat eredeti egyéniség tükrében próbálta felvillantani Vezér Erzsébet.

Személyiségrajz és karkép kevésszer fonódhatna össze oly természetességgel, mint e kismonográfiában; ritka, hogy művész ily sok szólamban válaszoljon szellemi és társadalmi vonásokra. Nem erőltetett tehát a szándék, hogy művészportré szerepeljen a *Nők a történelemben* című sorozatban: régóta hiányzó portré, az iparművész, a festő, az író s a költő Lesznai Annáé. Még akkor sem, ha a monográfus túlbecsülő gesztusát: „... a nőemancipáció magyarországi kezdeti szakaszában minden, bármely téren kiemelkedő asszony történelmi jelentőségre tett szert” (5.) – alapos fenntartásokkal fogadjuk.

Lesznai Anna élet- és pályarajza új dokumentum századfordulós szakirodalmunkban. A kutató most is megbízható filológiai munkát végzett. Ám e sokhajlamú művész arányainak plasztikus megérezkítése, tehetségének és korlátainak határozott vonalú rajza, a progresszióban s az egyes művészeti ágakban betöltött szerepének torzítás-tól mentes kijelölése továbbra is hiányzik.

Lesznai sokoldalúságában egyedi színfoltja a századelő művészetének. Főlölesége tehát Vezér Erzsébet főltílizáló törekvése, különösen, ha képtelen mindvégig megtartani e túlnövelt építményt, s időnként – engedve a tények kényszerének – helyreüti a deformálódó arányokat. Kár, hogy ennek ellenére előzetes elképzeléseit egyszerűen módosítja. A mű egésze így más képet sugall, mint amit Vezér tételmondatai deklarálnak, az átgondolt értékrenddel pedig adósunk marad. Nem az érthető s valamelyest megengedhető kutatói elfoglaltságot sokalljuk, hanem a művész korántsem azonos erejű adottságait értőbben, fogékonyabban elemző, a szavak súlyát finomabb belső hallással mérlegelő szerzői magatartást keressük.

„Lesznai Anna... kitűnő költő, festő és iparművész volt...” (5.) – hangzik az Előszó első soraiban, s a magyar művészetet valamennyire ismerő olvasó máris berzenkedhet: nem túlzás e jelző? Különösen ily sommásan. A továbbiakban is bőkezűen oszt elismerést szerzőnk. Úgy citál kortársaktól, s úgy hall félre verseket, hogy megemelő ars poeticája végig érvényesülhessen. Így tartja Lesznai költészetét „filozófiai mélységű”-nek (6.), holott később kiderül, e filozófia nélkülözi az átfogóbb rendszert, s Lesznai inkább „költői-művészi intuíciójával” (64.) érez rá sok mindenre, illetve ösztönös vonzalmait csak véletlenül érintkeznek a hindu bölcseséggel. Parányi csúsztatásokkal hasonlóan rajzolja el Lesznai baloldaliságát is. Következtesebbnek, harcosabbnak látja a valódinál. Pedig szétszórva tucatnyi doku-

mentumrészletet szerepeltet, mely alkalmasabb vezetője lehetett volna e kissé erőltetett prekoncepciónál. Nem hisszük, hogy már a gyermek Lesznai érzékelné a „feudális életforma anakronizmusát”. (19.) A fehérterror iszonyata megdöbbentette a költőnőt, ámde az „Édenkert Sárkánykertté rútl” kitétel s a hozzá fűzött magyarázat (89–90.) számunkra csak azt bizonyítja, hogy minden megrázkódottat és demokratikus érzület ellenére Lesznainak elsősorban egyéni nosztalgiai fájnak. Arról nem szólva, hogy iszonyatot képtelenek vagyunk felfedezni az idézett *Kár* című versben (89.).

Helytelenül magyarázza a monográfus Lesznai regényét is: „Hogy végül is a visszafelé ábrázolás sikerültebb lesz a regényben, mint az előregondolás, annak éppen az lehet egyik oka, hogy a többszörös nekifutás alkalmával sokkal jobban kidolgozta a régmúltat...” (111.) – írja, s mintha szándékosan hunyna szemet az egy bekezdéssel korábban idézett témavázlat fölött: „Keres kiutat, de túlságosan benne van idegileg és ösztönösen, hogy kijusson belőle az igazi forradalomba. Leül tehát a két világ határán és nézi, festi őket, illetve visszafelé ábrázol és előre gondol.” (111.) Ez a valódi magyarázat! Ezért sikerül jobban a régmúlt. A jövő pusztán intellektuális álom, s ez is túl sok hiteltelenséggel, kétellyel társul (85., 103.), hogysem sodró erejű jövőképet ihlethetne. Az idézet egyben perdöntő argumentum Lesznai baloldaliságának kérdésében is. Alátámasztja ezt Jászi Oszkár véleménye. Ő „balra irányuló rokonszenv”-ről ír visszaemlékezésében, az igazsághoz valószínűleg legközelebb járva (28.).

Az eddigiek csupán kiragadott részletek a szerző elemző-értékelő gyakorlatából. Az alapvető hiba koncepcionális. Vezér nem döntötte el, életrajzot ír-e vagy elemző monográfiát. Az eredmény felemás. Életrajzhoz mérten túl sokat elemez, monográfiához képest túl igénytelenül. Mondhatnók: nem elemez, csak kommentál, s kortársi elemzéseket idéz. Ennél pedig bizonyára nagyobb igénnyel fogott munkájához. Még súlyosabb hiba az iparművész Lesznai háttérbe szorítása a költővel szemben, noha nyilvánvalóan az előbbi volt igazi tehetség, s az utóbbi kissé diletáns.

Aránytalan az egyes korszakok kidolgozása: többet érdemeltek volna a művészi kiteljesedés éveit s az amerikai időszak.

Az anyag együtt van. Nem csekély adalék a korhoz. Ám Lesznai átfogó értékelése továbbra is feladat maradt.

Szántó Ágnes

Remenyik Zsigmond: A képzelgő lámpagyújtogató. Fordítások Remenyik Zsigmond spanyol nyelvű műveiből. Válogatta és szerkesztette: Fogarassy Miklós. Az előszót írta és a műveket fordította: Scholz László. Az utószót írta: E. Nagy Sándor. Bp. 1979. Magvető K. (Magyar tallózó)

Remenyik Zsigmond életművének jelentős része még az író halála után idestova húsz évvel is feltáratlan. Elsősorban a kolozsvári Korunk hasábjain rejtő publicisztikájára gondolunk (*Bagatellek és Ócska gramofonlemez* című cikksorozataira), melyek kötetbegyűjtése, reméljük, nem késik sokáig. Hasonlóképpen kiadásra vár a több évtizeden át írt *Ismeretlen Voltáire levelek*; hogy csak találmányra tallózzunk az író hátrahagyott művei között.

Szerencsés kézzel nyúltak Remenyik Zsigmond posztumusz irataihoz a Magyar tallózó szerkesztői és a Magvető Kiadó. A mindmáig ismeretlen, mert spanyol nyelven írt s a húszas évek elején kis példányszámú chilei és perui avantgarde-kiadványokban megjelent, valamint kéziratban Remenyik-írásokból közli a legfontosabbakat a *Képzelgő lámpagyújtogató* című kötet. Utaltunk az írónak a Korunkban (s tegyük hozzá: a Gondolatban és a Szép Szóban) lapangó harmincas évekbeli publicisztikájára. Ezekkel egyidőben jelentek meg Apokalipszis humansorozatának első kötetei, melyek közül a *Bolhacirkusz* (1932) „elvétársi barátsággal” ajánlotta Bálint Györgynek és Fábry Zoltánnak. E baloldali – gyakorlatilag: kommunista elkötelezettségű – írások elődeit mutatja be a *Képzelgő lámpagyújtogató*.

„En anarchista voltam azelőtt, tagja a párizsi »Union Anarchiste-Communiste«-nek” – vallja József Attila Fábry Zoltánnak küldött híres levelében. A *Képzelgő lámpagyújtogató*ból úgy tűnik: a költő barátja, Remenyik Zsigmond is anarchista-kommunista volt a húszas években – Dél-Amerikában. Talán az sem véletlen, hogy e korszakukban mindketten az avantgard kelléktárából merítik művészi kifejezőeszközeiket.

Remenyik Zsigmond új könyve az író négy művét tartalmazza. Első a *Szélróza* című avantgardista manifestum, mely 1922-ben jelent meg Valparaísoban. Minden bizonnyal nem Remenyik fogalmazta, de aláírásával jelezte csatlakozását. (A röpirat hátlapját Bortnyik Sándor *Aktivizmus* című 1919-es fametszete díszíti.) A röpiratra, a *Képzelgő lámpagyújtogató három tragédiája* című prózavers-eposzra s az *Agrella isten ítéletei* című

kisregényre egyaránt jellemző a *creacionismo* nevű stílusirányzat. A költő alkotó, azaz teremtő, vallják a *creacionismo* hívei Vicente Huidobro, a Chiléből Párizsba költöző költő nyomán. Scholz László, a kötet irodalomtörténészként is jeles fordítója Whitmanban véli az 1916-ban meghirdetett *creacionismo* őst felfedezni. Idézi Huidobro *Ars poetica*-ját, mely szerint „A költő miniatűr isten.” (Hadd említsünk egy magyar költőt is – Babits Mihályt. Az 1911-ben publikált *Naiv bal-lada* költő-hőisére gondolunk, aki ha meghal: „tenger süllyed el”. Nem volna érdektelen nyomozni, mint jutott el Whitman üzenete Babits-hoz.)

Az *Agrella isten ítéletei* a kötet legérdekesebb írása. Hőse Neftalí Agrella chilei költő, a Szélróza egyik aláírója. „Szellemi munkától egész életemben undorodtam – vallja a kisregényben –, lenéztem a szellemi munkát, semmi köze a szellemi munkának a teremtéshez.” Agrella – és egykori önmaga – életformájának, a világról s annak elkerülhetetlen változásáról alkotott „ítéleteinek” állít emléket Remenyik ebben a már hazatérése után 1929-ben Dormándon befejezett spanyol nyelvű munkájában. (Magyar változatának részleteit a halottnak vélt költő-barát előtt tisztelgetve a Szép Szóban közölte 1938-ban.) Agrella, akárcsak Remenyik, anarchista csavargóként alkalmi munkákból élt a húszas évek első felében; a lumpenproletár életforma és a teremtés – a *creacionismo* – együttes hirdetése öngazolásként is felfogható.

A kitűnően összeállított, korabeli metszetekkel illusztrált, remekül tipografizált kötet után kíváncsian várjuk Remenyik Zsigmond további hátrahagyott műveit.

Tasi József

Sükösd Mihály: Közéletések. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 287 l.

Régtől, idestova két évtizede tart Sükösd Mihály „küzdeme az epikával”, az elméletben és a gyakorlatban egyszersmind. Ámbár a „viadal” minden bizonnyal lezáratlan (sőt: lezárhatatlan), úgy tartjuk, számosabbak és maradandóbbak egyelőre a teória sikerei, mint a praxiséi. Megannyi sikeres íróportré, monográfia, esszégyűjtemény dokumentálja már emez elméleti háré állomásait; a *Közéletések* a legújabb stáció. Az epikában is a regény, „a legnehezebb műfaj” (264.) szívja magához mindenkor elsőül a szerző figyelmét, korántsem meglepő tehát, hogy friss köny-

vének értékesebbik fele – a cikluscím is megvallja ezt – a *Változatok a regényre* (Bp. 1971.) leágazásának, appendixének tekinthető. Itt is, amott is a regény immár évszázados válságának okai és tünetei, a megújulás, a korszerűsödés esélyei és kritériumai foglalkoztatják Sükösd Mihályt.

Esszék, azaz gondolkodási kísérletek füzérét tárja elénk a kötet; szépen illik rájuk a műfaj Rónay György adta definíciója (In: *Balassitól Adyig*. Bp. 1978. 7., 262.). Sükösd írásai nem törnek teljességre és kizárólagosságra, tartózkodnak „végleges” válaszok formulázásától, együttesen s külön-külön mégis nyomatékkal reprezentálnak egy lehetséges és termékeny felfogást, vizsgálati módszert. *Közelítések* „csupán”, amint a kötet cím oly elegáns szerénységgel (és finom szkepszissel) ki is mondja. Szerzőjük tudatosan a legjobb magyar esszé hagyományba fűződik, Kemény Zsigmond, a fiatal Lukács, Szerb Antal, Halász Gábor, Németh László és Illés Endre illő nyíltsággal és tisztelettel néven nevezett mesterei. Mindtől tanult, különbözik valamennyitől. Szüverén. Folytató, de a megszüntetve magatartás értelmében. Eszménye a higgadt, pontos fogalmiságra törő racionalizmus, következménye ennek a megbízhatóság, a már-már pedáns adatolás, a szakszerűség, a precizitás, a folytonos készség a meghatározásokra, a fegyelmezett vonalvezetés, a – legkevésbé a lezárásokban eleven – poentírozó kedv stb. Csak azt térképezi föl, amit okos szempontokkal, gondosan ellenőrzött észérvekkel bekeríthetett, az – alighanem erős fenntartásokkal övezett – intuíciónál jószerint számúzi metódusából, ezért is mutatkozik kevésbé fogékonyak a minden műben ott derengő imponderabilitásokra, noha egyszer sem tagadja létüket, fontosságukat. Némileg egyoldalú Sükösd racionalizmusa, ámde roppant vonzó, hogy – mintegy módszerének korrekciójaként – majd minden írásán áttűnik egy rebbenésnyi önirónia, egy leheletnyi kétség tulajdon ideáljának érvényével szemben. Tudja ő is, hogy a regény – e „lennyűgöző ősfoma” (21.) – nem csupán észérvekkel átvilágítható képződmény.

Oly markánsan egyedi körvonalú a Sükösd Mihály esszégyakorlata (még a kedvelt stílusfordulatok is szerzőjükre vallanak), hogy jellemzését alkalmasint sokáig folytathatnók. Csakúgy tanulságos és sugallatos lenne az eredmény, mint a kötet kitűnő Illés-analízisében (193–213.). Itt és most mégis fontosabbak számunkra a *Közelítések* elméleti konzekvenciái. Sükösd válságműfajnak tekinti a regényt, amely rendre győzelmesen lálal

ki megannyi kríziséből. Minden diadala, újjászülése kisebb-nagyobb metamorfózis is egyszerűen: a válság változást, átalakulást indukál és involvál, a műfaj összes kényszerű ferveztése terjeszkedést és gazdagodást jelent másfelől. Hasonlóképpen látja és értékeli e folyamatot Illyés Gyula is (Vö.: *A pályatárs szemével*. Kortárs, 1979. 4. 611–620.) Szerzőnk a dokumentum és a teremtő fikció elegyítésében fedezi föl a mai regény megfrissülésének és életképességének egyik zálogát (118–146.), afféle társulásban, „messziancia”-ban, aminőről Illyés Gyula is vallott nyilatkozatában (i. m. 611–613.) S szintúgy a műfaj fennmaradását, nem csökkenő teherbírását szavatolja a „folytathatatlanok” elemi erejű inspirációja, műveik áthasonított tanulsága – ezért, a folytatásért, a hasznosításért fürkészi oly élénk figyelemmel Sükösd Joyce, Musil, Malcolm Lowry, Malamud (és mások) oeuvre-jét, regénygyakorlatát. Példái jók, elemzései meggyőzőek: az ad abszurdum feszített újítások mértéktartó, „szelídített” hasznosítása nélkül szegényesebb és kezdetlegesebb volna a modern regény (lásd pl.: 46–49. stb.).

A szerző – említettük volt – joggal és tudatosan él az esszé biztosította szabadsággal. Az alkalomnak s a maga szándékainak megfelelően közelít anyagához, s bár komplexitásra tör, nem célja a teljesség. Ritkán mond revelációnak tetsző újdonságokat, ámde okos érvelésére mindig figyelmeznünk kell. Ellenvetéseinket, kritikát megjegyzéseinket fogalmazván nem téveszthetjük szem elől az esszéműfaj lehetőségeit és sajátosságait. Úgy találjuk, hogy a *Közelítések* második ciklusa – eltekintve egy némely kivételtől, a Sinkó- és az Illés- „kísérlettől” például – lényegesen igénytelenebb írásokat gyűjt egybe. Múltanóljuk bármennyire is Sükösd ars poeticáját (*Hitvallás helyett*: 283–286.) s az örömet, hogy végre alkalma „nyílt eltérő tárgyú és elegyes műfajú esszéket telepíteni egymás mellé” (283.), még mindig akadnak fenntartásaink. Az itt közölt szövegek többségének épp esszévolta kérdéses. Ahhoz túl alkalminak tetszenek, s már csak terjedelmükénél fogva is recenziók inkább, semmint „gondolkodási kísérletek”. S bármily mintaszerű is pl. a Mezei József könyvről született kritika (benne a fontos tanulság: hogyan ne írjunk a regényről!), értsünk bármiként is egyet Dobai Péter megítélésében stb., szigorúbban vonnók meg az esszéműfaj határait, kivált a kötet homogenitásának érdekében.

Aligha meglepő, ha egyben-másban eltér a véleményünk a szerzőétől. Sokra becsüljük ma-

gunk is Krúdy „tényregényét”, *A tiszazsárlai Solymosi Eszter*, „klasszikusnak”, „alakkönyvnek” (118., 123.) mégsem neveznök. Ennek igazolásához Sükösdnek sincs elég érve és bizonyítéka. Argumentumok híján *A fekete városról* sem hihetjük, hogy épp ez „a legmesszebbre mutató Mikszáth-regény” (277.), s némelykor fölöslegesen egyszerűsítőnek véljük a szerző véleményét (pl. a modern magyar epika két változatáról: 246–247., illetve az írótipusokról: 249.). Musil korszakos művét, *A tulajdonságok nélküli embert* lényegesen komplexebbnek ismerjük, hogysem az „ontológiai és ismeretelméleti regény” (57., 74.) minősítés kielégítene, s szívesen olvastunk volna emez alkotás és az egzisztencializmus egybehangzásairól. Szerintünk nincs igaza Sükösdnek, amidőn elvitat mindennemű szatirikus tendenciát Joyce regényétől (32.). Az *Ulysses* az *Odüsszeiához* képest egy kiürült, kisszerű világot ábrázol, így- akaratlanul – viszonyít, s ezzel máris persziflálja az adott állapotokat. Egyáltalán: olykor-olykor (pl. Musilnál) tüzetesebb műelemzésekre vágyunk, akár a – különben szellemes és sokszempontú – megközelítések, „betájolások” s az olyannyira beszédes adatok rovására. Egy ponton viszont ki kell igazítanunk a szerzőt: 1977-ben, két esztendővel Julow Viktor kismonográfiájának megjelentése után nem állhat helyt az a vélemény, hogy „máig az egyetlen elkészült, korszerű Csokonai-könyv” a Sinkó Erviné (189.).

Sükösd igényes, szuverén arculatú stilsztta. Tudatosan kiformált, precíz, némiképp fanyar előadásmódja külön élvezetet ad olvasójának. Épp ezért (meg a tudományos hitel érdekében) örömet nélkülöztük volna a „baromi munka” (94.), a „megfogta az isten lábát” (137–138., 141.), a „pontossítsunk” (78., 82., 178. stb.), a „lepipálja” (157.) etc. típusú, bizalmas-familiáris kitételeket. S megjegyeznők végezetül, hogy a könyv valamennyi írása másod-, sőt (pl. a Musil-esszé) harmadközlés. Csupán együttesük adhat szellemi izgalmat, illyképpen. Bevalljuk, szívesen láttunk volna legalább egy, eddig még nem publikált okfejtést is közöttük!

Az epilógus az esszéíró gondjairól, kétségeiről is számot ad. Meggyőződésünk, hogy a *Közéletsek* e nemrég gyanakodva szemlélt műfaj nagykörtségének és tekintélyének újabb bizonyítéka.

Lőrinczy Huba

Csapláros István: A felvilágosodástól a felszabadulásig. Tanulmányok a magyar– lengyel kapcsolatok köréből. Bp. 1977. Magvető K. 287 l.

Csapláros István – a lengyel–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok történetének jeles ismerője – újabb könyvében kapcsolatainknak a felvilágosodás korától a felszabadulásig terjedő szakaszát vizsgáló tanulmányait tette közzé. A tizenegy dolgozatot tartalmazó kötet anyaga változatos: művelődéstörténeti vonatkozású és irodalomtörténeti kérdéseket tagláló írásokat egyaránt találunk a könyvben. Az utóbbiak közül különösen érdekesek a magyar irodalom lengyel recepciójának kérdéskörét érintő tanulmányok (*Magyar költők bemutatkozása a lengyel irodalomban; A szózat jelenléte az 1860–1862. évi galíciai hazafias mozgalmakban; A világhíreken megjelent Petőfi-irodalom közvetítő szerepe a magyar költő lengyelországi fogadtatásában; Az ember tragédiájának krakkói bemutatója; Bolesława Jaroszewska, a magyar irodalom első lengyel apostola*), de – hasonlóan – érdeklődésre számot tartó írások azok is, amelyekben Csapláros a lengyel politikai események, forradalmi törekvések magyarországi reflexióit veszi számba (*A lengyel kérdés Kazinczy Ferenc és barátai levelezésében; A lengyel kérdés az 1848-as magyar forradalom első hónapjaiban; Ady Endre és az 1905–1907. évi lengyelországi forradalmi mozgalmak.*)

A két nagyobb tematikai egységre tagolódó kötet egy lengyel közmondás „életét”, „funkcióit” és magyar irodalmi párhuzamait feldolgozó tanulmány vezet be (*Polak Wegier – dwa bratanki*), az utolsó közlemény pedig zene és irodalom kapcsolatának kérdését tárgyalja: a két részes tanulmányban a szerző egyfelől Liszt Ferenc 1843-as lengyelországi „diadalútjának” körülményeit s a lengyel irodalomra tett hatását, másfelől a Chopin-zene magyarországi népszerűségének történetét vázolja fel.

Csapláros István könyvét a polonisztika kérdéseivel foglalkozó szakember éppúgy haszonnal forgathatja, mint a magyar irodalomtudomány művelője. Mert ami a könyv anyagában az utóbbinak kézenfekvő, az a polonista számára mindenképp novum s ez fordítva is érvényes. A lengyel nők hazaszeretetéről szóló értekezésben pl. a Virág Benedek, Cseh József és Kazinczy kapcsolatát felvázoló passzusokban nem csupán e hármas baráti kötődés körülményeit vázolja fel,

hanem fényt derít egy szép Virág Benedek-vers (*Teofila dala*) hátterére, a költő hazafias érzületének motiváló tényezőire is. Egy másik tanulmány (*Magyar költők bemutatkozása a lengyel irodalomban*) viszont a kelet-közép-európai irodalmak közötti kapcsolatok egy sajátos jelenségére irányítja a figyelmet, amikor kimutatja, hogy a XIX. század elejének kelet-közép-európai földrajzi-politikai konstellációjában irodalmunk lengyel recepciójában a kor német nyelvű magyar irodalma játszott közvetítő szerepet: Stanisław Jaszowski Mailáth János német fordításai alapján tolmácsolta lengyelül Kisfaludy Sándor és Verseghy Ferenc költeményeit. Fontos, nem elhanyagolható információkat közöl azokban a tanulmányokban is, amelyek Vörösmarty, Petőfi és Madách lengyel recepcióját taglalják. Csapláros itt is gondosan, a mikrofilológia megkívánta alaposággal vesz számba minden lényeges adatot s igyekszik általuk tágabb összefüggéseket megvilágítani. A *Szózat* lengyel fordításainak történetét felvázoló írásból azt tudjuk meg, hogy a magyar költő verse – az esztétikailag nem éppen kifogástalan fordítások ellenére is – az 1863-as lengyel felkelést megelőző idők népszerű, a hazafias érzést tápláló olvasmánya volt, s talán az sem mellékes momentum, hogy a Vörösmarty-vers lengyel változataiból kettő galíciai lapban, a lengyel *Dziennik Literacki*-ben és a *Czytelnia dla młodzieży* címűben, egy pedig a bécsi *Posteppen* látott napvilágot, tehát a monarchia területén. A Petőfi-életmű lengyel fogadtatását tárgyaló értekezés a magyar költő európai népszerűsödésének történetéhez kínál becses adalékokat, a Madách-mű krakói bemutatójának körülményeivel kapcsolatosan pedig egy sor, a lengyel–magyar kapcsolatok történetének kevésbé ismert jelenségére hívja fel a figyelmet. Kapcsolatainknak ama rétegére, – ha csak vázlatosan is –, amely hiányzik a köztudatban élő képből – lévén, hogy ez a réteg a kapcsolatok egy felhősebb szakaszát képezi. Csapláros adatai is arra figyelmeztetnek, hogy a szomszédos nemzetek irodalmában és köztudatában élő magyarság-kép történelmi korszakokként változott s ez alól a lengyel irodalom sem kivétel. A századforduló táján lengyel részről megfogalmazódtak a magyarországi, egészen pontosan a zsepességi és az árvai lengyel lakosság nemzetiségi sorsával foglalkozó írások s közöttük magyarellenes hangütésű is akad. Csapláros az okokat vizsgálva a kérdés sajátos kelet-közép-európaiságára mutat rá, amikor kiemeli, hogy e jelenségek a magyar uralkodó osztályok nemzetiségellenes politikájának függvényei. S mert irodalmi példát

is említ – Artur Gruszecki *W tyszc lat c.* regényét, amely „a magyar milleniumi ünnepségekhez kapcsolódva elítéli a magyar uralkodó osztályok szlovákokat elnyomó politikáját” (160. l.) – hangsúlyosnak érezzük, s óhatatlanul is délszláv, szlovák stb. párhuzamokra gondolunk, még tovább arra, hogy a kérdés átfogó, valamennyi érdekelte nemzeti irodalomra kiterjedő elemzést érdemelne.

A magyar irodalom lengyel recepciójával foglalkozó tanulmányok egyik érdekes darabja a Bolesława Jaroszevska munkásságát bemutató írás is. Benne olyan műfordítót méltat a szerző, aki egy életen át szolgálta a hungarológia ügyét lengyel földön. Három és fél évtizedes munkássága során fordított Jókai és Mikszáth műveket s vállalta irodalmunk népszerűsítését a tanulmányírás és a publicisztika eszközeivel is.

A kötet írásainak többsége eredetileg lengyel, illetve francia nyelven jelent meg, így a magyarországi szakemberek többsége csak e kötet lapján olvashatja e változatos tanulmányanyagot. Ezért is sajnáljuk a jegyzetek mellőzését, hisz a *Kultura i literatura dawnej Polski* c. kiadvány vagy pl. a *Przegląd Humanistyczny* s a *Ruch Muzyczny* évfolyamai nemigen találhatók meg Magyarországon valamennyi könyvtárban. Pedig e tanulmányok épp az itt elhagyott dokumentációval teljesebbek.

Lőkös István

Domokos Mátyás: Ugyanarról másképpen. Esszék, kritikák. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 434 l.

Domokos Mátyás azzal a költőnemzedékkel együtt kezdte esszéírói pályáját, mely a negyvenes évek végén bontogatta szárnyát, néhányan az Eötvös Kollégiumban (majd annak megszűnte után olykor az egyetem falain kívül), majd néhány évig legendás koplалások következtek, huzatos alberletek és folytonos szenvedélyes viták az irodalomról. Ennek a generációnak életeleme volt az irodalom, ők még csatlakozhattak Fülep Lajos peripatetikus iskolájához, hallgathattak Bartók-hangversenyeket, s indulásuk pillanataiban a kortárs világirodalom jelenségeire is figyelhettek. Domokos Mátyás esszéírói gyakorlatában is érzékelhető, mily magától értetődő természetességgel él világirodalmi analógiákkal, mennyire biztos kézzel és szemmel jelöli ki azokat a viszonyítási pontokat, melyek mentén egy-egy hazai jelenség, kezdeményezés elhelyezhető.

Annak idején hajnalig tartó szenvedélyes vitákat folytatott Lator Lászlóval és Fodor Andrásval egy-egy vers, sor fölött. Ezt a szenvedélyességet máig sikerült megőriznie. Azok közé a kevesek közé tartozik, akik sosem figyelnek mellékes szempontokra, akiket nem köt semmiféle szövegség titkos fegyelve. Saját véleménye van, és ezt nem hallgatja el akkor sem, ha érdekeket vagy látszatérdekeket sért vele. Megvesztegethetetlen kritikus, akinek elhallgatásaiából is ugyanúgy lehet érteni mint kimondott ítéleteiből. És nem titkolja soha a maga elfogultságait sem.

Ha ideáljait és tájékozódásai pontjait keressük, mindenképp a századvég tragikusán elfelejtett „ködlavagjai” iránt érzett szeretete és nosztalgiaja kínálkozik kiindulásul. Jelzi ez az érdeklődés, hogy Domokos Mátyás szeret rejtett értékeket fölfedezni, s ugyanakkor örömmel száll szembe a már végérvényesnek látszó értékrend sugallatával. Különvéleménye van, más pontokat érez fontosnak és kormeghatározónak, mint az irodalomtörténeti közvélekedés. A magyar próza egyik legnagyobb teljesítményének érzi – és joggal – Török Gyula regényeit, s hogy minél alaposabban, minél meggyőzőbben elemezhesse ezeket az újdonságát, Török novellisztikáját is választóra veszi; néhány szellemes, ötletes megfigyelésével továbbgondolásra érdemes szempontokat vet fel.

Méltánylást érdemel az a törekvés, hogy az esszéit a legszigorúbban vett mikrofilológia kínálta eredményekkel igyekszik beoltni, s így teszi még termékenyebbé a műfajt. Egy idő óta megfigyelhető, hogy az esszének megcsappant a becsülete a filológusok, az elemző, adatfeltáró filológiának viszont az esszéírók között. Domokos Mátyás nem szól erről az ellentétéről, hanem néhány tanulmányában módszertani példáját adja annak, hogyan lehet és kell e látszatellentétet feloldani. Érdekes írása (*A megtalált ostar*) szól Móricz Zsigmond egyetlen motívumáról, mely azonban alkalmas arra, hogy a kései Móricz-próza sok fontos elemére fényt derítsen. Ugyanilyen irányban tapogatózik a *Lírai életregény – filológiai rejtelmekkel* című tanulmányban is, melyben a Szabó Lőrinc hagyatékából előkerült és kötetben is közzé tett (majd nagy vitát kavará) szonettek kapcsán tesz fontos alkotáslélektani megfigyeléseket a költővel kapcsolatban. Persze egy kérdés azért nyitva marad. Vajon az utókornak hogyan, mennyiben kell tiszteletben tartania az író személyes akarátát? Hol van az a határ, melyen belül a filológusok, a kritikai kiadások készítői biztonságosan és jogosan mozoghatnak ugyan, de fölösle-

ges minden olvasónak megismernie vitáikat, értelmezéseiket, a romlott vagy vázlatos, ötletszerűen papírra vetett szövegekkel kapcsolatos javítási kísérleteiket. Meggyőződése szerint a *Szavakkal nő a gyász* kötet sok értékes szemponttal gazdagította a Szabó Lőrinc-filológiát, az író azonban – ebben a formában legalábbis – nem szánta nyilvánosság elé verseit. A viták, a korrekciók hasznosak voltak, a nagyközönség azonban nem gazdagodott általuk. Tíz-tizenkét szakember kifejtette álláspontját, Szilágyi Péter kitűnő javítási javaslati nyilván hozzásegítenek jobb szöveg kialakításához, nagy kérdés azonban, az valóban szabólorinci szöveg lesz-e. S még nagyobb kérdés: vajon a végleges forma kialakítása közben mennyit változtatott volna a gyorsírási változaton. S e változtatások nem módosították volna-e a szöveget olyan irányban, ami Rába György kismonográfiájának végső – mozarti – következtetését igazolják? Ezekre a kérdésekre Domokos Mátyás nem is válaszolhat egyértelműen. A költői szándék tiszteletben tartása – vagy túlhaladása – azonban változatlanul fontos kérdés marad, s ezt a huszadik század nagy költőinek ily kiadásai is felvetik.

Domokos Mátyás elfogultan szereti Szabó Lőrincet, mint ahogy Illyés Gyulát, Nagy Lászlót, Fodor Andrást, Pilinszkyt, Weörest is. Nagyjából ezek a nevek jelzik versolvasói és irodalomtörténeti ízlésének tájékozódási pontjait. Róluk írja kötetének legizgalmasabb tanulmányait (a Fodor Andrásról szóló vallomások nemzedéke egyelőre hiányzó önéletírásának néhány fejezetével gazdagítják ismereteinket). E nevekhez csatlakozik még Németh László, Vas István és Juhász Ferencé. Kitűnő névsor s megint csak önjellemző: nyilvánvalóvá teszi, hogy Domokos Mátyás számára az írás, az irodalom intellektuális teljesítmény, azokat a műveket értékeli igazán, melyek jelentős gondolati értéket hordoznak, amelyekben ablak nyílik valami újra, addig szokatlanra. Nyilvánvalóan idegenkedik a „közvetlen” írásoktól, amelyek megelégszenek a valóság rögzítésével, s hiányzik belőlük az „égi más” izgalmak. Ez a delejes áram még ifjúságában végigfutott rajta, amikor kamaszkorában először élte át „egy Adyvers villanyozó szétsugárzását belül a lélekben (olyan helyen tehát, aminek a realitásáról még senkinek nem sikerült egzakt, kórbontani bizonyítékokkal szolgálnia)”. Ezért tud olyan meggyőző, izgalmas „képzeletbeli beszélgetéseket” folytatni (a műfaj is az ő leleménye). Aligha hihetjük, hogy ezek a meg nem történt beszélgetések nem hosszú-hosszú valódi eszmecserekre

alapozódnak. Ahhoz képest azt a többletet adják, hogy a „kérdő” szabadon, képzeletének szárnyára bízva tudását, ismereteit, tetszése szerint kalandozhat az életmű más körülmények között érintetlen tájain. Ugyanakkor természetesen sokkal alaposabban kell ismernie a mű összetevőit, jellemzőit, mintha valóságos beszélgetést folytatna, hiszen az író minden egyes szaváért neki magának kell vállalnia a felelősséget. Egy-egy képzeletbeli beszélgetés valóságos gondolati konstrukcióivá válik, idézetek sokaságával alátámasztva, a filológia minden adott eredményével körülbástyázva. A műfaj azonban mégis lehetővé és elfogadhatóvá teszi azt a paradoxíát, hogy a kötöttségben valósítsa meg a látszólagos kötetlenség folytonos vibrálását, a személyességből tárja elénk a személytelenség objektivitását.

Kevesen hatolnak a vers anyagának és jelentéstartományának olyan mélységeibe, mint éppen ő. Különleges érzékkel tud kiemelni akár egyetlen szót is, amely a versegész hatásának hordozója.

Biztos kézzel, pontosan fejtí föl a képek jelentését. Egy-egy költői képben is érzékeli a líra egészének feszítő ellentéteit. Domokos Mátyás

vitázva, ellenkezve fogadja be a műalkotásokat. Megküzd minden versért, regényért. Ezért érezzük természetesnek, hogy kötetének jelentékeny írásai is vita hevében születtek. Vitázik az Illyés-drámákat vulgarizáló tanulmánnyal – az Illyés-drámákért. Küzd a teljesebb és hitelesebb műlt-szemléletért – hogy a jelent is teljesebben lássuk. Megvív a költészet közhelyeivel – az igazi költészetért. Jó ügyet szolgál, igazi irodalmat. Bátran, lefegyverező őszinteséggel vitázik. Nem véletlenül írta éppen ő 1976 legizgalmasabb és legtöbbet emlegetett cikkét *Nagyhatalmi helyzet vagy versírógép?* címmel az Irodalomtörténetben.

„Ugyanarról másképpen” ír Domokos Mátyás, rákényszerítve bennünket is, hogy végiggondoljuk, amit végérvényesnek hittünk, s még erősebbé váljék felismerésünk, hogy ellentétek harcában születik az új. Módszere és kitűnő tanulmánykötete épp az ellentétek metszéspontján keletkezett, s ezért is figyelmeztet oly következetesen az új és a szép értékeire.

Rónay László

Komlós Aladár (1892–1980)

Nem lehet nagy azoknak a száma az irodalmi és a tudományos életben, akik ne a személyes viszony valamely változatával vennék végső búcsút Komlós Aladártól. Azoknak is, akik nem tartoztak ismerősei, vagy éppen barátai köréhez, kapcsolata hozzá több, bensőbb, személyesebb volt, mint a pusztán szakmai figyelem és nagyrabecsülés. Egyéniségének, tudói alkatának, erkölcsi magatartásának kisugárzása magyarázhatja ezt. Mert írásain átfénylő emberi egyénisége, tudói habitusa, erkölcsi mivolta az irodalmi élet, a kritikai tevékenység, a tudományos munkálkodás alapkérdéseiben állította rendszerint eszmélődés, mérlegelés, önszemlélés elé a véle csak íásaiban találkozót is.

Életútjának egésze is, napi tevékenységének minden részlete is fölvetette mindig az egyik legfőbb kérdést: el lehet-e választani a szakmai, a tudói, a kritikus magatartást, a szakmai, a tudói, a kritikus tisztességet a magánemberi magatartástól, tisztességtől, erkölcsiségtől? Életműve, könyvei, vitái egyértelműen nemmel felelnek. Magatartásának a szakmai értéken is túlfénylő vonzását éppen ez az erkölcsi egybevághatóság, az erkölcsi azonosság, kezesség kölcsönözte. Így még ha valahol tán tévedett is, tévedése is mindig ösztönző volt. Mert biztos lehetett olvasója mindenkor, igazságkereső szellem, igazságszerető lélek szól igazságkereső szellemhez, igazságszerető lélekhez munkáiban. Egy földérintetlen tény, egy elvétett logikai lépés, egy nem megfelelő módszerbeli mozzanat lehetett csak oka tévedésének. Mert érvényesülési hasznú alkalmazkodás sem témái megválasztásában, sem következtetései kialakításában, sem megfogalmazásaiban nem vezette sohasem. Megtisztelő emberi öröm, bizalmat adó jóérzés volt egy-egy vitatott kérdést véle boncolgatni, latolni, újragondolni. Fölfogásának ellenfelei is, – még ha be nem vallották is, – mindenkor tisztelői közé kellett, hogy tartozzanak.

Az általános történeti, kritikai, esztétikai igazság keresésén belül a méltánytalanságot szenvedők-höz, a balhitek által kirekesztettekhez, a kiváltságosaktól, előjogok jegyében, megaláztatottakhoz vonzotta lelke. De nemcsak igazságot kívánt nekik szolgáltatni; – kiszolgáltatottságaik társadalmi, erkölcsi okait is mindig, mindenütt föl kívánta tárni és mutatni, hogy ne születhessenek ezek az okok újra soha újabb és újabb sorsok megnyomorítására. Így lett kutatói tevékenységének egyik alapterülete a 19. század irodalmának megszorított és kisemmizett, magányba szorított és feledésre szánt, valójában azonban nagyon tehetséges ellenzéki világa; így lett vonzódásának és munkásságának egyik fő tárgya az igazságtalanul megítélt életművek, az álságosan megbélyegzett magatartások, a hamisan beállított események és mozgalmak revideálása. S így lett hangnemének gyakori színezője a félreértett, az elfeledett, az eltakart értékek érdekében folytatott tiszta és mindig nemes tónusú polémia.

Életműve felelet arra a gyakori kérdésre is, összefér-e a személyes vonzódás, a személyes jelenlét a tudományos tárgyiaszással, distanciával. Szinte alapelvként vallotta, csak ott érhet el a kutató igazi eredményt, ahol személyes érdeklődése nyilvánvaló, ahol a maga életének, korának, társadalmának kérdéseivel is birkózik, problémáira is választ várhat, kereséseiben is útmutatást lelhet. Még azokban az esetekben is, ha nemcsak elfeledett, de kevéssé jelentékeny életművek, irányzatok, kísérletek bűvárlatán nyugodtak is vizsgálatai, – konklúziói még akkor is mindig élő, aktuális tanulságokká, példázatokká tudtak lenni. Nemcsak Vajdáról, nemcsak Reviczkyről és Komjáthyról tudott átforrósodott hangon szólni, de Vargha Gyuláról, Endrődi Sándorról, Szalay Fruzsínáról, sőt, akár Szabolcska Mihályról is oly értő méltányossággal beszélt, hogy tagadhatatlan értékeiket olvasójának is visszavonhatatlan birtokává bírta tenni.

Példamutató volt abban is, hogy személyes vonzódásainak tárgyait, hőseit sohasem mások kisebbsítésével kívánta emelni. Vajdáért egy életen át rajongott, de Aranyról is mindig hódolattal szólt, Ady és

Babits költészetéhez a jellemzés, a szerepkijelölés és sohasem a fölé- és alárendelés méricskélő, osztozkodó, szűkös csoportlelkű szándékával közeledett. S ha sok fönn tartása volt is Németh László nézeteivel szemben, áradó tehetségének mindig elismeréssel adózott. Nagy lélektani érzékenysége, sokrétű irodalomközéleti tapasztalata, erős történelmi ítéllete egyre óvta a túlértékelésektől is. Tudta, a mellőzés és a túlértékelés valahol mindig találkozik abban, hogy nagy távon éppúgy árt az életmű megbecsülésének, mint a közönségizlés nevelésének, szervességének, arányérzékének is. Ezért a népszerűtlenség árán is, mindig fölemelte szavát az arányt tartó, mértékes ítélet érdekében. S az irodalomtörténetírás őt igazolta. A két világháború között például Bródy esetében, a főlsszabadulás után pedig Radnótiéban. E két fontos életműnek oly pontosságú foglalatot rajzolt, amelyet azok valóban és teljesen ki tudtak tölteni. Világosan látta, az elméretezett foglalat kisebbíti, a pontos viszont dúsítja, sűríti, s igazi valójában segíti megragadni az életmű karakterét, értékét, jelentőségét.

S a biztos aránytudat saját pályáján is mint megvesztegethetetlen, bíráló önismeret, önmegítélés kísért. Költőnek indult s a széppróza művelőjének. Került is ki keze alól mindkét területen figyelemreméltó. Mégis, nemcsak az önismerethez és önbírálathoz volt ereje, de ahhoz is, hogy szakítson álmaival, s azon a területen szolgálja tovább a művészetet, amelyre tehetsége elsősorban kijelölte: a kritikáén. S amikor egy olyan új korszak lépett be a történelembe, amely mást kívánt, mint ami az ő kritikai tehetségében és szemléletében, elveiben és módszereiben adva volt, megtalálta az utat abba a tevékenységi körbe, amelyben továbbra is szolgálhatta a lelkét betöltő tárgyat s nemzete művelődését. Fanyar humorral, de sértődöttség nélkül szerette mondani, hogy immár *csak* irodalomtörténész. Valójában az önismeret, az önitélet s ami a legfőbb: az önkorrekció nemes öntudatával vállalta, becsülte, szerette ezt a tevékenységi körét is.

S hasonló folytonos önkorrekcióval élt a maga felfogásával és módszereivel, véleményeivel és ítéleteivel szemben is. Őket illetően is mindenkor kész volt az új ismeretek és új módszerek, az új megvilágítások és az új feladatok alapján a változásra. Aki elolvassa például a Vajdáról vagy Reviczkyről írt különböző évszámú, különböző korszakú összefoglalásait, – csak a tisztelet hangján szólhat folytonos önkorrekcióiról; arról, mennyire nem a saját véleményéhez való makacs ragaszkodás, hanem az igazság keresése vezérelte. Így emelkedhetett munkássága egyre magasabbra, mindaddig, míg csak hosszú betegsége ki nem ütötte kezéből a tollat. De figyelme szinte nehéz utolsó napjain befogadó, őszintén ítélő és méltányló figyelemmel kísért fiatalabb pályatársai munkáját.

Könyvei, tanulmánykötetei, életműbemutatói, monográfiái asztalunkon maradnak, kézikönyveink közé számítanak, forgatjuk őket minduntalan, – de aki ismerte közelről, tudja, semmiféle könyv nem pótolhatja azt, aki ő volt: a minden ízében tiszta és igaz embert, az önmaga felé is mindenkor megvesztegethetetlen ítéletű, a közönségességtől irtózó, az emelkedett és komoly szavú férfit.

Németh G. Béla

Bálint Sándor
(1904–1980)

Gyászoló barátai, tanítványai és tisztelői 1980. május 20-án kísérték utolsó útjára a szegedi alsóvárosi Havi Boldogasszony-templomból a magyar művelődéstörténet és néprajztudomány emberöltőnkben talán legnagyobb és legkiválóbb egyéniségét.

1904. augusztus 1-én Szegeden, az Alsóvároson született paprikatermelő, gazdálkodó ősök népes családjából. Élete, pályája, munkássága mindvégig szeretett Városához és szülőföldjé népéhez kapcsolódott. A gimnáziumot a szegedi piaristák „kegyes iskolájában” járta és 1922-ben érettségizett. 1926-ban a város egyetemén szerzett bölcsészdoktori oklevelét *Szilády Aron pályája* (Szeged 1926) című irodalomtörténeti értekezésével. Ugyanakkor a szegedi tanítóképzőben tanári képesítést szerzett. Itt 1931–1944 között, az egyetem tanárképző főiskoláján pedig 1938–1946 között a pedagógusok százait nevelte. 1934. július 9-én az első magyar néprajzi tanszéken, az akkor hetven esztendő Sólomossy Sándor katedráján „Az alföldi magyarság néprajza, különös tekintettel Szeged népére” tárgykörrel magántanárrá habilitálták. 1941-ben, amikor a szegedi néprajzi tanszéket Kolozsvárra telepítették, Bálint Sándor Szegeden maradt és 1947-ben az újból felállított katedrán már egyetemi tanárként vette át Sólomossy örökségét. A *szegedi paprika* (Bp. 1962) című monográfiájával nyerte el

a kandidátusi tudományos fokozatot, és csak élete utolsó hónapjaiban – barátai unszolására – tett lépéseket a tudományok doktora cím megszerzésére. Hetvenedik születésnapjára Péter László állította össze és adta ki a szegedi *Somogyi-könyvtár kiadványai* sorozat 17. számaként (Szeged 1974) munkásságának bibliográfiáját, amely közel négyszáz tételt tartalmaz ugyan, de még hiányzanak belőle az 1974. közepétől megjelent vaskos összefoglalások, életművének nagy összegezése és – a tragikusan hirtelen halála ellenére is – harmonikus befejezése.

Bálint Sándor híret, tudományos tekintélyét a néprajz, és azon belül is főként a szakrális néprajz művelésével szerezte meg. Szakmai érdeklődése, figyelme azonban nem volt szűk látókörű; mindig összefonódott egyfelől Szegednek múltjával-jelenével. Másfelől azonban soha nem vettette el a hazai és egyetemes művelődés-, művészet- és irodalomtörténet szempontjait sem, azokat jelentős és maradandó eredményekkel gazdagította. Egy-egy nagyobb lélegzetű monográfiáját mindig a részlettanulmányok egész sora előzte meg. Első egyetemi magántanári évében *Irodalomtörténeti tanulmányok* (Szeged 1935) címmel Zrínyi Miklósról, Dugonics Andrásról, Vajda Jánosról, az erdélyi irodalomról szóló korábbi dolgozatait gyűjtötte csokorba. Első nagyobb néprajzi összefoglalása *Népünk ünnepei* (Bp. 1938) címmel jelent meg. Ugyanebből a témakörből valók a *Sacra Hungaria* (Bp. 1943) és a *Boldogasszony vendégségében* (Bp. 1944) című, ma is forrásértékű tanulmány-gyűjteményei. A háborút követő másfél évtizedben, egyetemi tanári munkája során érlelődtek meg és az ötvenes évek végétől láttak napvilágot életművének nagy alkotásai: a *Szegedi szótár* (Bp. 1957), *A szegedi népelet* (Bp. 1958), *Szeged városa* (Bp. 1959), *A Szeged-alsóvárosi templom* (Bp. 1966), *A szegedi nép* (Bp. 1968), *Szegedi példabeszédek és jeles mondások* (Bp. 1972), *Tombácz János meséi* (Bp. 1975.)

A mindig szerény tudós azonban a szűkebb szakmai, néprajzi diszciplína és a patrióta-szemlélet határain túl látott. Korokat összefogó és a magyar művelődéstörténet egészét szemlélő szintézisre törekedett. Ennek módszerében is követendő példáját a *Szeged reneszánsz kori műveltsége* (Bp. 1975) című tanulmányában mutatta meg. Ebben a középkor-végi művelődés, könyvtár- és iskolatörténeti adatok gazdag sorából Szeged, „egy alföldi, törzsökös magyar város életének, hajdani műveltségének nem sejtett elevensége és gazdagsága” nyomán jutott arra a végső bizonyosságra, hogy „az egykorú hazai polgári kultúra kezdődő humanista műveltsége nemcsak német jellegű városainkra jellemző”. A patrióta-, sőt a felekezeti szemléleten is messze túlmutat a szakrális néprajz egy élet során gyűjtött és az egész magyar művelődés területére tekintő anyagának három kötetben való rendszerezése *Kardcsony, húsvét, pünkösöd* (Bp. 1973, második kiadás 1976) és *Ünnepi kalendárium I–II.* (Bp. 1977) címmel. Az irodalomtörténet művelői számára talán ezekben a kötetekben tűnhet fel leginkább régi írott emlékeink, így Temesvári Pálbárt műveinek vagy nyelvemlékeinknek tüzetes ismerete. Ugyancsak e kötetek lapjain, továbbá a *Tombácz János meséi* (Bp. 1975) bevezetésében a népi kiadványok, a ponyvaköltészet és ponyvairodalom feldolgozásának számos megoldásra váró kérdésére, elvégzendő feladataira kapunk indítást.

Bálint Sándor életének utolsó heteiben is új műbe kezdett. A soha meg nem valósuló tervei ellenére is megadatott neki, hogy a szülővárosához kötődő gazdag életművét, a „szakadatlan személyes gyűjtés, vizsgálódás és ellenőrzés” eredményét és koronáját, *A szegedi nemzet két hatalmas kötetét* készen (Szeged 1976–1977), a harmadikat pedig a nyomdai munkálatok közben láthassa. A magyar tudományosság e pártját ritkító alkotásának előszavában már a Móra Ferenc, Tömörkény István és Juhász Gyula sorát záró „utolsó szegedi” végrendekezése szól az utókornak: „Most életem őszén... a summázásra kellett rászánnom magamat és a további feladatok elvégzését a jövő nemzedéktől kérem”.

Holl Béla

Csóka János Lajos

(1904–1980)

A hazai medievisztika nagy öregjeinek egyik jellegzetes tudós-típusa távozott el személyében. Tudásánál csak szerénysége volt nagyobb, ez azonban nem volt álszerénység, mert tudományos meggyőződése védelmében félelmetes logikájú vitapartner is tudott lenni. Fő kutatási területe, a középkori magyar történet latin nyelvű forrásai, feltárásuk és elemzésük közben bőven kínálták számára a megoldandó feladatokat csakúgy, mint a vitákban való tisztázás izgalmas lehetőségeit. Természetes tehát, hogy Csóka minden jelentős irodalomtörténeti munkája valóságos vitairattá vált.

Ökonómikusan bánt idejével és erejével, hosszú tudományos munkássága során érdeklődése középpontjában mindig az Árpád-kori latin elbeszélő források megoldatlan rejtélyei álltak. Szinte minden érdemi kérdéshez hozzászólt: értekezett az István-kori törvényekről (*Az első magyar törvénykönyv keletkezéstörténete*. Jogtörténeti Tanulmányok, III. Bp. 1974.), foglalkozott a Hartvik-féle István-legendával (*Hartwik von Hersfeld. Ein Benediktiner-Diplomat im XI. Jh. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens 1966.*), heves vitákat folytatott a Gellért-legendák kronológiája tárgyában (*Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete*. In: *Középkori kútfont kritikus kérdései*. Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp. 1974.) stb. Nézeteinek summáját *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században* (Bp. 1967.) c. monográfiájában foglalta össze.

Csóka ebben a könyvében újszerű módon, a középkori bencés szellemiség világánál vizsgálja Árpád-kori irodalmunkat, és arra a következtetésre jut, hogy a XIII. sz. közepéig szinte minden művet kifejezett bencés színezet von be. Ez a hatás – mondja – megfelelő szöveg- és stíluskritikai módszerrel, filológiai hitelességgel bizonyítható és eredetét a bencés rend regulájának, illetve a Nagy Szent Gergely-féle *Benedek-vitanak* szövegéig és szelleméig lehet visszavezetni. Csóka tudatosan vállalta tehát az egyoldalúság vádját, és ha sok tekintetben alapvetően új felismerésekig jutott is el, ez a tény önmagában véve is vitára ingerelte a tudományos közvéleményt. Ebben az összefüggésben helyezte el az Anonymus-kérdést is, melynek megoldása állandóan foglalkoztatta őt (*Ki volt Anonymus?* MNy 1962. *Észrevételek a P. dictus értelmezéshez*. Itk. 1976.)

Az irodalomtörténet mellett Csóka jelentős diplomatikai (*A pannonhalmi oklevél interpolálása*. LK 1961. *Adalbert és Walfer pannonhalmi okleveleinek hitelessége*. LK 1964.) és egyháztörténeti munkásságot fejtett ki (*I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi*. In: *Italia ed Ungheria*. A cura di M. Horányi e T. Klaniczay. Bp. 1967. *Wolfgangus monachus ad ungaros missus est*. Vigilia 1972. stb.). Ez utóbbinak gyümölcse az a nagyszabású szintézis, mely *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn*. (St. Ottilien, 1980) címmel jutott a nemzetközi tudományosság színe elé.

Csóka János Lajos életútjának alakulását, tudományos munkásságának karakterét döntően meghatározták Pannonhalma történelmi tradíciói. 1922-ben lépett a bencés rendbe s az ottani Hittudományi és Tanárképző Főiskolán szerzett tanári oklevelet. 1930-tól kisebb-nagyobb megszakításokkal haláláig ugyanott főiskolai tanárként működött. 1935–1943 között a Pannonhalmi Szemle felelős kiadója, élete utolsó éveiben főlevéltáros volt. 1970-ben rendkívüli taggá választotta a Bajor Bencés Akadémia Történelmi Szekciója. Mint Plátón: scribens mortuus est.

V. Kovács Sándor

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. IV. 11. – Terjedelem: 12,92 (A/5) ív
80.8221 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Теглаши, И.</i> : О взглядах Яноша Жамбоки (Самбукуса) на язык и историю	245
<i>Ковач, Ш. И.</i> : Образ вулкана в поэзии Миклоша Зрини и „Ода к Этне” Сципиона Эррико	266
<i>Коромпай, Х. Я.</i> : От «народной поэзии» и народности. (Терминологические вопросы в переписки Петёфи и Араня)	285

Краткие сообщения

<i>Немешкюрти, И.</i> : Шалленберг, Ваданус и Балашши	310
<i>Кёпеци, Б.</i> : Грациан в Венгрии	315
<i>Киши, Й.</i> : Исландский переводчик Петёфи	321
<i>Ботка, Ф.</i> : Два неизвестных романа Белы Иллеша	322

Документация

<i>Гёмёри, Дь.</i> : Прощение Адама Чахровского эригерцогу Эрнё от 1590 года	332
<i>Вашархейи, Ю.</i> : Альберт Молнар и Иоганн Йохин фон Русдорф	335
<i>Энеди, Ш.</i> : Письма Дьёрдя Аранки к Габору Дёбрентеи и одно ответное письмо	343
<i>Лендьель, А.</i> : Эндре Ади и Йозеф Холлош	348

В мастерской

<i>Сили, Й.</i> : Истинность эстетического (Гносеологическое сопоставление работы Кристофера Кодуэлла „Иллюзия и действительность” и труда Дьёрдя Лукача „Особенности эстетического”)	351
---	-----

Обзор

Иштван Шётер: Полукруг. Статьи о литературе XIX века. (<i>Кечкеш, А.</i>)	360
Ференц Биро: Молодой Бешеньей и его друзья — писатели. (<i>Сайбели, М.</i>)	365
Фаркаш Йозеф: Писатели, идеи, революции. (<i>Ботка, Ф.</i>)	369
Михай Вайда Дьёрдь: Соотношения (<i>Фриц, И.</i>)	371
История венгерской печати, т. I. 1705—1848 гг. (<i>Килиан, И.</i>)	373

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90,— Ft

1 szám ára: 15,— Ft

Indexszám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 15 Ft

Előfizetés egy évre: 90 Ft

INDEX: 25 401
ISSN 0021—1486

SOMMAIRE

<i>Téglásy, I.</i> : A la conception de la langue et de l'histoire de János Zsámboky (Sambucus)	245
<i>Kovács S., I.</i> : Les tableaux de volcans de Zrínyi et l'ode à l'Etna de Scipione Errico	266
<i>Korompay H., J.</i> : De la „poésie populaire” au populisme (Problèmes terminologiques dans la correspondance de Petőfi et Arany)	285

Bulletin

<i>Nemeskürty, I.</i> : Schallenberg, Vadianus et Balassi	310
<i>Köpeczi, B.</i> : Gracián en Hongrie	315
<i>Kiss, J.</i> : Le traducteur irlandais de Petőfi	321
<i>Botka, F.</i> : Deux romans inconnus de Béla Illés	322

Documents

<i>Gömöri, Gy.</i> : La requête d'Adam Czahrowski à l'archiduc Ernest de l'année 1590.	332
<i>Várashelyi, J.</i> : Albert Molnár et Johann Joachim von Rusdorf	335
<i>Enyedi, S.</i> : Les lettres de György Aranka à Gábor Döbrentei et une lettre de Döbrentei à Aranka	343
<i>Lengyel, A.</i> : Endre Ady et József Hollós	348

Atelier

<i>Szili, J.</i> : La vérité de l'esthétique. (Une confrontation épistémologique de l' <i>Illusion et réalité</i> de Christopher Caudwell et de <i>La spécificité de l'esthétique</i> de György Lukács)	351
---	-----

Revue

Sötér, István: Félkör (Demi-cercle) (<i>Kecskés, A.</i>)	360
Bíró, Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai (Le jeune Bessenyei et ses amis-poètes) (<i>Szajbély, M.</i>)	365
József, Farkas: Írók, eszmék, forradalmak (Écrivains, idées, révolutions) (<i>Botka, F.</i>)	369
Vajda, György Mihály: Összefüggések (Corrélations) (<i>Fried, I.</i>)	371
A magyar sajtó története I. (L'histoire de la presse hongroise. Vol. I.) 1705—1848. (<i>Kilián, I.</i>)	373

Chronique

